

अधि.	पृ.
३ ज्योतिषोमस्य याजुर्वेदिकत्वम्	४२
४ प्रकरणस्य विनियोजकत्वम्	४२
५ क्रमस्य विनियोजकत्वम्	४२
६ समाख्याया विनियोजकत्वम्	४२
७ धृत्यादीनां पूर्वपूर्वप्राकन्यम्	४३
८ द्वादशोपसत्ताया अहोनाह्नत्वम्	४४
९ कुलायादौ प्रतिपदोरुत्कर्षः	४४
१० जाघन्याः प्रकरणादुत्कर्षः	४४
११ सतर्दनस्य सस्याविशेषे निवेशः	४५
१२ प्रवर्त्यनियेषस्य प्रथमप्रयोगविषयत्वम्	४५
१३ पौष्णपेणस्य विहृतौ निवेशः	४५
१४ पौष्णपेणस्य चरावेव कर्तव्यत्वम्	४५
१५ पौष्णपेणस्यैकैकस्य एव निवेशः	४६

तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ४

१ निवीतस्यार्धकादत्वम्	४६
२ उपवीतस्य दर्शपूर्णमासयोर्निवेशः	४६
३ उपवीतस्य विधित्वम्	४७
४ पुरोदश इत्यस्यानुवादत्वम्	४७
५ यज्ञोपवीती होतयस्यानुवादत्वम्	४७
६ दिग्विभागस्यार्धवादत्वम्	४७
७ परपि दितादीनामनुवादत्वम्	४८
८ सानृतमित्यस्य कतुपर्मत्वम्	४८
९ जघ्रमयमानधर्माणां प्रकरणे निवेशः	४८
१० अवगोरणनिषेधस्य पुरुषार्थत्वम्	४९
११ मरुधद्गामसा न संवदेदित्यस्य पुमर्थत्वम्	४९
१२ सुवर्णधारणस्य पुमर्थत्वम्	४९

अधि.	पृ.
१३ जयाहोमादीनां वैदिककर्माङ्गत्वम्	४९
१४ वैदिकाथप्रतिग्रहे इष्टेः कर्तव्यत्वम्	५०
१५ दानुर्वारोऽष्टमधि.	५०
१६ वैदिकपानव्यापदि सौमेन्द्रवदः	५०
१७ सौमेन्द्रचरोर्याजमानपानविषयत्वम्	५०
१८ आमेयाष्टकपालादीनां दानमात्रहोमः	५१
१९ सर्वद्विःशेषेण स्विष्टकृदनुष्ठानम्	५१
२० प्रायमिकशेषात्स्विष्टकृदादिप्रयोगः	५१
२१ पुरोडाशविभागस्य भक्षार्थत्वम्	५२

तृतीयाध्याये पञ्चमः पादः ५

१ ध्रुवाज्यादिभिः शेषकार्याननुष्ठानम्	५२
२ सार्कष्यस्यायीषे स्विष्टकृदनुष्ठानम्	५३
३ सौत्रायण्यां शेषाननुष्ठानम्	५३
४ सर्वद्विष्टौ स्विष्टकृदादीनां सङ्ग्रहप्रयोगः	५३
५ ऐन्द्रषायवग्रहे द्विःशेषमक्षः	५३
६ होमे शेषमक्षाधिकः	५३
७ चमयिना शेषमक्षः	५३
८ प्रावतुनोऽपि सोममक्षः	५३
९ वपुष्कास्य भक्षनिमित्तत्वम्	५४
१० होमाभिपक्षयोरपि मधुनिमिः	५४
११ वपुष्कर्त्रादीनां चमसे सोममक्षः	५४
१२ होतुः प्रथममक्षः	५४
१३ भक्षस्यानुष्ठापूर्वकत्वम्	५५

अधि.	पृ.
२२ चमस्यहोमेऽध्वर्योः कर्तृता	६५
२३ इदेनवाजपेययोर्नानाकर्तृता	६५

तृतीयाध्यायेऽष्टमः पादः ८

१ परिक्रयस्य स्वामिकर्तृता	६५
२ वचनादीनां याजमानता	६५
३ तपसो याजमानता ...	६६
४ हिरण्यमालिदादीनां सर्व- विधिधर्मता ...	६६
५ वृष्टिकामनाया याजमानता	६६
६ आयुर्धा इत्यादिमन्त्रपाठस्य याजमानता ...	६६
७ व्याघ्रानस्योभयकर्तृता ...	६७
८ विश्वेष धाचयितव्यता ...	६७
९ द्वादशशस्त्रानामाचर्यवता	६७
१० होतुराचर्यवकरणमन्त्रानुष्ठा- नत्वम् ...	६८
११ प्रैयप्रैयार्थयोः भिन्नकर्तृता	६८
१२ प्रैयप्रैयार्थयोः यथाक्रमपाच- यंवासीयता ...	६८
१३ करणमन्त्रेषु यजमानफल- स्याशानितव्यता ...	६९
१४ करणमन्त्रेषु कर्गार्थपठस्य कृत्विधर्मता इव्यमस्वार- स्याप्रमानता ...	६९
१५ अर्घ्यप्राप्तपवर्षाणां विवृता- तर्गकथः ...	६९
१६ विवृतिविप्रयोः परिमोजनीय- कर्षिपा कर्ष्यता ...	७०
१७ प्राशतपुरोहनादीनां निधा- नार्थता ...	७०
१८ वाम्येदिदृशांनुचस्य प्रधा- नार्थता ...	७०

अधि.	पृ.
१९ इदेनाङ्गानां नवनीताज्यत्वम्	७०
२० सर्वपाचैव इदेनाङ्गानां नवनी- ताज्यत्वम् ...	७०
२१ सवनीयानां मांसमयता ...	७०

चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः १

१ कर्त्तव्यपुरुषार्थविज्ञासा ...	७१
२ वर्णकान्तरमहितं कर्त्तव्यपुरु- षार्थलक्षणम् ...	७१
३ प्रजापतिव्रतानां पुरुषार्थता	७२
४ यज्ञपुधानामनुवादत्वम् ...	७२
५ कथेकस्वविदशाधिकरणं लिप्तस्य च ...	७२
६ आश्रयिणामष्टार्थता ...	७२
७ दध्यानयनस्यामिधाप्रयोज्यता	७३
८ गवानयनस्य पदकर्मप्रयोज्य- त्वमावः ...	७४
९ कपालानां तुषोपवाशाप्रयो- ज्यता ...	७४
१० शट्शोहितयोः पशावप्रभो- ज्यता ...	७४
११ पुरोडाशस्य शिष्टहृदप्रयो- ज्यता ...	७५
१२ अग्निधारणे शेषधारणतत्प्राप्र- योजननुष्ठानम् ...	७५
१३ समानयनस्याग्रप्रयोज्यता	७५
१४ धौरभूतजौह्वयोः क्रमेणो- भयानुभवार्थता ...	७६
१५ उपरुनि द्विचतुर्होता ...	७६

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः २

१ स्वरोऽदेनाग्रप्रयोज्यता ...	७७
२ शायताया आश्रयता ...	७७

अधि.	पृ.
३ उद्देशस्य शाखाप्रवृत्तता ...	७८
४ शाखाप्रहरणस्य प्रतिपत्तिकर्मता ...	७८
५ निनयनस्य प्रतिपत्तिकर्मता ...	७८
६ दण्डदानस्यार्थकर्मता ...	७९
७ प्रासनस्य प्रतिपत्तिकर्मता ...	७९
८ अवभृथगमनस्य प्रतिपत्तिकर्मता ...	७९
९ वर्गदेशकालविधीना नियमार्थता ...	७९
१० द्रव्ये गुणविधानस्य नियमार्थता ...	८०
११ अवधानादिसम्कारविधेर्नियमार्थता ..	८०
१२ } यागहोमस्वरूपनिरूपणम्	८०
१३ }	
१४ चर्हिप आतिथ्यादिसाधारण्यम् ...	८०

चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ३

१ द्रव्यमस्कारकर्मणा कर्तव्यता	८१
२ नैमित्तिकाना मृगमयत्वादीनामनित्यता ...	८१
३ दध्यादेर्मित्यनैमित्तिकोभवात्, सयोगप्रयत्नस्य ..	८२
४ पयोऽनन्तादीना कर्तव्यता...	८२
५ विश्वजिदादीना फलवत्त्वम्	८२
६ गन्निमन्त्रस्यार्थवादिकफलता	८२
७ काम्याना यथोक्तकामफलकर्तव्यम् ...	८३
८ दर्शपूर्णमासादीना सर्वकाङ्क्षार्थता ...	८३
९ दर्शपूर्णमासादेः प्रतिफलपृथगुपगमम् ...	८३

ग्या. अ. २

अधि.	पृ.
१० फज्जानामैहिकामुष्मिकोभयार्थता ..	८४
११ बृहस्पतिसवादेर्वाजपेयादिशेषता ...	८४
१२ वैश्वस्य पूर्णमास्यहता ...	८४
१३ अनुयाजादीनामाग्निभारुत्तरकरणता ...	८५
१४ सोमादीना दर्शपूर्णमासोत्तरकालता ...	८५
१५ वैश्वानरेष्टेः पुनर्गतफलकता	८५
१६ सौनामध्यायहाना स्वकालकर्तव्यता ...	८५

चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ४

१ राजसूयेज्याना विदेवनाद्यज्ञकत्वम् ...	८६
२ विद्वनस्य कृत्स्नराजसूयाज्ञता ...	८६
३ सोम्यादीनामुपमत्कालकत्वम् ...	८६
४ आग्नहोमाना साप्रहण्यज्ञता ...	८७
५ दधिग्रहाय नित्यत्वम् ...	८७
६ वैश्वानरस्य नैमित्तिकता...	८७
७ पठषाधितेर्नैमित्तिकत्वम्	८८
८ पिण्डपिनृयागस्य दर्शान्नता ...	८८
९ रक्षानाया यूगज्ञता ...	८८
१० स्वरो. पथज्ञता ...	८९
११ आधारदीनामाग्नेयाद्यज्ञता	८९
१२ ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादीनामज्ञता ...	८९

अधि.	पृ.
पञ्चमाध्याये प्रथमः पादः १	
१ क्रमनियमः श्रुतिवलीय-	
त्वं वा १०	
२ क्रमस्य क्वचिदार्थिकता ... १०	
३ प्रयाजानुमन्त्रणे क्रमनियमः ११	
४ पाठतः क्रमनियमः ... ११	
५ प्राधानिकक्रमनियमः ... ११	
६ स्थानतः क्रमनियमः ... ११	
७ अङ्गक्रमस्य मुख्यक्रमालुसा- रित्वम् १२	
८ अङ्गेषु मुख्यरमापेक्षया वा- टय्य वङ्गीयस्त्वम् ... १२	
९ आक्रमणपाठान्मन्त्रपाठस्य प्रक्रमत्वम् १२	
१० प्रयोगवचनान् चोदस्त्व वस्तवत्वम् १२	
११ विदुतौ क्वचित्प्रकृतिध- र्मानतिदेशः १२	
१२ शत्रुयाजापुनर्कर्मप्रयाजा- न्तापक्षपौ १२	
१३ प्रवृत्त्या प्रोक्षणदीनां सौमि- कपूर्वभाविता ... १४	
१४ वैदुतयूपकर्ममाश्रापकर्म ... १४	
१५ बाहिण्याग्निरुहोमानप्रसर्पः १४	
१६ पुरोडाशाभिवामान्तस्य द- र्शनपक्षः १५	
१७ मान्तपनीयाया अग्निहोता- नुत्कर्षस्त्वम् १५	
१८ उपध्यायुरोधेन पोऽशुक्लपः १५	

पञ्चमाध्याये द्वितीयः पादः २

१ वाज्रपेयपशूना सर्वपामेवदे- वोऽङ्गकरणदिभर्मानुष्ठानम् १६	
--	--

अधि.	पृ.
२ मुष्टिकगलादीनां समुदाया- नुत्तमवः १६	
३ श्वदानस्य प्रदानान्तानुममयः १६	
४ अञ्जनादेः परिव्याणान्तानु- समयः १७	
५ देवताश्वदानेषु पदार्थानु- समयः १७	
६ नानावीजैर्होतुः उलूखलादीनां तन्त्रता १७	
७ अग्नीषोमीयस्य प्रयाजानुवा- जयोः पात्रभेदः ... १८	
८ नारिष्टहोमस्योपहोमपूर्वता १८	
९ विदेवनादीनामभिपेक्षपूर्वता १८	
१० सावित्रहोमादीनां दीक्षणी- यापूर्वता १९	
११ वाज्रमानसंस्काराणां स्वयं- तिमोक्षपूर्वभाविता ... १९	

पञ्चमाध्याये तृतीयः पादः ३

१ प्रयाजादीनामैकादशादिस- ख्यायाः सर्वमपायता ... १००	
२ प्रधमादीनां तिमृणामुपसदा स्वस्थानावृत्तिः ... १००	
३ सामिधेनीन्वागन्तूनामग्नौ निवेशः १००	
४ बह्विधत्वमाने आगन्तूना वर्षाभोत्तरवासता .. १००	
५ बह्विधत्वमाने आगन्तूना मात्रामन्ते निवेशः ... १०१	
६ प्रहोष्टकादीनां कत्वमिशेषता १०१	
७ चित्रिष्वादीनां मन्थविशाल- पथानम् १०१	
८ लोकपूजानः पूर्वं चित्रिष्वापु- पथानम् १०१	

अधि.	पृ.
९ पवमानेष्टिसंस्कृतेऽप्रावप्रिहो- त्रायनुष्ठानम् ...	१०१
१० अग्निचिद्रूतानां कृत्वन्तेऽनु- ष्ठानम् ...	१०१
११ दीक्षाया इष्टिसिद्धता ...	१०२
१२ काम्येष्टीनामनियमेनानुष्ठा- नम् ...	१०२
१३ यज्ञानामग्निष्टोमपूर्वकत्वम्	१०२
१४ ज्योतिष्टोमविकाराणामग्नि- ष्टोमपूर्वकत्वम् ...	१०२
१५ एकानेकान्तोमवतां सर्वेषाम- ग्निष्टोमपूर्वकत्वम् ...	१०२

पञ्चमाध्याये चतुर्थः पादः ४

१ पाठकमापेक्षया धृत्यर्थयोर्व- लवत्वम् ...	१०३
२ मुख्यजमेणाग्नेयस्य प्रथमम- वदानायनुष्ठानम् ...	१०३
३ इष्टिगोमयोः पौर्वापर्यानियमः	१०३
४ माद्वणस्यापीष्टिगोमयोः पौ- र्वापर्यानियमः ...	१०३
५ आग्न्यस्य सोमादनुकरणम्	१०४
६ विहनानामेन्द्राग्नादीनां स- वकालता ...	१०४
७ सोमागमाध्यादीनामुत्कर्षः	१०४
८ सोमविकाराणां दर्शपूर्णमा- साप्रारंभव्यवस्था ...	१०४

षष्ठाध्याये प्रथमः पादः १

१ यागादिक्रियाणां स्वर्गफल- साधनता ...	१०५
२ यागादिषु समर्पमनुयस्यै- वाधिकारः ...	१०५
३ यागादिषु मिलितयोः स्त्री-	

अधि.	पृ.
पुंमयोरधिकारः ...	१०५
४ यागे दम्पत्योः सहाधिकारः	१०६
५ एकस्य पुंम एवाधानेऽधि- कारः ...	१०६
६ पत्न्या यावदुक्तनद्वयार्थादा- वेवाधिकारः ...	१०६
७ यागे शूद्रस्यानधिकारः ...	१०६
८ यागे निर्धनस्याप्यधिकारः	१०७
९ अद्भहीनस्यापि यागेऽधिकारः	१०७
१० अनिवारितरात्रवैरम्यस्य या- गानधिकारः ...	१०७
११ दर्शपूर्णमासयोः श्रार्षेयस्यै- वाधिकारः ...	१०७
१२ स्वकास्याधानाधिकारः	१०७
१३ त्रैवर्णिकभिन्नम्य गौर्दयागे- ऽधिकारः ...	१०८

षष्ठाध्याये द्वितीयः पादः २

१ तत्रे प्रत्येकस्य सतिः फलमन्वः ...	१०८
२ दर्शादौ वर्धक्यनियमः	१०८
३ आग्नेयस्यैवैवर्धक्यनियमोऽपि स- माप्तिनियमः ...	१०९
४ आग्नेयस्यैवैवर्धक्यनियमः ...	१०९
५ प्रतिषिद्धकर्मनिष्ठान्तेऽनि- ष्टप्राप्तिः ...	१०९
६ युवनुगमनादीनामुपनयनो- त्तरकालकर्मव्यवस्था ...	१०९
७ अग्निष्टोत्रादियवर्धक्यनियम- णां स्वकालमात्रकर्मव्यवस्था	१०९
८ अग्निष्टोत्रादीनां स्वकालावृ- त्त्याऽप्राप्तिः ...	११०

अधि.

४.

पष्टाध्याये सप्तमः पादः ७

- १ विश्वजिति पिनादीनामदेय-
त्वम् ... १२४
- २ विश्वजिति महाभूमेरदेयत्वम् १२४
- ३ विश्वजिति अश्वादीनामदेयता १२४
- ४ विश्वजिति विग्रमानानामेव
सर्वस्वानां दानम् ... १२४
- ५ विश्वजिति धर्मादेसेवकशुद्ध-
त्यादेयता ... १२५
- ६ विश्वजिति दक्षिणाबाले वि-
ग्रमानानामेव सर्वस्वानां देयता १२५
- ७ विश्वजिति दक्षिणादानोत्तरा-
ज्ञानामन्यनुष्ठानम् ... १२५
- ८ अहमेषेऽपि विश्वजिति सर्व-
स्वदानम् ... १२५
- ९ विश्वजिति द्वादशाक्षतन्यून-
धनस्वानधिकारिता ... १०५
- १० आधाने अपारिमितशब्दे न
मर्यान्तविविधानम् ... १२५
- ११ इतिह स्मादित्वादिप्रकृतितपु-
राकल्पानामर्थवादता ... १२६
- १२ सङ्ख्यमयपरशब्दस्य साङ्ख्य-
दिपरत्वम् ... १२६

पष्टाध्यायेऽष्टमः पादः ८

- १ अनाहितामेरेव चतुर्होतृदो-
माधिकारः ... १२६
- २ अनाहिनामिपूजनयनहोमः १२७
- ३ अनाहितागौ शयनीष्टिः ... १२७
- ४ अनाहितेऽप्रायश्चित्कर्णपशोर-
नुष्ठानम् ... १२७
- ५ देवर्मेणामुदगयनशालता १२७
- ६ पित्र्यकर्मणामपरश्रमशालता १२७
- ७ ज्योतिष्टोमाद्व्याघ्याकथयो-
नित्यता ... १२७

अधि.

४.

८ ज्योतिष्टोमादौ पञ्चोपतादी-

ना नित्यता ... १२८

९ अपसरात्रे ऋतस्यानियमता १२८

१० छागस्वेवाग्नीषोमीयपशुत्वम् १२८

सप्तमाध्याये प्रथमः पादः १

- १ प्रथाज्ञादिधर्माणामपूर्वप्रयुक्तता १२८
- २ सम्मानमितरच्छेदेननेतिश्रुत्या
इषोदयेनीयविशेषधर्मातिदेशः १२८
- ३ एतद्राक्षणीत्यादिना पञ्चशु
हविःपु सार्ववादविषयतिदेशः १२९
- ४ एतद्राक्षणी इत्यनेन एककपा-
लैन्द्राग्रयोः सार्ववादविषयति-
देशः ... १२९
- ५ साकमेधे वारणप्रधासिकैक-
कपालातिदेशः ... १२९

सप्तमाध्याये द्वितीयः पादः २

- १ रथन्तरादिशब्दस्य गानवि-
शेषार्थता ... १३०

सप्तमाध्याये तृतीयः पादः ३

- १ अग्निहोत्रादिनाज्ञा धर्माति-
देशः ... १३०
- २ प्रावणीचेति नाम्ना धर्मानति-
देशः ... १३०
- ३ सर्वदृष्टशब्देन यणां पृथगना-
मतिदेशः ... १३०
- ४ अवश्रुयनाग्रा सौमिकधर्मा-
तिदेशः ... १३०
- ५ वारणप्रधासिकावमृषस्य तुप-
निष्कासद्वयकत्वम् ... १३१
- ६ वैष्णवशब्दादातिध्याया ध-
र्मानतिदेशः ... १३१

अधि	पृ
१ निमग्नादिशब्देवर्मानति- दश .	१३१
८ द्वयोः प्रणयतात्यनन सौ- मिकधर्मानतिदश .	१३१
९ द्वयोः प्रणयन्नीत्यनेन मध्य- मयाद्द्वयोः प्रणयनम्	१३१
१० स्वरसामादिगाना धर्मा- निदशकन्वम्	१३२
११ वामआदिगाना नाति- निमित्तकम्	१३२
१२ गगनिरात्रौ कैविकाम्य- निधानम्	१३२
१३ उपनया यूप न्यादौ यूप- शब्दस्य मत्काराप्रयानकत्वम्	१३३
१४ धृष्ट्यापिग्न द्वायादौ पष्ठ- शब्दस्य ऋद्धव्यवाचिना	१३३

सप्तमाध्याये चतुर्थ पाद ४

१ सौख्यं चरौ इतिरुतव्यतावत्वम्	१३३
२ गवामयने षष्ठादिकृतिकत- व्यतानुगानम्	१३३

अष्टमाध्याये प्रथम पाद १

१ विष्णोः प्रतिदशप्रतिष्ठा	१३४
२ विष्णोः प्रथमो धर्मातिदश	१३४
३ गाम देष्टिप्रथमानतिदश	१३४
४ एन्द्राद्यादौ षष्टिकधर्माति- दश	१३४
५ आग्नीषोमीयस्यौ दार्शनीय- मागिरधर्मातिदश	१३४
६ पत्न्यन्तरपु अग्नीषोमीयधर्मा- तिदश	१३
७ ऐकादशिनस्यौ गन्धधर्मा- तिदश	१३५

अधि	पृ
८ पशुगणेषु ऐकादशिनधर्मा- तिदश	१३५
९ अत्यनयनस्यौ मौमिकधर्मा- तिदश	१३५
१० अहगणेषु द्वादशादिकधर्मा- निदश	१३५
११ सन्मरसत्रेषु गवामयनिक- धर्मातिदश	१३५
१२ निवायिनामुत्तरेषु पूजनिरा- यिधर्मातिदश	१३
१३ पशुदानामननिदश	१३
१४ शुण्कामनो गादाहनादाना- मनतिदश	१३५
१ सौख्यं चरावभिमतधनद्वयस्य- विकल्प	१३५
१६ सौख्यं आप्रयथानिदश	१३
१७ हविर्द्वयतयाविप्रतिपत्तौ ह- वि सानान्याय बलायस्त्वम्	१३५
१८ गान्धर्वादिष्वपि औप- धर्मातिदश	१३६
१९ मधू के त्पाशुयाजीयाज्य- धर्मातिदश	१३६

अष्टमाध्याये द्वितीय पाद २

१ वाजिनसौत्रादयोरेष्टक्य- मातिदश	१३७
२ पशौ सानान्यायधर्मातिदश	१३७
३ पशौ यथोपधर्मातिदश	१३७
४ आग्निषोमीयस्यौ धर्मातिदश	१३७
५ द्वादशाह सत्रादीनयोरेष्ट- क्य धर्मातिदश	१३७
६ पशुद्वाराश्वेषु गन्धधर्मा- तिदश	१३७

अधि.	पृ.
अष्टमाध्याये तृतीयः पादः ३	
१ शुचिदैवते आश्रायेणवदैवते च क्रमेणाग्नेयामीषोमीयधर्मा निदेशः ... १३८	
२ जनकमत्तराशीयत्रिरुस्वहःषु द्वादशधर्मातिदेशः ... १३८	
३ पदनिशस्त्रे पदद्वधर्माति- देशः ... १३८	
४ सस्यागणेषु द्वादशाहिकध- र्मातिदेशः ... १३८	
५ प्रतोक्प्यादौ ज्योतिष्टोमान् स्तोत्रोपचयः ... १३८	
६ गायत्रमेतदहस्त्वित्युत्पत्ति- गायत्रीणामागमः ... १३९	

अष्टमाध्याये चतुर्थः पादः ४

१ दर्शितेमशब्दस्य कर्त्तव्यता ... १३९	
२ दर्शितेमशब्दस्यापूर्वता ... १३९	

नवमाध्याये प्रथमः पादः १

१ अग्निहोत्रादिपूजार्थमागमपू- जप्रयुक्तता ... १४०	
२ प्रोक्षणार्थमागमपूजप्रयुक्तताभि- करणं इत्यस्य दीधनीयापूर्व- प्रयुक्तत्वं च ... १४०	
३ पञ्चदेवगणसद्वधर्माणामप्य- पुष्टप्रयुक्तता ... १४०	
४ धर्माणामेव प्रयुक्तता ... १४०	
५ प्रोक्षणदीनामपुष्टप्रयुक्तता ... १४१	
६ अग्निगणे उवांशुवाय प्राची- नदार्थप्रयुक्तता ... १४१	
७ इत्यस्य मन्त्रप्रोक्षणप्रयुक्तता ... १४१	

अधि.	पृ.
८ उन्नतान्येषामङ्गां पत्नीसं- वाजान्तत्वम् ... १४१	
९ त्रिप्रथमामन्वाहेत्यादिषु स्थानधर्मता ... १४२	
१० यावज्जीवदर्शपूर्णमासयोरार- म्भर्णयायाः सकृदेवानुष्ठानम् १४२	
११ निर्वाणमन्त्रे सवित्रादिपदा- नामनूतः ... १४२	
१२ अग्नये जुष्टमिन्यत्र विकृति- त्वमिन्द्रस्योदः ... १४२	
१३ इदोपदाने यष्टपतिशब्दस्या- नूतः ... १४३	
१४ मुक्ताग्न्यादानादिनिगदे ह- स्तिवच्छब्दस्यानूतः ... १४३	
१५ सारस्वत्यां भेष्यामग्निगुणव- नामावः ... १४३	
१६ यज्ञायज्ञीये गिराशब्दस्याने- ष्टापदस्यैव कर्त्तव्यता ... १४४	
१७ इष्टापदस्य प्रवीतता ... १४४	

नवमाध्याये द्वितीयः पादः २

१ गीरीनां मासनामता ... १४४	
२ सात्रः ऋक्स्तुकारधर्मता ... १४४	
३ नृचे प्रत्युचं कृत्स्नमात्रः स- मापनम् ... १४५	
४ समाम्नेव तिमेषु ऋक्षु गा- नाधि ... १४५	
५ उत्तरयोर्गायत्रीन्यप्रोत्तराप्र- न्याधीनयोरेव ऋचोर्ग्रहणम् १४५	
६ पृहतीरस्योरेव प्रत्यनेन रक्त्तरस्य गानम् ... १४६	
७ साम्रा एतत् इत्यथैव विधि- त्वाधिरूपं वर्णकान्तरम- हितम् ... १४६	

(A TREATISE ON THE STUDY OF ĪRVA MĪMĀṆSĀ)

NYAYA BINDU

by

VAIDYANATH BHATTA

WITH A COMMENTARY BY

PANDIT MADAN MOHAN PATHAK

•

EDITED BY

MAHADEVA GANGADHAR BAKRE

Registered under the Copyright Act

S. M.
VAI/PAT

Printed and Published by Manilal Itcharam Desai at
THE GUJARATI PRINTING PRESS,
No. 8, 645th ON BUILDING^g, CIRCLE, ECPT,
BOMBAY

1971.

A. D. 1915

Price Re 1-4-0

अधि.	पृ.
८ स्तुतस्मृत्तरयोगार्थतीत्यत्रो- त्तरवर्णवशेन गानम् ...	१४६
९ उत्तरयोः स्तोभातिदेशः...	१४७
१० स्तोमलक्षणम् ...	१४७
११ नीवारादिषु प्रोक्षणावघाता- दिधर्मानुष्ठानम् ...	१४७
१२ परिधौ यूपधर्मानुष्ठानम् ...	१४७
१३ गृतादौ प्रणीताधर्मानुष्ठानम्	१४७
१४ बृहद्रथन्तरयोर्धर्मव्यवस्था...	१४७
१५ कण्वरथन्तरे बृहद्रथन्तरधर्म- समुच्चयः ...	१४८
१६ द्विसामके बृहद्रथन्तरधर्मव्य- वस्था ...	१४८
१७ सौर्यादिषु पार्वणहोमाद्यनु- ष्ठानम् ...	१४८
१८ दर्शपूर्णमासयोर्होमद्वयस्य व्य- वस्था ...	१४९
१९ प्रयाजानामारादुपचारकत्वम्	१४९

नवमाध्याये तृतीयः पादः ३

१ विहृतौ मन्त्रगतनीद्यादिश- ब्दानामूहः ...	१४९
२ पौण्डरीकहवि.पु स्तरणमन्त्र- सोहः ...	१४९
३ अग्नीषोमीयपशौ लौकिकयू- पस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ...	१५०
४ द्विपशुयागे पाशमन्त्रयोरेकव- चनान्तवद्विवचनान्तपदयो- र्द्विवचनान्ते होमः ...	१५०
५ अग्नीषोमीयपशौ पाशैकव- हुत्वाभिधायिनमन्त्रयोर्विकल्पः	१५०
६ द्विपत्नीकं दर्शपूर्णमासे पत्नीं संनश्येत्स्यानूहः ...	१५०

अधि.	पृ.
७ विहृतिवागेऽपि द्विपत्नीकं मन्त्रानूहः ...	१५१
८ सवनीयपशूनां समानविधा- नत्वे प्रास्मा अग्निमितिमन्त्रे- ऽनूहः ...	१५१
९ नीवाराणां ब्राह्मिप्रतिनिधित्वे ब्रीहिशब्दस्यानूहः ...	१५१
१० द्विपशुयागे सूर्यं चतुर्गमय- तादिति मन्त्राणामनूहः...	१५१
११ द्विपशुकंऽग्निगुणैरेकमेति शब्दस्याभ्यासः ...	१५१
१२ द्विपश्वादिबिहृतौ मेधरति- शब्दस्य देवतानुसारेणोहः	१५२
१३ बहुदेवत्वपश्चादप्येकवचना- न्तमेधपतिशब्दस्य विकल्पः	१५२
१४ एकादशिन्यामेकवचनान्तमे- धपतिशब्दोहः ...	१५२

नवमाध्याये चतुर्थः पादः ४

१ पट्विशतिरस्य बहुकय इत्यादी समस्योहः ...	१५२
२ चतुर्लिंगश्राजिन इत्यनेनाश्व- मेधिसग्वनीयाश्वस्य चतुर्लिं- शवह्किरूपविशेषवचनम्	१५३
३ आश्वमेधिरसवनीयाश्वस्य न चतुर्लिंगादित्यनेन समस्ताया एव क्रवो निषेधः ...	१५३
४ अग्नीषोमीयपशुसामान्येन वपादव्याभिधानम्	१५४
५ अग्निगौ प्रशसायाह इत्यत्र प्रशसाशब्दस्य प्रशंसापरत्वम्	१५४
६ अग्निगौ श्वेनमस्येत्यादौ श्वे- नादिशब्दानां कात्स्न्यवच- नत्वम् ...	१५४

अधि.	पृ.
७ द्वाविंशोद्भूताभिज्ञेने प्राक्- वितरूपज्योतिष्कृतस्य च- क्रान्तम् .. १५४	
८ त्रयोविंशेने प्रवक्षितस्य- ज्योतिष्मत्वनुष्ठानम् . १५५	
९ द्वाविंशोद्भूतस्यस्यमन्त्रकर्मम् १५५	
१० प्राक्कीकृतौ प्रदानकर्माणां सम्बन्धानाम् . १५५	
११ अष्टादशेष्टौ दक्षिणोत्तरो प्रदेयधर्मानुष्ठानम् १५६	
१२ पञ्चमेष्टौ दक्षिणोत्तरो प्र- देयधर्मानुष्ठानम् १५६	
१३ ज्योतिष्टोमे भगवाना प्रदेय- धर्मानुष्ठानम् १५६	
१४ अष्टमेने ईशानाय परमता इत्यनेन वागान्तरविधानम् १५६	
१५ आग्नेयं शेषं सस्थापयती- त्यनेन कर्मस्तरविधानम्.. १५६	
<hr/>	
इष्टमाध्याये प्रथमं पादः १	
१ निष्ठौ स्तार्याणां प्राकृता ना वाच . १५७	
२ दीक्षणीवादिभ्यारम्भणीवा- वाच . १५७	
३ अनुवाचादिभ्यारम्भणीवा वाच . १५८	
४ आरम्भणीवायां सङ्ग्राम- १५८	
५ सङ्ग्रामायां नृपाङ्गुलिवाचः १५८	
६ सायक्ये स्वाभ्याङ्गुलिवाच १५८	
७ उत्तमज्जवाज्जस्य सङ्ग्राम- मता ... १५८	
८ अग्निवागस्वाराङ्गुल्यारक- त्यम् .. १५९	

अधि.	पृ.
९ पञ्चपुरोयस्यमन्त्रकेष्टार्य- स्वमत्तम् १५९	
१० शौचिकृतौ नक्षत्रमन्त्रौदमत्त- नित्यम् १५९	
११ शौचिकृतौ स्वस्थानेने प्राक् १५९	

इष्टमाध्याये द्वितीयः पादः २

१ कुम्भकृतौ प्राकृतुष्ठानम् १६०	
२ कुम्भके उपस्तरवागिधारणा- नाय . १६०	
३ कुम्भके महाकुष्ठानम् १६०	
४ कुम्भके एकया प्रक्षालने क- रीत्यनेन सहपरिष्कारवि- धानम् १६०	
५ कुम्भके प्रक्षालने सर्वमस्तुता १६१	
६ सङ्ग्रामायां स्वस्थानके क- क्षणां मन्त्रम् १६१	
७ सङ्ग्रामके पञ्चमन्त्रेणवादी- नामवाच १६१	
८ ज्योतिष्टोमे दक्षिणोत्तरमन्त्र- स्वर्गता ... १६१	
९ ज्योतिष्टोमे कर्कशं प्रतिप- स्वर्गता . १६१	
१० सत्रे हरिश्चन्द्रनामवाच. १६१	
११ सत्रे परिक्रमायाच ... १६१	
१२ उत्पन्नानीये वायवाय परिक- र्माङ्कम् १६१	
१३ उत्पन्नानीयस्य हरिश्चन्द्रने- र्वाकेनाङ्गुलम् .. १६१	
१४ उत्पन्नानीये दक्षिणोत्तरे- नाङ्गुलिकम् ... १६१	
१५ वागेष्टौ वाग्व्यासार्थता १६१	

अधि.	पृ.
१६ दर्शपूर्णमासयोर्द्वेष्ट्यदानस्या-	
दृष्टार्थता ...	१६३
१७ जीवतामस्थियज्ञः ...	१६३
१८ अस्थियज्ञे अस्नां जपानु-	
ष्ठानम् ...	१६३
१९ अस्थियज्ञे शुक्रादिसर्पे अ-	
स्नां कर्तव्यम् ...	१६३
२० अस्थियज्ञे अस्नां धाम्यक-	
मांघननुष्ठानम् ...	१६३
२१ अस्थियज्ञे अस्नां मूत्रवाक-	
गताशामनाननुष्ठानम् ...	१६४
२२ अस्थियज्ञे होतुः कामाभावः	१६४
२३ यजमानस्य मृतावपि सर्व-	
स्वारमनापनम् ...	१६४
२४ यजमानस्य मृतौ सर्वस्वारस्य	
शुक्रशर्माद्यनुष्ठानम् ...	१६४
२५ सर्वस्वारे यजमानमृतावप्या-	
युगशसनम् ...	१६४
२६ द्वादशाहे क्रतुयाज्याद्यनुष्ठा-	
नम् ...	१६४
२७ पवमानेष्टौ निर्वाणानुष्ठानम्	१६४
२८ वाजपेथे मुष्टिलोपः ...	१६५
२९ धेन्यादिगन्धानां गवान्वित-	
प्रतिपादकता ..	१६५
३० वायव्यं श्वेतमित्यग्राजस्यैवा-	
लम्भनम् ...	१६५
३१ सायकचिन्त्येष्टयोः खलेवा-	
लीनगुल्फयोः क्रमेण सादि-	
ररवंमेहयत्वनियामकता ...	१६५
३२ गन्धेयात्यां तदण्णावभावः	१६६
३३ गन्धेयात्यां पर्वहृणानुष्ठानम्	१६६
३४ महारित्यज्ञे धानामु अव-	
धानानुष्ठानम् ...	१६६

अधि.	पृ.
दशमाध्याये तृतीयः पादः ३	
१ विहृतौ सामिधेन्यादिप्राकृ-	
तेतिकर्तव्यतानुष्ठानम् ...	१६६
२ वायव्ये पशौ हिरण्यगर्भादि-	
मन्त्रस्य उत्तराधारे गुणत्वम्	१६६
३ चातुर्मास्यसोमयोरग्राधान-	
नियोजनयोः प्राकृतगुणवि-	
चित्वम् ...	१६६
४ अप्रिययने प्राकृतवैहृतोभया-	
हुत्यनुष्ठानम्...	१६७
५ पुनराधानं प्रथमाधानदक्षि-	
णानिश्रुतिः ...	१६७
६ आप्रयणे वासोवत्तयोः पा-	
काभावः ...	१६८
७ आप्रयणे वामसि पाकाभावः	१६८
८ आप्रयणे वासोवत्तयोरभि-	
धारणानुष्ठानम् ...	१६८
९ ज्योतिष्टोमे गवानेव द्वादश-	
शतस्य दक्षिणात्वम् ...	१६८
१० विभागेन यागे दक्षिणाया	
दानम् ...	१६८
११ ज्योतिष्टोमे सनाख्यातो द-	
क्षिणाविभागः ...	१६९
१२ भूर्तर्गिराहे तस्य दक्षिणेत्य-	
नेन कृत्स्नक्रतुदक्षिणाभाधः	१६९
१३ यस्य सोममग्नयेयुरित्यादा-	
वेकां गामित्यनेन गोमनसं-	
ख्याबाधः ...	१६९
१४ सायकं त्रिकसेन सर्वक-	
यार्थेनाधः ...	१६९
१५ अश्वमेधे प्राकाशाविन्यनेना-	
ध्वंशभागबाधः ...	१६९
१६ उपह्वये अश्वेन कृत्स्नक्रतुदा-	
क्षिप्यभाधः ...	१७०

अधि.	पृ.
१७ ऋतुपेये सोमचमसेन कृत्स्न- ऋतुदाक्षिण्यस्व बाधः ...	१७०
१८ वाजपेये रथस्व आगमनियाम- कता ...	१७०

दशमाध्याये चतुर्थः पादः ४

१ अग्न्यादौ नारिष्टोमादिभि- नैष्ठेयप्राचीना समुच्चयः ...	१७१
२ घृहस्तिस्रवारिषु चार्हसत्य- ग्रहं प्राकृतैन्दवायवादिग्रहा- णा समुच्चयः ...	१७१
३ वाजपेये ऋतुपशुना प्राजाप- रथपशुभिः समुच्चयः ...	१७१
४ साङ्गमहण्यामामनहोमातुया- जाना समुच्चयः ...	१७१
५ महानते ऋत्विगुपगानस्य १- त्युपगानेन समुच्चयः ...	१७१
६ अग्ननाभ्यञ्जने नवनीताभ्य- ञ्जनस्य गौगुलवाभ्यञ्जना- दिभिः समुच्चयः ...	१७२
७ महानते अद्वतवाससम्भार्या- दिभिः समुच्चयः ...	१७२
८ महानते रथन्तरादिद्यान्वा श्लोकादिसामभिः समुच्चयः	१७२
९ ऋचिद्विहृती वीत्यादिभिः प्राकृतानां बाधः ..	१७२
१० वीत्यादिभिर्न्यक्स्वया एका- दिबाधः ..	१७३
११ विश्वविशिद्धन्तोमचक्रनुपु यथाक्रमं प्राकृतसमवाया- कार्षी ...	१७३
१२ पञ्चमान एव विश्वविहृद- सोमचक्रनुपु गायत्राकार्षी	१७३

अधि.	पृ.
१३ यागादौ विधिशब्देनैव देव- ताभिधानम् ...	१७३
१४ अतिदेशस्य लेऽपि विधिश- ब्देनैव देवताभिधानम् ...	१७४
१५ आधाने अग्नेः सगुणेनाभि- धानम् ...	१७४
१६ आधानाज्ययोरमेर्निगुणेना- भिधानम् ...	१७४
१७ गवानुग्न्यपृथग्द्वययोर्वि- धिशब्दाभ्यामेवोक्तावनस्य- तिरान्ताभ्यामभिधानम् ...	१७५
१८ नवभूयेऽप्रीवरणयोः विष्टकृ- च्छब्दनाभिधानम् ...	१७५
१९ अग्नीरोमीये सप्रयोगेषु नि- गुणेनाग्निपदेनाग्नेरभिधानम्	१७५
२० अनुयायेषु विष्टकृत्वागस्य सत्कारकर्मता ...	१७५
२१ दर्शपूर्णमासयोः याग्यापुरो- ऽनुवाक्ययोः सत्कारकर्मता	१७६
२२ मनोतायामुद्वाभावः ...	१७६
२३ कम्बधन्तरस्य स्वयोनौ गा- वाम् ...	१७६
२४ कम्बधन्तरस्य स्वयोऽनुत्तर- योगानाम् ...	१७६
२५ अग्निवृत्ति स्तुतस्य योरवि- कारः ...	१७६
२६ चानुर्वास्यन्वाज्यसज्जस्थवि- श्रवणावाहनम् ...	१७७

दशमाध्याये पञ्चमः पादः ५

१ एकदेशग्रहणे प्रथमिकवना- मेव ग्रहणम् ...	१७७
२ एकत्रिक आद्ये तृये गानम्	१७७

अधि.	पृ.
३ एकस्माच्च धूर्गानिम् ...	१७८
४ द्विरात्रादिषु दशसत्रस्य वि- ध्यन्तानुष्ठानम् ...	१७८
५ सप्तभिराधूनोतीत्यनेनाप्रौ धूननाद्यर्थकमन्त्राणामनिय- मेनोपादानम् ...	१७८
६ विट्द्वस्तोमकंप्राप्तानां सा- म्नामागमः ...	१७८
७ यद्विष्ण्वमाने प्रगायमः ...	१७९
८ सामिधेनीप्ववशिष्टानामा- गमेन संख्यापूरणम् ...	१७९
९ षोडशानां प्राकृतत्वम् ...	१७९
१० आग्रयणादेव षोडशिग्रहणम्	१७९
११ तृतीयसवन एव षोडशिग्रह- णम् ...	१८०
१२ षोडशिग्रहस्य सस्रोत्राद्य- त्वम् ...	१८०
१३ अत्रिंशत् द्विरात्रे षोडशिनः परिसंख्या ...	१८०
१४ नानाहीने षोडशिग्रहग्रहणम्	१८०
१५ विकृती महाणामाग्रयणाग्रता	१८१
१६ संसवे उपवत्यग्रवत्योरभावः	१८१
१७ ऐन्द्रवायवस्य सर्वादावप्रति- कर्षः ...	१८१
१८ कामयोगेऽप्येन्द्रवायवस्यादा- वप्रतिकर्षः ...	१८१
१९ आश्विनाप्रादिग्रहाणां प्रति- कर्षः ...	१८२
२० अश्विनादिग्रहाणामेन्द्रवाय- वस्य पुरः प्रतिकर्षः ...	१८२
२१ सादनस्य प्रतिकर्षः ...	१८२
२२ अश्विनीकायामेन्द्रवायवाप्रतो- क्तेः समानविध्यर्थता ...	१८२

अधि.	पृ.
२३ " समानविध्यर्थता ...	१८२
२४ व्यूढद्वादशाहस्य समूहविका- स्त्वम् ...	१८३
२५ सवत्सरसत्रेऽजीकानां वि- वृद्धिः ...	१८३
२६ व्यूढे मन्त्राणां छन्दोव्यति- क्रमः ...	१८५

दशमाध्याये षष्ठः पादः ६

१ रथन्तरादिसाम्नां तृचे गानम्	१८५
२ स्वर्गसञ्ज्ञेन वीक्षणस्य का- लार्थता ...	१८५
३ गावामयनिके पशुपदबहे वृह- दथन्तरयोर्विभागः ...	१८६
४ प्रायणीयोदयनीययोरैकाद- शिनानां विभागः ...	१८६
५ विश्वजित्सर्वशृष्ठ इत्यग्रेक- स्यैव शृष्ठदेशे निवेशः ...	१८६
६ वैष्णवेराजसाम्नोः पशुकार्ये निवेशः ...	१८६
७ त्रिवृदमित्येव इत्यत्र स्तोम- गतमंख्याविकारः ...	१८७
८ उभयसाम्नि बृहदथन्तरयोः समुच्चयः ...	१८७
९ मध्वशनधृताशनयोः पशुहा- न्तेऽनुष्ठानम् ...	१८७
१० पशुहानृतावपि मध्वशनधृता- शनयोः सङ्गदनुष्ठानम् ...	१८७
११ गवामयने मध्वशनधृताश- नयोः प्रतिमासमावृत्तिः ...	१८७
१२ द्वादशाहे सत्रभिरपि मध्व- शनम् ...	१८८
१३ मानसस्य दशमाहा इत्यम्...	१८८

अधि.	पृ.
१४ सत्यस्य बहुकृतृत्वम् ...	१८८
१५ सत्रे यजमानानामेव कृत्वि- कत्वम् ...	१८८
१६ सत्रादीनयोर्विवेकः ...	१८८
१७ यौण्डीक सकृदेव दक्षिणा- दानम् ...	१८९
१८ यौण्डीक सर्वासा दक्षिणा- ना विभज्य नयनम् ...	१८९
१९ मनोर्कश्च इत्यनेन यावदर्थ- मृचामुपादानम् ...	१८९
२० वाससि मानोपावहरणयोर- गुणानम् ...	१८९
२१ अहर्तणेऽहर्भेदे वासोन्तरम्	१८९
२२ उपावहरणार्थमेव वासोऽन्त- रोत्पादनम् ...	१९०

दशमाध्याये सप्तमः पादः ७

१ ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्ग हविर्भेदः	१९०
२ पशोर्हृदयादिभिरेव यागः	१९०
३ ज्योतिष्टोमेऽग्निज्याशेषैश्चैत्र्यज्ञैः स्विष्टकृद्धोमः ...	१९०
४ अष्टधूम्या इडाभक्षविकारता	१९१
५ वनिष्टोर्भक्षविकारत्वम् ...	१९१
६ मैत्रावदणस्यापि इडाभक्षि- कत्वम् ...	१९१
७ मैत्रावदणस्यैव भागत्वम् ...	१९१
८ प्रतिप्रस्थानुभेदाभावः ...	१९१
९ आग्ननामौ यज्ञतीत्यनेना- पूर्वपक्षमपीयति भानम् ...	१९२
१० एक्ष्मे शीघ्र स्विष्टकृदायमुदा- नम् ...	१९२
११ एक्ष्मधीय प्राथिप्रादिभक्ष- णाभावः ...	१९२

अधि.	पृ.
१२ प्रायणीयातिथ्ययोः शब्धि- जान्तरत्वम् ...	१९२
१३ प्रायणीयातिथ्ययोः पूर्वाभ्या शब्धिजान्तर्या सस्था ...	१९२
१४ उपसत्सन्निधौ पठितानामा- द्यादीनामपूर्वाङ्गत्वम् ...	१९२
१५ अवबृथस्यापूर्वकर्मत्वम् ...	१९३
१६ वाजपेयादौ यूगादौना खा- दित्वादिनियमः ...	१९४
१७ कान्धेष्टिषु प्राकृतदण्डवैवत- निवृत्तिः ...	१९४
१८ औदुम्बरस्य खादित्वाबाध- कत्वम् ...	१९४
१९ उत्पत्तिगम्ये धृतेन गुणा- न्तरसहितप्राकृतवैकल्पिकद- भ्येण वैकृतिरवद्व्यान्तरभावः	१९४
२० पञ्चावतैव वषा कर्षित्यन वषापदस्यात्रोपलक्षक वम्	१९५

दशमाध्याये अष्टमः पादः ८

१ पशुंदावाधिकरणम् ...	१९५
२ न तौ पशविरस्य निप- थत्वम् ...	१९६
३ नातिष्ठने इत्यादी नमः प्र- तिषेधार्थत्वाद्विकल्पः ...	१९६
४ अनादुतिर्वै जर्जिलभ्येयादे- वाद्यत्वम् ...	१९६
५ स्वयम्भवादावर्चभिधाराणानभि- धारणवास्ययोरर्थेनादित्वम्	१९७
६ आपाने उपवादास्य विस्तर- प्राप्त्यम् ...	१९७
७ संतिष्ठो न दशतीत्यादः करवर्तय्या प्रतिपद्यत्वम्...	१९७

अधि.	पृ.
८ विशेषशास्त्रस्य सामान्यशा- स्त्राधकत्वम्...	१९८
९ विकृतौ ध्रुतस्य सामान्य- स्यानारभ्याधीनविध्यसहा- रार्थत्वम् ...	१९८
१० पृथिव्ये स्वाहेत्यादिमन्त्रेषु स्वाहाकाराम्नास्य नियमार्थ- त्वम् ...	१९८
११ प्रकृत्या समानविध्यसिद्धयर्थं विकृतावगम्यतिमाह्वयोदप- देशः ...	१९८
१२ उपस्तरणाभिधारणाभ्यां स- हैव चतुरवत्तम् ...	१९९
१३ उपाशुयागेऽपि चतुरवदानम्	१९९
१४ दर्शपूर्णमासयोराग्नेयैन्द्रामयो- रनुवादत्वम् ...	२००
१५ उपाशुयाजस्य प्रौवाज्यद्रव्य- त्वम् ...	२००
१६ उपाशुयागस्य प्रकृतदेवता- नियमः ...	२००
१७ उपाशुयाजस्य विष्ण्वादिवेव- ताकत्वं पौर्णमासीकृतव्यत्वञ्च	२०१
१८ एकपुरोडाशायामभ्युपांशुयागः	२०१
<hr/>	
एकादशाध्याये प्रथमः पादः १	
१ आग्नेयादीनां समुदितानां तन्त्रेण स्वर्गफलकत्वम् ...	२०२
२ अज्ञानामेककार्यत्वम् ...	२०२
३ काम्यकर्मणां भूयोऽभ्यासा- धिकरणम् ...	२०२
४ अवघातादीनामात्रणुत्तनि पक्षेभ्यासः ...	२०२
५ प्रधानाद्यज्ञानां मरुदनुष्ठानम्	२०२

अधि.	पृ.
६ बहुवचनस्य त्रित्वपर्यवसायि- त्वम् ...	२०३
७ उत्तरा दोहयतीत्यत्र सर्वासां गवां दोहनविधानम् ...	२०३
८ प्रधानभेदप्रयत्नानां तन्त्रम्	२०३
९ कृष्णग्रीवयोः प्रथमतृतीययो- र्भेदेन प्रदानम् ...	२०३

एकादशाध्याये द्वितीयः पादः २

१ आग्नेयादीनां प्रधानानां त- न्त्रम् ...	२०४
२ दर्शपूर्णमासंश्लिषु सचभेदेना- ज्ञानां भेदेनानुष्ठानम् ...	२०४
३ अथर्वकरपाया त्रिषु सपेध- ज्ञानां भेदेनानुष्ठानम् ...	२०४
४ वमाहोमस्य तन्त्रेणानुष्ठानम्	२०५
५ देवताभेदे वसाहोमानां भेदे- नानुष्ठानम् ...	२०५
६ यूपेकादशिन्यां तन्त्रेण यूपा- हुतिः ...	२०५
७ साक्षादभूयस्यास्वनुष्ठानम्	२०५
८ उत्तरदक्षिणविहारयोर्भेदेना- नुष्ठानम् ...	२०५
९ उत्तरदक्षिणविहारयोः कर्त- व्यः ...	२०६
१० उत्तरदक्षिणविहारयोरापरा- मिच्छोमानां भेदेनानुष्ठानम्	२०६
११ वाजपेयं ब्रह्मसामन्शात्मभाय कर्मशेषप्रतिपेधार्थत्वम् ...	२०६
१२ अर्हनि उद्ग्रायुत्सर्गस्य कर्म- शेषप्रतिपेधार्थत्वम् ...	२०६
१३ अभिपेक्षनीयदशपेययोर्भेदेन प्रयोगः ...	२०७

अधि.	४.
११ सवनीयपुपुरोडाशयो प-	
शुक तन्त्रम् ...	२१४
१२ समानतन्त्रयो प्रकृतिविकृ-	
त्योर्विकृतितन्त्रोपादानम् ...	२२५
१३ आग्रयण प्रसूनवर्द्धिपमेव प्र	
हणम् ..	२२५
१४ शाखापृथिग्वादीना सर्वपामे	
व तन्त्रत्वम्	२२५

द्वादशाध्याये तृतीय पादः ३

१ अष्टराने कस्तकगह्वराससो	
समुच्चय	२२६
२ भजुनिवाप्यापुरोडाशाना पु-	
रोडाशस्यैव सन्नित्वम्	६
३ आधारयोद्धर्षत्वकृजुवादी-	
ना समुच्चय	२२६
४ प्रयोजनैरय गुणाना विकल्प	२२६
५ वैगुण्यसमाधानार्थाना प्राय	
क्षिताना विकल्प	२२६
६ नैमित्तिकप्रायक्षिताना समु	
च्चय ..	२२७
७ कर्मकाण्डेनध्यायेऽग्नि मन्त्रा-	
णा प्रयोग	२२७
८ वनणि मन्त्रकाण्डस्वरणैव	
मन्त्रोच्चारणम् ..	२२७
९ ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्राणा ब्राह्मण	
स्वरण प्रयोग	२२७
१० करणमन्त्राणमन्त पदाया	
नुष्ठानम् ..	२२७
११ वसोपाराया मन्त्रा ते कर्म	
सन्निपात	२२८

अधि	४
१२ आपारुपि मन्त्रान्त कर्म	२२८
१३ एककार्यार्थाना मन्त्राणा	
विकल्प ..	२२८
१४ सख्यायुतमन्त्राणा समुच्चय	२२८
१५ उरुप्रथावेत्यादीना निरपे-	
साधनत्वावगमाद्विकल्प ...	२२८
१६ हौत्राद्यमन्त्राणा समुच्चय	२२८

द्वादशाध्याये चतुर्थ पादः ४

१ अस्तुत्याशीरभियानाना	
सुच्चय ..	२२९
२ ऐन्द्रावाहृतस्य द्विविधया	
ज्यानुवास्वयोर्विकल्प ...	२२९
३ सोमकयसाधनाना समुच्चय	२२९
४ उपवचनादीना प्रतिपत्तिक	
र्मणा समुच्चय	२२९
५ आधाने स्यावतीना दक्षि	
णाना विकल्प	२२९
६ पगुण जाघनीना विकल्प	२२९
७ उखाया कान्धेन नित्याग्ने	
र्विष १ ..	२२९
८ वैकारिकाग्रेराह्वनीयन्वाभाष	२२९
९ वैकारिकाग्रेराधानिकसत्त्वा	
राभाव ..	२२९
१० नित्यस्थोक्त्यस्याग्रेरधारणम्	२२९
११ सत्रेषु औदुम्बरीत्तमानादीना	
मकयजमानकर्तृत्वम् ..	२२९
१२ तत्रापि गृहपतिकृतृत्वम्	२२९
१३ तत्रैवाग्रनादीना स्वकर्तृत्व-	
त्वम् ...	२२९
१४ ब्राह्मणस्थेनार्त्विज्यधिकार	२२९

समाप्ताऽधिकरणानुक्रमणिका ।

श्रीमत्तत्सदुपाख्यभट्टवैद्यनाथकृतः

न्यायविन्दुः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

नत्वा जैमिनिमाचार्यं श्वरस्वामिनं तथा ।

कुमारिलं च तद्रीत्या न्यायविन्दुर्विधीयते ॥

धर्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अध्ययनस्य स्मार्थाद्यर्थत्वाल्लेख्यन्तराभावात्तदनन्तरमेव गुरुगृहात्स-
मावर्तिनव्यमिति प्राप्ते,—अर्थज्ञानरूपदृष्टफले संभवति अदृष्टकल्पनायोगा-
दर्थज्ञानस्य च विचारं विनाऽसंभवात्तं कृत्वा समावर्तनमिति सिद्धम् ॥१॥

धर्मलक्षणाधिकरणम् ॥ २ ॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

अत्र धर्मस्वरूपं तत्प्रमाणं च श्रुत्यर्थाभ्यामुच्यते । चोदना विवि-
लक्षणं प्रमाणं यस्य तादृशोऽर्थः बलवद्निष्ठाननुबन्धीष्टसाधनं यः स
धर्मः । अत्र अर्थो धर्म इत्युक्ते भोजनादावतिव्याप्तिः । अतश्चोदनालक्षण

१ वेदाध्ययनानन्तरं यतोऽध्ययनस्यार्थज्ञानं प्रयोजनमतो धर्मविचारः कार्य-
इत्यर्थः । २ स्नाभ्यायविधेरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायित्वे लोकेत एकार्यप्रतीतावर्थात्त्य-
ज्ञायादिति स्मृतं च तावन्मात्रमध्ययनविधेः फलमिति हृदयम् । ३ लभ्यमाने फले
दृष्टे नादृष्टपरिकल्पनेति न्यायादिति भावः । न च लोकमिद्वेष्ट्यं विधिर्विफलः ।
अपीतैरेव वेदैरवगतानि कर्माण्यनुष्ठितानि फलदानि नान्यथेति नियमार्पत्वात् ।
४ न चाधीत्य ज्ञायादिति धूयमाणमध्ययनसमावर्तनयोः पौर्वापर्यं भज्येतेति
वाच्यम् । व्याकरणस्मृतिबलेन तयोरककर्तृत्वमात्रावगमनेन कालान्तरानुष्ठानेनापि
तदुपपत्तेरिति उक्तम् । ५ चोदनागम्यत्वे सति मुखाचिक्रदुःस्वाजनकत्वं धर्म-
मामान्यलक्षणम् । अत्र चोदनालक्षणेत्यस्य, चोदनेव तस्य लक्षणं, चोदना च
तस्य लक्षणमेवेत्यवधारणद्वयमभिहितत्वादतल्लक्षणचैत्यवन्दनाद्रेयोदनायामगमकत्वस्य च
व्यावृत्तिः फलम् ।

न्ति । भोक्तृनादेरिष्टसाधनत्व तु न विधिप्रमाणकमिति तद्वारणम् । श्येन-

रूपो यागहोमादि, द्रव्यरूपो गोदोहनादि, गुणरूपो नाचपूजादश्चाद २५-
व्यम् । एतत्स्वरूपे उक्ते अर्थोद्धर्मे प्रमाण चोदनेत्युक्तं भवति । तथाहि-
विधिवाची लिङ्गादिश्चोदनेत्युच्यते । स च प्रवर्तनारूपविधिगोचकः । प्रव-
र्तना चेष्टसाधनमेवेत्यर्थो यागादेः श्येनसाधनत्वप्रमा भवतीत्येवरोत्या
धर्मप्रमाणत्व बोध्यम् ॥ २ ॥

प्रमाणपरादृष्टाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

तस्य धर्मस्य निमित्तं प्रमाण चोदना तस्य परीष्टिः परीक्षणमस्मिन्पादे
क्रियन् इति शेषः ॥ ३ ॥

प्रत्यक्षस्य धर्मप्रमाणत्वाभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सत्सप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्ष-
मनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

धर्मे प्रत्यक्षमनिमित्तमप्रमाण तस्य विद्यमानमात्रोपलम्भकत्वान् ।
कुतः पुरुषस्येन्द्रियाणां सत्सप्रयोगे सन्निरर्थे सन्निरूपे यतो बुद्धि-
जन्म तस्मान्नित्यर्थः । तथा च यागात्स्वर्गोत्पत्तौ चेन्द्रियाणां प्रामाण्य-
मित्यर्थः ॥ ४ ॥

शब्दस्य त्वनप्राप्त्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

अतैत्थं चिन्तस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य
ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकस्यैवमुपलब्धे तस्य-
माणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

अर्थसम्बन्धस्य सङ्गतरूपस्य पौरुषेयत्वाच्चोदनायास्तदपेक्षत्वेनाप्रा-

१ बुद्धिपुरुषकणावकाशरात परीक्षणमित्यस्वाग्रे पूरणायम् । २ विद्यमानवस्तुप-
रिच्छदकस्यैन्द्रियवस्तु भविष्यदमपरिच्छेदकत्वाभावात् । अत एव भावनावृत्तयो-
गिप्रत्यक्षनिमित्तवर्तमानः न । ३ शब्दस्य वदधनकस्यदस्य तद्व्याख्यायैव दृष्टिरूप-
मन्वयः स्वाभाविकस्तस्य धर्मस्य ज्ञानं ज्ञापकमुपदेशा विधिः प्रत्यक्षायनुपलब्ध-
र्थेऽव्यतिरेकोऽव्यभिचारी दृश्यते अतः इतरानपेक्षत्वात्त्वतः प्रामाण्यात्तत्प्रमाणमिति
वादरायणस्यापि समतमिति सूत्रार्थः ।

माप्यमिति प्राप्त उच्यते । शब्दार्थसंग्रन्धस्यानादित्वात् सापेक्षत्वेनाप्रा-
माप्यमिति ।

अनुमानं ज्ञातसंग्रन्धस्यैकदेशदर्शनादेक-
देशान्तरेऽसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिः ।

अनुमानस्य धर्मोविषयत्वं दर्शयितुं तद्वृत्त्यनुच्यते । ज्ञातसंग्रन्धस्य पुरु-
षस्यैकदेशदर्शनान् । एकस्य संग्रन्धिनो दर्शनादेकदेशान्तरे संग्रन्धन्तरे-
ऽसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिरनुमानम् । यथा ज्ञातगृहिधूमनियनसामानाधिकरण्यस्य
पुरुषस्य धूमरूपैकदेशदर्शनादसंनिकृष्टे एकदेशान्तरे बहौ बुद्धिरिति ।
एवं च धर्मसंग्रन्धिनो लिङ्गस्य अग्रहान्नानुमानसंभव इति भावः ॥ ५ ॥

वेदस्यार्थप्रस्थापकत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

तैद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ६ ॥

वाक्यार्थानामनेकत्वेन तत्र संकेतात्मभवादसंग्रहार्थस्य च प्रतीतिर्व्या-
मोहरूपत्वात् शोदनाया धर्मप्रमाणत्वं युक्तमिति प्राप्ते-पदैः पदार्थोप-
स्थितौ आकाङ्क्षायोग्यतादिघटेन तदन्वयस्य प्रतीतिर्मूलभूतपदार्थवत्तया
प्रमारूपत्वोपपत्तेर्युक्तं ग्रामाप्यमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

वेदपौरुषेयत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

वेदैर्वाक्ये संनिकर्ष पुरुषारूपाः ॥ ७ ॥

वेदाः पौरुषेयाः वाक्यत्वान्, भागतादिवदिति प्राप्ते-

वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्धध्ययनपूर्वकम्

वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा ॥

इत्यनुमानादवध्यस्मरणसाहितान् । पुरुषाधीनत्वेऽपि अपूर्वतया न
सकृन्तत्वं काठकादिसमाख्यापि तत्प्रोक्तत्वादुपपत्तेरिति तस्मादशोदनालक्ष्णो-
ऽर्थो धर्म इति सिद्धम् ॥ ७ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ प्रथमस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

१ इदमुपलक्षणं माह्वार्थापत्त्योरपि प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्मैकप्रमाणानां तदप्रवृत्ता-
वन्धेयामप्यप्रवृत्तिः । २ यतः अग्निहोत्रादिषु नियतानां पदानां क्रियावाचिना सह
पाठो दृश्यते अतः क्रियावाचकपदघटिताद्वाक्यार्थज्ञानं तस्य पदपदार्थज्ञानपूर्वकत्वा-
दित्यर्थः । ३ एके नैयायिकाः काठकादिमहाख्यानां पुरुषादनापदितत्वाद्वेदान्
मार्दानादुरित्यर्थः ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अर्थवादप्रामाण्यविकरणम् ॥ १ ॥

औम्रापस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्यमुच्यते ॥ १ ॥

चोदनारूपस्य विधेरेव येयःसाधनत्वस्यधर्मत्वबोधकत्वात्तत्र प्रामाण्यं युक्तं, अर्थवादादेस्तु वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतत्यादेर्विधितद्विषय्यंशभावना-प्रतिपादकत्वाभावाच्च तत्संभवः । तथाहि—यजेत जुहुयादित्यादावाख्यात-सामान्यशक्त्या पुरुषप्रवृत्तिरूपा भावनोच्यते लिङादिविशेषशक्त्या च तदनुकूलव्यापाररूपा प्रवर्तना विधिरूपा । तयोरन्वये भावयेदित्यर्थो भवति । तत्र किं भावयेदित्याकाङ्क्षायां फलं स्वर्गादि, केनेत्यपेक्षायां यागादिधा-त्यर्थः, कथमित्याकाङ्क्षायां सोमादिद्रव्यं देवता मन्त्रप्रोक्षणादिसंस्कार-प्रयाजादीनि संयध्यन्ते । तादृशी भावना हि स्वर्गादिभ्यःसाधनं वि-धिविषयत्वेन च धर्मस्तद्विशेषणतया च यागादीनीति तत्प्रतिपादकानां धर्मप्रामाण्यं युक्तम् । वायुर्वै इत्याद्यर्थवादानां विधीयमानभावनविशेषण-प्रतिपादकत्वाभावादपौरुषेयत्वेऽपि ॥ धर्मप्रमाणत्वं किंत्वध्ययनविधि-वशेनादृष्टार्थत्वमिति प्राप्ते,—दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पनायोगाद्यथासंभवं प्रयोजनवदर्थज्ञानमेवाध्ययनफलं, तद्यार्थवादेभ्यो यद्यपि यथाश्रुतेभ्यो न भवति तथापि तात्पर्यार्थलक्षणाया स्थायकत्वे तत्संनिहितविधेकवाक्य-त्ववशेन संभवतीति युक्तं प्रामाण्यमिति सिद्धम् ॥ १ ॥

विधिविनिर्गमविकरणम् ॥ २ ॥

विधिर्यै स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकम् ॥ २ ॥

पशुविष्टनौ औदुम्वरो यूपो भवतीत्युक्त्वा 'ऊर्जं पशूनामोति ऊर्जोऽ-वरुध्यै' (इति) द्वितीयाचतुर्याभ्या पञ्चम्योः फलत्वोक्तेरन्योन्याकाङ्क्षा-समभिव्याहारादौदुम्वरत्वस्य तत्साधनत्वावगमादर्थवादस्यापि विश्राय-कत्वेन प्रामाण्यमिति प्राप्ते,—विष्यभावे साधनत्वस्य कामशब्दाद्यभावे च फलत्वस्यानवगमात्तुल्यैव विधिकल्पनमतो न फलपरत्वमिति ।

१ अत्रत्याद्यजन-
कत्व वायुः शीप्रगामी
देवता अतो वायव्यः पशुराजः शेनेत्यर्थः । इदमुप-
लक्षणम् । निषेधवाक्येयत्वात्तयार्थवादानां निषेधाज्ज्ञेयं तात्पर्यावधारणम् ।
२ उदुम्बरत्वस्य विधेरेव स्यादपूर्वत्वादर्थवादने स्वाध्वबोधकत्वादानर्थस्यादित्यर्थः ।

हेतुविनिगदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् ॥ ३ ॥

‘शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते’ इत्यत्र हिंशयेन होमसाधनहेतु-
रण्वस्य हेतुत्वम्योक्तत्वात्तद्वशेन यद्यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यमिति व्याप्ति-
वचनरूपनादर्वोपिठरादीनामन्येषामपि होमसाधनत्वप्राप्तेः शूर्पेति वा-
श्लिक्तानुवाद इति प्राप्ते, - त्र्यौतहोमसाधनभावस्य शूर्पस्यानुमानिकैरिष्ट-
योगाद्वेदस्य हेतुत्वपेक्षत्वात्क्रियत इति वर्तमानापदेशादर्थसादन-
वेति सिद्धम् ।

मन्त्राणामर्थप्रत्यापनार्थत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तैदर्थशास्त्रात् ॥ ४ ॥

‘नहिं देमदनं दामि’ इत्यादिमन्त्राणामष्टप्रार्थोपारणमेव न त्वर्थशक्ता-
शक्तत्वं तथा सति व्युत्क्रमेणापि पाठापत्तेर्लिङ्गादेव तत्सिद्धौ ‘उमामगृह्ण-
न्नगनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते’ इत्यादिवचनव्यर्थ्यापत्तेर्ध्वेति प्राप्ते,
अर्थप्रकाशनस्य दृष्टत्वात्तदर्थत्वमेव । क्रमाशुपायनिर्धमाः परमदृष्टार्थाः ।
पुनरिनिर्धायार्थं तु परमिग्याद्यर्थं लिङ्गाद्धि अश्वरक्षनायामिव गर्भमाश-
नायामपि प्राप्तेस्तन्निरुक्त्यर्थम् । सा चैकत्र त्रिवौ अन्यत्र मन्त्राकाङ्क्षामु-
द्धिक्कविध्यरूपनादार्थिकीति न श्रुतहान्यश्रुतरूपनाप्राप्तवाचरूपप्रदोप्याप-
त्तिरिति सिद्धान्तः ।

इति श्रीन्यायविन्दो प्रथमस्य द्वितीयः पादः ।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

स्मृतिप्रामाण्याधिकरणम् ॥ १ ॥

धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्ष्यं स्यात् ॥ १ ॥

मन्वादिस्मृतीनां मूलभूतश्रुत्यभावात्सत्त्वे वा स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्याद्भ्रा-

१ शूर्पेण जुहोतीति वाच्यं हेतुविधायकं शूर्पेण होमः कार्यं इति यतस्तेनाश्र-
यितव्यं न त, एवं च दध्यापूरकशक्त्वं नार्थनाश्रमाप्राप्त्यपेक्षत्वात्तद्वत्त्वं
च भावीत्यर्थः । २ पक्षे विधानम् विवक्ष्य इति यावत् । ३ गः पु-
नराप्रणनादिशब्दोऽर्थः यत्र शास्त्रे ‘उह प्रणमेति पुनोऽशमं प्रथरति’ इत्यादि-
विधाने तत्र एव तारतम्यव्याप्यमवे मन्त्रोपारण इत्येकमित्यर्थः ।

न्यादिमूलत्वेनाप्रामाण्यमिति प्राप्ते,—मन्वादीनां वैदिकत्वाद्वर्तुद्धयाऽऽका-
राचरणाच्च श्रुतिमूलकत्वमेव तत्स्मृत्यः । अस्माकं श्रुत्यदर्शनेऽपि तेषां
नदर्शनसंभवात्स्मृतिप्रणयनं विना अस्मादादीनां तदर्थवानासंभवात्तत्सार्यक्य-
मतः प्रमाणं स्मृतय इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

श्रुतेः प्राबल्याधिकरणम् ॥ २ ॥

विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादसति ह्यनुपानम् ॥ २ ॥

औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा औदुम्बरी सर्वा वेत्र-
यितव्येति स्मृतिरप्रमाणं, विरोधे मूलानुमानासंभवादिति भाष्यम् । वार्तिके
तु स्मृतिमूलश्रुतेः कस्य चित्प्रत्यक्षसंभवात्स्मृतेरप्रामाण्याभावेऽपि प्रत्यक्षा-
त्पूर्वं तदर्थाननुष्ठानमेवात्र सिद्धान्त इत्युक्तम् ॥ २ ॥

लोभारिदृष्टमूलकस्मृत्यप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ३ ॥

हेतुदर्शनाच्च ॥ ३ ॥

यत्र तु वैसर्जनहोमीयं वान्तोऽध्ययुः प्रतिगृह्णातीत्यादौ लोभमूलकत्वं
दृश्यते तत्र मूलश्रुत्यकल्पनादप्रामाण्यमेवेति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

क्रमतः पदार्थप्राबल्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेन्न शास्त्रपरिमाणत्वात् ॥ ४ ॥

आचान्तेन कर्तव्यमित्यादिस्मृतिविहिताचमनादेवेदं कृत्वा वेदिं करो-
तीति श्रौतक्रमेण वाच्य इति प्राप्ते,—क्रमस्य पदार्थधर्मत्वात्तदपेक्षया आचमनादेः
पदार्थत्वेन प्राबल्यं प्रमाणबलापेक्षया च प्रमेयबलाबलमेव पूर्वोपस्थितत्वा-
द्बलवन् प्रमाणविरोधस्य प्रमेयविरोधमूलत्वेन पूर्वोपस्थिततद्विरोधेन प्रमेय-
बलाबलस्य पूर्वमेवालोचनादिति तेनैव निर्णय इति नाचमनादेर्वाधः
यम. परमदृष्टार्थ इति द्वि पु पाठः । ५ चांदनालक्षणलक्षणस्य धर्मस्य वेदमूल-
कत्वादवेदमूलकाऽऽवाः कर्तव्या इत्यादिपौरुषेयवाक्यमप्रमाणमित्यर्थः ।

१ प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृते. प्रामाण्यमनङ्गीकार्यम्, अर्थात् विरोधे तु श्रुत्य-
नुमान भवति । अनुमितश्रुत्यपेक्षया प्रत्यक्षश्रुतेर्बलवत्त्वात्तद्विरोधेनानुमानप्रवृत्ति-
रिति भावः । २ लोभादिदृष्टकारणमद्वावादप्रमाण स्मृतिरित्यर्थः । ३ वैदिके सह
विरोधे अमत्यविरुद्धमाचमनाद्यनुष्ठेयम्, प्रयोगविधाववगतसख्यापरिमाणादेः सत्त्वा-
न्नैवमित्यर्थः । अत्र सूत्रद्वयम् । शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेन्न इत्याद्य न शास्त्रपरि-
माणत्वान् इति द्वितीयम् । भाष्यकारमतेऽधिकरणद्वयम् । वार्तिकमते वस्तुनस्ति-
त्यादि तदपवादः ।

किंतु ऋमयैवेति मिद्धम् । वस्तुनस्तु सकलपदार्थप्राप्त्यनन्तरं प्रयोगविधिना ऋमगेयनात् कस्यापि बाध इति वेदाविरुद्धज्ञास्यादिरचनप्रामाण्यमाशङ्क्य प्रमाणानां वेदो धर्ममूलं तद्विदा च स्मृतिशीले इत्यादिवचनेन पुराणन्यायमीमामेत्यादिवचनेन च नियमात्तदतिरिक्तस्य न धर्मप्रमाणत्वमिति सूत्रार्थः ॥ ४ ॥

सदाचारप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

अपि वा कारणाग्रहणं प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ॥ ४ ॥

वसन्तोत्प्रादिसदाचारस्य स्मृतिरत्रिरन्नामात्रान् महतामपि धर्मव्यतिरममाहसर्गनादप्रामाण्यमिति प्राप्ते,—धर्ममुद्धया क्रियमाणस्य सदाचारस्य स्मृत्यादिमूलत्वेन शिष्टाचार प्रमाणमित्येवं सामान्यनो निरन्वनेन च स्मृतिरत्रामाण्यमिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

शापप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

तेष्वदर्शनादिरोपस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ५ ॥

यत्रादिशब्दानां दीर्घशृङ्गादिषु प्रमिद्धि प्रमाण, यत्रान्या ओपवयो स्यायन्ते अथैते मोदमाना इत्यादिवाक्यशेषानुगुणत्वात् तु कङ्कवादी । एव पीलुशब्दस्य वृक्ष एव शक्तिर्गर्भप्रयोगान् । स्लेच्छाना गजे प्रसिद्धिरप्रमाणशब्दार्थत्त्वानभियोगान् । आर्याणां तु शत्रैरगम्यर्माविलुतिसिद्धपर्यं शब्दार्थत्त्वानभियुक्तत्वात्पीलवादिशब्दानां वृक्षाणां वाचरुत्वमेव । अत्रा स्मृतिविरुद्धमानुषदुहितृविशहाद्याचाराणां श्रुतिमूलत्वेन स्मृतिनुल्यत्वात्प्रामाण्यमिति प्राप्ते स्मृतीनां शिष्टतगमन्वादिप्रणीतत्वेन प्राप्त्यादाचाराणां च कामादिहेतुरत्वादप्रामाण्यमिति । यद्वा त्रिदृष्टवार्त्तनालादौ लोके त्रैगुण्यस्यान्यश्चरेशादिवाचरुत्व वाक्यशेषे च स्तोत्रीयानरसौदनराशादिवाचकत्वमिति विप्रतिपत्तिः समेति प्राप्ते,—वाक्यशेषस्या, प्रसिद्धिर्गर्भयसीति सिद्धान्तः । वाक्यशेषाश्च स्तोत्रीयानवरु प्रवृत्त्य त्रिदृष्टवदनेयादि, आदित्यश्चरित्युक्त्वा अदिनिर्मान्ते इति, तथातः बाला वागना प्राप्ता इति शेषः ॥ ५ ॥

१ आनादिदृष्टपदार्थानां प्रवृत्तिर्वाचरुत्वान् प्रयतयानि । २ स दानात् तन्मूलभूताश्रुतिननुमाय स्मृत्या ३ न्यनुमानादिसम्यक् सदाचारा निर्याधमिति भव । ४ श्रुत्यनुमानात् तत्त्वम् । ५ व्यवहार्यु प्रावच्यर्था स्वयोरनुपपन्नाप्यतिग्रहस्य इत्यर्थः ।

म्लेच्छप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ६ ॥

चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात् प्रमाणेन ॥ ६ ॥

पिकनेमसततामरसादिशब्दानां कोकिलार्थसच्छिद्रवर्तुलपात्रोत्पलादिषु म्लेच्छप्रसिद्धिः प्रमाणम्, आर्याणामर्थान्तरप्रसिद्धमभावाभिहितद्वारकप्रसिद्धेः कल्पत्वेन दुर्घलत्वात् । वेदेऽपि तेषां श्रवणेन अपभ्रंशत्वायोगान् । तस्मात् म्लेच्छप्रसिद्ध एवायौ ग्राह्य इति सिद्धान्तः ।

कल्पसूत्राणां परतःप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ ७ ॥

कल्पसूत्राणां प्रत्यक्षवेदपाठेन शास्त्रान्तरतुल्यतया स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति प्राप्ते,—दृढकात्यायनादिकर्तृस्मरणात्मृतिवद्वेदमूलत्वम् । यत्र तु न्यायमूलत्वं तत्र न्यायदुष्टत्वेऽप्रामाण्यमेव । यथा उमौ वाऽविशेषादित्यादिसर्वपुरोडाशचतुर्धाकरणे पुरोडाशत्वाविशेषादिति, तत्राप्येवं चतुर्धा करोतीत्यनेन पुरोडाशं चतुर्धा करोतीत्यस्योपसंहारादुष्टत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

सामान्यश्रुतिकल्पनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥ ८ ॥

होलाकाद्याचारा बौधायनादिस्मृतिश्च आचरित्रध्येतृन्प्रत्येव प्रमाणमिति प्राप्ते,—अध्ययनव्ययस्याया बौधायनादिगुरुकृतत्वात् प्रामाण्यप्रयोजकत्वम्, आचरितृणां च प्राच्यादीनां प्राच्यत्वादिनिर्वचनस्य व्यवस्थाप्रयोजकस्यासंभवात् तथात्वमिति सर्वसाधारणमेव प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

साधुशब्दप्रयोगनियमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात् ॥ ९ ॥

गवादीनां गाव्यादीनां चानादिवृद्धव्यवहारेण तुल्यमेव वाचकत्वं व्या-

- १ म्लेच्छैर्यवद्वत् तत्पदार्थत्वेन श्रयेतव्य कलकता प्रमाणेनाविरोधादित्वम् ।
 २ कल्पमूत्रमनादीति चेदिति सूत्रार्थः । ३ अनुमितिकारणीभूताचारलिङ्गस्य प्राच्यादिदेशेषु नियतत्वादनुमिता धृतिः प्राच्यादिपदघटितैवानुयातव्येत्यर्थः । ४ विनित्कालं प्राच्यां निवगतामपि कालान्तरे तेषामेव प्रतीच्यां निवासदर्शनाप्रव्यवस्था समवतीति भावः । ५ प्रयोगेषु नियमगवेषणाया निर्गुलत्वाद्याकरणमृते-रक्षास्त्रवाद्रोगाव्यादिषु न नियम इत्यर्थः ।

करणस्य साधुत्वबोधने निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यादन्यत्र तथानिगृह्यतिपाठास-
भान् । अत एव सावय एव प्रयोक्तव्या इति नियमस्याप्यसम्भव प्रयो-
गस्य नृष्टार्थत्वान्, मूलासम्भवाच्च । वाचकत्वरूपसाधुत्वस्य गाव्यादिष्वपि
समानत्वादिति प्राप्ते अभियुक्तस्मरणेन व्याकरणेनानादिवाचकत्वरूपसा-
धुत्वबोधने स्मृत्यन्तरस्य मूलत्वसंभवाद्विविक्तज्ञादस्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वा-
न्नान्वपरम्परा । एवं च प्रयोगनियमेऽपि सावय एव प्रयोक्तव्या इत्येतस्या
एव भुतमूलत्वसंभवाव्याकरणप्रामाण्येन गम्यादीनामेव वाचकत्वं न
गाव्यादीनामिति सिद्धान्तं ॥ ९ ॥

लोकवेदयो परार्थक्याधिकरणम् ॥ १० ॥

प्रयोगचोदनाभावादर्थकत्वमविभागात् ॥ १० ॥

अत्र वक्ष्यमाणोपोद्धानत्वेनेन विचार्यते । तत्र लोकवेदयो शब्दार्थभेद-
वेदशब्दानां छान्दमवर्णागमादिधर्मभेदान् अध्यायानध्यायादिधर्मभेदाच्च ।
यूपादिशब्देषु भेद स्पष्ट एव । तद्देवाद्यर्थभेदः उत्ताना व देवगना बहु-
व्रीहानि श्रुतेश्च । आश्वनालादिशब्दानामर्थान्तरस्य स्पष्टत्वाच्चेति प्राप्ते,—
वर्णाभेदापदाभेदाच्छान्दसत्वादिभेदेऽपि तस्यार्थप्रतीत्युपयोगित्वाभावादर्थ-
स्याप्यभेदः । उत्तानादिश्रुतेरर्थान्तरत्वात् आश्वनालादिष्वर्थभेदेऽपि न सर्वत्र
भेद इति सिद्धान्तः । एवं सति शब्दानां व्यक्तावेव शक्तिः अनुष्ठानौ-
पयोगित्वान् लिङ्गसप्त्यासङ्गयोगाच्च, न तु जातार्थमूर्तत्वेनातादृशत्वात् ।
यदि चानन्तामु व्यक्षिपु शस्त्वसम्भरोऽनन्तत्व वा तदा जातिनिशिष्टाया
व्यक्ती शक्तिरिति प्राप्ते,—जातिव्यञ्ज्योर्भेदवदभेदस्याप्यङ्गीकाराप्रानुप्रेय-

१ वाग्ये पराच्यव्याकृतावदत्ते दवा इन्द्रमनुवाग्निमा ना वाचं व्याकुर्विति सोऽत्र
वीह्वर वृषे मय्य चैवैव वायवं च तस्मादेन्द्रवायव सह गृह्यत, एक शब्द गम्य
शब्द गुप्रयुक्त शब्दास्त्विन स्वर्गे लोक वामधुम्भरतीति च ध्रुवी शब्दमाधुव
प्रयोगनियम च व्याकरणस्य प्रामाण्य प्रतिपादयत । २ लोकवेदयो शब्दार्थभेद
वाग्यवाग्यजन्याधर्मान्यभावप्रसङ्गोऽत्रः शब्दानामभेदार्थक्यमित्यर्थः । ३ स्वर्गादि
रादिपदार्थः । ४ अनुष्ठानापवाग्यरहननादिकार्ययोगिताया व्यक्तापव रागवादिभ्य
य । ५ वृषी वृषाभ्यामिन्द्रो व्यक्ती प्रातिपदिकार्थे प्रत्ययाभिहितान्तराव्याकार-
कत्वाभेदादिचर्चः । ६ अङ्गिन्द्रादन्तराव्याकारादिवर्षा बोध्यम् । ७ अपाज्जना
(मा)भेदो व्यञ्ज्यात्मना भेदः । बोध्यात्मनाभेदः शब्दजन्यवाक्यमवाग्यमना
भेद इति यावत् । तस्यैव भेदाभेदाङ्गीकार उपपन्नः । नहि जातिनामभ्यतेर्या-
न्तरभूत किमपि तत्त्वं, अपि तु वन्वव शब्दनुभवान्मक व्याहृत्युपपन्नम् ।

त्वाद्यनुपपत्तिः । अतो जातिरेव शक्त्या । विशिष्टशक्तावपि विशेषणशक्तेराव-
श्यकत्वाद्गोशब्दोच्चारणे सामान्यस्यैव बोधात् खण्डमुण्डादिविशेषाबोधाय ।
जातिव्यक्त्योर्भेद एवेति मते तु व्यक्तौ लक्षणा । अतो जातावेव शक्ति-
रिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

उद्दिष्टादीनां यागनामत्वापिकरणम् ॥ १ ॥

उक्तं समाध्यायैदमर्थं तस्मात्सर्वं तदर्थं स्यात् ॥ १ ॥

उद्दिष्टा यजेतेत्यादिषु उद्दिष्टादिशब्देनोद्देष्टव्यसाधनस्वनिर्वाच्यत इति
तद्विशिष्टयागविधिः प्रकृतज्योतिष्टोमाश्रितस्य वा द्रव्यस्य फले विधिरिति
प्राप्ते, - फलोद्देष्टव्यसाधनत्वस्य यागेऽपि सत्त्वाद्यागनामभेयत्वमेव, विशिष्ट-
विधौ उद्दिष्टतेति मत्वर्थलक्षणापत्तेः । अन्यथा यागकरणिकायां भावनायां
द्रव्यस्य करणत्वायोगाद्यागस्य च करणत्वेन तत्र करणत्वायोगादुद्दि-
ष्टेत्यनन्वयः । ज्योतिष्टोमाश्रितस्य फले विधौ धातोस्त्यन्तं पारार्थ्यं विप्र-
कृष्टविधानं चेति दोषः । अतो नामत्वं, तत्फलं तु संकल्पव्यवहारादिलाघव-
मिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

चित्रादिपदानां यागनामत्वापिकरणम् ॥ २ ॥

यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसंबन्धः ॥ २ ॥

'चित्रया यजेत पशुकामः, आज्यैः स्तुवते, शृष्टैः स्तुवते' इत्यादौ चित्रादि-
शब्दानां चित्रगुणधृत्वादिजात्यर्थत्वेन प्रसिद्धानां गुणविधित्वमेव । पशुया-
गव्यद्रव्यानुवादेन चित्रत्वविधिः । तथा स्तोत्रानुवादेन आज्यशृष्टयोः स्तोत्र-

१ विशिष्टपशुदौ विशेषणज्ञानस्य नान्तरायकत्वादिति भावः । २ यथा तु भेद एव
जातिव्यक्त्योर्भेदा मर्वादीनि व्यवहारो कदाचिद्व्यवहृत्याश्रयणेनोपपाद्यः । आह
॥ 'तेन तद्विशिष्टव्यक्तैः क्रियाशब्दचोदना । जानिष्यक्त्योर्भेदो वा याग्यार्थेषु
विवक्षितः' इति । ३ वेदस्य विधिमुन्यनुपेयार्थप्रकाशकत्वं यस्मादुक्तं तस्मात्सर्वं
वेदिकपदं विधिमुन्यनुपेयान्वयनमार्थकं स्यादित्यर्थः । ४ यत्र वाक्ये उद्दिष्टास्त्या-
जैः पशुनामैः, प्रतिपत्त्यर्थं, तत्र वाक्यभेदप्रकाशकः, गुणविधिरिति, तु धात्वर्थेन, गद
नामत्वेन संबन्ध इत्यर्थः ।

देशे पञ्चदशाव्यपात्राणि, सप्तदश चावाह्यमुत्सीमूतानां पृष्ठानि संपाद्य स्तोत्र-
कार्यमिति प्राप्ते,—चित्रत्वस्त्रीत्वयोरुभयोर्विधौ वाक्यभेदात्पशुकामसम्बन्ध-
विधौ च तद्वत्सङ्गादध्याद्विचित्रद्रव्यकत्वेन 'द्वि मधु घृत पयो धाना उदक
तण्डुलास्तत्संमृष्टं प्राजापत्यम्' इति प्रकृतयागनामत्वम् । तथा आज्यैः स्तुवत
इत्यादौ आज्यादेः स्तोत्रकरणत्वासंभवादाज्यसंज्ञिमात्राणां चाप्रसिद्धेर्मन्त्रे-
ष्व्याज्यसंज्ञे तेषां च स्तोत्रसंज्ञे विधीयमाने वाक्यभेदान्न गुणविधिः ।
एवं च पञ्चदशान्याज्यानीनि वाक्येऽपि समासाभावेन पञ्चदशत्ववि-
शिष्टाज्यप्रनीत्यभावादुभयविधाने च वाक्यभेदादाज्यदाज्ञेन स्तोत्रमनूद्य
मत्स्या विधेया । तस्याज्यज्जस्य स्तोत्रनामत्वे एव संभवति । तस्माद्यज्ञा-
निमीयुस्तद्व्याज्यानामाज्यन्वमिति दर्शितार्थयोगात्त्रामत्वमिति सिद्धान्तः ॥२॥

अग्निहोत्रादिपदानां यागनामत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तैत्तिर्युचं चान्यशास्त्रम् ॥ ५ ॥

'अग्निहोत्रं जुहोति, आधारमाधारयति' इत्यत्राग्निहोत्रपदेनाग्निदेवता
निर्णीयते, आधारमितिपदेन द्रव्यद्रव्यं तत्संस्कारोऽत्राधारणं विधीयते संस्कृत-
स्य च प्रकरणादुपाश्रुयाज्ञे विनियोगः । मनुष्यप्रत्यययुक्त्यात्म्यस्यैव कल्पनात्
मन्वर्थलक्षणात्तदुत्तरीहिणा तद्रूप्यलाभात्त्रामिहोत्रपदेऽपि सेति प्राप्ते,—अग्नि-
देवतायां यदग्नय इति वाक्येनाग्निर्गोतिरिति मन्त्रवर्णेन वा प्राप्तत्वात्तद्वि-
धिप्रयोजनाभावेनाग्निहोत्रपदं नामैव । आधारपदमपि 'इन्द्र ऊर्ध्वोऽध्वर इत्या-
धारमाधारयति' इति मन्त्रत्रर्णिकदेवताकयागनामैव । तत्र चतुर्गुहीतं वा ए-
तद्भूतस्याधारमाधार्येत्याज्यप्राप्तेरिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

श्वेनादिपदानां यागनामत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तद्व्यपदेशं च ॥ ४ ॥

'श्वेनेनाभिचरन्त्यजेत' इत्यत्र श्वेनद्रव्यकयागविधिः, ज्योतिष्टोमाश्रित
श्वेनद्रव्यं वा फले निर्णीयते दध्यादिवदर्थान्तरप्राप्तित्वेन नामत्वायोगादिति

१ 'प्राप्ते कमणि नानेको विधातुः क्षम्यते गुणः' इति न्यायादिति भव ।
२ वाक्यभेदप्रकाशः । ३ तस्यान्यादिगुणस्य प्रापकमन्यच्छास्त्रं चेत्तदपि कम-
नामधेयमित्यस्य । विधित्तुगुणप्रापि शास्त्रमन्यतस्त्विह । तस्मात्तत्प्रापणं ध्येय-
मिति नामत्वमिष्यताम्' इति वार्तिककारोक्तेः । ४ तस्य श्वेनादिगुणस्य सादृश्य-
विशिष्टं यत्कम तस्य श्वेनादिपदं नामधेयम् ।

श्रीमत्तत्सदुपाख्यवैद्यनाथभट्टप्रणीतः

न्यायविन्दुः

(पूर्वमीमांसाभिकरणार्थसंप्राहको ग्रन्थः
पाठकोषाह्वयण्डितमदनमोहनमृत्युप्रीतिर्नीसाहितः

वाक्रेइत्युपाह्वगङ्गाधरभट्टसुतमहादेवशर्मणा
संशोधितः ।

मुख्यस्यां

कोटं गङ्गाधरं प्रविभागेऽपमदयाके नासूनभयने
'मणिलाल इच्छागम देमाई' इत्यनेन ६११ 'गुजराती'
मुद्रणर-याळ्ये मुद्रयित्वा तथैव प्रकाशितः ।

विरचयत १९०१.

प्रिस्ताब्दः १९१५.

मुख्यं संपादो रूप्यकः ।

निवेदनम् ।

श्रीद्गुरुचरणारविन्दान्मनः ।

अथैष मुद्रयित्वा प्रकाशयते न्यायविन्दुर्नाम पूर्वमीमांसाया अधिक-
रणार्थसंप्राहको ग्रन्थः । अस्य प्रणेता श्रीवैद्यनाथभट्टः विक्रमार्कस्याष्टा-
दशशतकस्य पूर्वार्धे आसीदिति तत्कृतोदाहरणचन्द्रिकाख्यकाव्यप्रदी-
पमथोदाहरणव्याख्यानरूपग्रन्थान्त्यपद्यान् 'वियद्वेदमुनिश्माभिः(१७४०)
मितेऽब्दे कार्तिके सिने । बुधाष्टम्यामिदं ग्रन्थं वैद्यनाथोऽभ्यपूरयन् '
इत्यस्मान् ज्ञायते । अस्यालंकारेषु काव्यप्रकाश-काव्यप्रदीप-कुवल्या-
नन्दानां मीमांसायां शास्त्रदीपिकायाश्च व्याख्या अस्माभिरुपलब्धाः ।
न्यायविन्दुश्च शास्त्रदीपिकात एव मंश्लेषतोऽर्थमुपादाय प्रायस्तद्वैतरेव
पदैरारचितः । अस्य मुद्रणार्थमस्माभिः संपादिते पुस्तके दशमाध्यायस्य
चतुर्थपादे पञ्चमादित्रयोदशान्तान्यधिकरणानि लेखकप्रमादाद्विहितक्षु-
त्तानि मया शास्त्रदीपिकात एव पूर्वग्रन्थसरणिमतुस्त्यार्थोपादानेन पूरि-
तानि । काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालाध्यापकपाठकोपाङ्गपण्डित मद्-
नमोहनशास्त्रिभिः कारिताऽस्य टिप्पनिरप्यत्र निवेशिता । शास्त्रदीपि-
कामपि त्रिचतुरैर्व्याख्यानैः सह मुद्रयितुमचिरादुपक्रमिष्यामः । इति
निवेदयति—

चाक्रे इत्युपाहो गङ्गाधरभट्टमृतुर्महादेवशर्मा.

न्यायविन्दोरधिकरणसूची.

अधि.	पृ.
प्रथमाध्याये प्रथमः पादः १	
१ धर्मज्ञासाधिकरणम् ...	१
२ धर्मलक्षणाधि० ...	१
३ प्रमाणपरीक्षधि० ...	२
४ प्रत्यक्षस्य धर्मप्रमाणकत्वाभावाधि० ...	२
५ शब्दस्य स्वतः प्रामाण्यम् ...	२
६ वेदस्यार्थप्रमाणकत्वम् ...	३
७ वेदापौरुषेयत्वम् ...	३

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः २	
१ अर्थवादप्रामाण्यम् ...	४
२ विधिवभिगदाधि० ...	६
३ हेतुवभिगदाधि० ...	५
४ नन्प्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वम् ...	५

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ३	
१ स्मृतिप्रामाण्यम् ...	५
२ धृतैः प्राप्त्यम् ...	६
३ लोभादिदृष्टमूलकस्मृत्यप्राप्ताधि० ...	६
४ क्रमतः पदार्थप्राप्त्यम् ...	६
५ सदान्तरप्रामाण्याधि० ...	७
६ शास्त्रप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्यम् ...	७
६ म्लेच्छप्रसिद्धपदार्थप्रामाण्यम् ...	८
७ कल्पसूत्राणां परतः प्रामाण्यम् ...	८
८ सामान्यधृतिकल्पनाधि० ...	८

अधि.	पृ.
९ साधुशब्दप्रयोगनियमाधि० ...	८
१० लोकवेदयोः पदार्थवयम् ...	९

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ४	
१ उद्भिदादीनां यागनामताधि० ...	१०
२ चित्रादिपदानां यागनामत्वम् ...	१०
३ अग्निहोत्रादिपदानां यागनामत्वम् ...	११
४ इयनादिपदानां यागनामत्वम् ...	११
५ वाजपेयाधिकर० ...	१२
६ आग्नेयादिसन्धानां यागनामत्वाभावः ...	१२
७ बर्हिषादीनां जातिवाचित्वम् ...	१३
८ प्रोक्षण्यादीनां यौगिकत्वम् ...	१३
९ निर्मन्थ्यशब्दस्य यौगिकत्वम् ...	१३
१० वैश्वदेवादिपदानां यागनामत्वम् ...	१३
११ द्वादशकपालेऽष्टकपालादीनामर्थवादत्वम् ...	१४
१२ यजमानशब्दस्य प्रस्तरस्तुत्यर्थत्वम् ...	१६
१३ अग्न्यादिपदानां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थत्वम् ...	१६
१४ आदित्यादिपदानां यूपस्तुत्यर्थत्वम् ...	१६

अधि	पृ
१५ अपधादिपदाना गतादितु त्यधत्वम् ...	१७
१६ गदुत्थेन सुविध्यपदेशाधि०	१७
१७ प्राणभृदादाना स्तुत्यधत्वम्	१७
१८ वाच्यशेषण मदिग्यार्थनि र्णय	१७
१९ अन्यरदिदलेषु सामर्थ्याद्य वस्था	१९

द्वितीयाध्याये प्रथम पाद १

१ अपूर्वत्वात्वातयप्रतिपाद्य त्वम्	१६
अपूर्वसद्भावाधि०	१७
३ पर्येणा गुणप्रधानभाव	१७
४ समाजनादीनामप्राधान्यम्	१७
५ स्तोत्रादीना प्राधान्यम्	१८
६ मन्त्रादि०	१८
७ मन्त्रउक्षणम्	१८
८ माङ्गलश्लोकम्	१८
९ ऊहावीनाममन्त्रत्वम्	१९
१० अङ्गश्लोकाधिकरणम्	१९
११ सामलक्षणधिकरणम्	१९
१२ यजुर्लक्षणधिक०	१९
१३ मिगदाना यजु प्वस्तर्भावि	१९
१४ एकवारयत्वउक्षणम्	१९
१ वाच्यभेदाधि०	२०
१६ अनुपज्ञाधि०	२०
१७ अननुज्ञाधि०	२०

द्वितीयाध्याये द्वितीया पाद २

१ अज्ञापूर्वभेदाधि०	२१
२ समिशरणभेद	१

अधि	पृ
३ आचाराद्याग्नेयादीनामज्ञाहि भाव	१
४ उपाधुत्याजापूर्वताधिकरणम्	२२
५ आचाराद्यपूर्वताधिकरणम्	२२
६ पञ्चमोमयोरपूर्वत्वम्	२३
७ सत्याभेदात्कर्मभेद	२३
८ सत्या कर्मभेद	२४
९ उक्तभेदात्कर्मभेद	२४
१० द्रव्यविशेषानुक्ते कर्मभ्यम्	२४
११ द्रव्यादिद्रव्यस्य फलवत्त्वम्	२५
१२ वारवन्तीयादीना कर्मान्त- रत्वम्	२५
१३ क्षामनिधनयो फलिक्यम्	२५

द्वितीयाध्याये तृतीय पाद ३

१ प्रह्वप्रताया ज्योतिष्टोमाज्ञत्वम्	२६
२ अवेष्टे कर्मान्तरत्वम्	२६
३ आधानस्य विधेयत्वम् ..	२७
४ दाधायणादीना गुणत्वम्	२७
५ द्रव्यदकतासुवृत्ताना कर्मा न्तरत्वम्	२८
६ कर्तात्मभादीना कर्मान्तर त्वाभाव	२८
७ मैत्रारचरोक्षधनाधायम्	२८
८ पात्नीयतरय पयमिकरणा न्तरता	२८
९ अदाभ्यादीना प्रह्वन्तरत्वम्	२९
१० अमित्रयनस्य सत्काररत्वम्	२९
११ प्राणामिहोत्स्य यागान्तरत्वम्	३०
१२ आमेयादोष्टीना कर्मान्तरत्वम्	३०
१३ अवष्टेरघाद्यकृत्वम्	३०
१४ आमेयदिरुत स्तुत्यक्यम्	३१

प्राप्ते,—‘यथा वै श्येनो निपत्यादत्त एवमयं द्विपन्तं धातृव्यं निपत्यादत्ते’
इत्युपमानोपमेयभावेन स्तुतिर्विनेयस्य श्येनस्य कार्या सा चाभेदे न संभ-
वतीत्यनेनैव सादृश्येन यागनामधेयं श्येनपदमिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

वाजपेयाधिकरणम् ॥ ५ ॥

नामधेये गुणयुतेः स्याद्विधानमिति चेत् ॥ ५ ॥

‘वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत’ इत्यादौ मत्वर्थलक्षणां विनैव यागस्य
गुणफलाभ्यामन्वयसंभवादुपविधित्वमेव युक्तम् । यागस्य हि करणत्वेन
फलान्वये गुणान्वयो न स्यात्, कर्मत्वेन च गुणान्वये फलान्वयो न स्या-
दिति स्यान्मत्वर्थलक्षणा । न चात्र करणत्वादियोधकतृतीयादिविभक्तिर-
स्तीति यागस्य स्वरूपेणैवान्वयात्तत्र दोष इति प्राप्ते,—फलस्य करणाकाङ्क्षा
करणस्य च कर्माकाङ्क्षा न स्वरूपाकाङ्क्षा, स्वरूपमात्रस्य च न फलाकाङ्क्षे-
त्यवश्यं करणत्वादिनैव यागस्यान्ययो वाच्यः । तथा च गुणत्वप्रधानत्वोद्दे-
श्यत्वोपादानत्वविधेयत्वानुयायित्वरूपविरुद्धत्रिकद्वयेन वैरूप्यमतो नामत्व-
मेवेति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

आग्नेयदिशश्चानां यागनामस्यावाधिकरणम् ॥ ६ ॥

तैवृणास्तु त्रिधीयेरन्नाविभागाद्विधानार्थे न चेदन्वेन शिष्टाः ॥ ६ ॥

‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नावास्यायां पूर्णमास्यां चाच्युतो भवति’ इत्यत्राने-
कगुणविधाने वाक्यभेदादष्टाकपालद्रव्यकर्ममात्रं विधीयते । तस्य च मन्त्रे-
णाग्निदेवताप्राप्तेराग्नेयपदं नामधेयमिति प्राप्ते,—भवतीत्यनेनानुष्ठेयाद्योधनात्
मन्त्राकाङ्क्षाया अभावात्प्राप्तिप्राप्तिः । अतो द्रव्यदेवतासंबन्धाद्विशिष्टया-
गविधानमिति न वाक्यभेद इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

१ नामधेयत्वेन समाहिते वाजपेये वाजस्याग्नस्य पेय इवद्वयद्वयो रस्ती यत्रेति
भ्युत्पत्त्या यवागोर्गुणस्य त्रयणाहुणविधिः स्याच्चेदित्यर्थः । २ फलकरणयोर्धधात्व
परस्पर नित्यसाक्षाद्वत्वादिति भावः । ३ गुणत्वप्रधानत्वमिति युक्तः पाठः । ४ वि-
रुद्धत्रिकयोर्द्रव्यस्यापत्तेत्यर्थः । अथ भावः—उद्देश्यत्वानुयायित्वमुख्यत्वाना फलनिष्ठ-
त्वादुपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वादीना च यागनिष्ठत्वात्फलयागयोश्च माध्यसाधनत्वात्त्व-
भावपर्यालोचनाया यया फलप्रयोद्देश्यत्वादित्रिक यागस्योपादेयत्वादित्रिक तथा सा-
क्षासाधनभावपर्यालोचनाया यागफलप्रयोद्देश्यत्वादित्रिक वाजपेयद्रव्यस्योपादेयत्वा-
. ५ कर्मदे-
णमित्ययोर्विभागेन

वर्हिरादीनां जातिवाचिताधिकरणम् ॥ ७ ॥

वर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्दः ॥ ७ ॥

वर्हिराज्यपुरोडाशशब्दानां यूयादिवच्छास्त्रस्थैः संसृष्टे प्रयोगात्तद्वाचित्वे प्राप्ते,—अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचिनैव आविरोधादिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

प्रोक्षण्यादीनां यौगिकताधिकरणम् ॥ ८ ॥

प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥ ८ ॥

प्रोक्षणीशब्दस्य पूर्ववदेव जातिवाचित्वं न तु यौगिकत्वं रूढ्यां सङ्गाधादिति प्राप्ते,—रूढौ मानामाराद्योगेनैवार्थप्रतीतिमिद्वैर्यौगिकत्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

निर्मन्थ्यशब्दस्य यौगिकताधिकरणम् ॥ ९ ॥

तथा निर्मन्थ्ये ॥ ९ ॥

निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीति निर्मन्थ्यशब्दो न यौगिकः निर्मथनजन्यत्वस्य पाकसाधनेऽप्रावभावादिति शङ्कायां मन्यनजन्यत्वाभावेऽपि परम्परया प्रयोज्यत्वसंभवाद्यौगिकत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

वैश्वदेवादिपदानां यागनामताधिकरणम् ॥ १० ॥

वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ॥ १० ॥

चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यादयोऽष्टौ यागा विदितास्तदनन्तरं वैश्वदेवेन यजेतेति श्रुतं तत्र वैश्वदेवशब्देन प्रकृतयागेषु देवताविधिः अगत्याऽग्न्यादिभिर्विकल्पः अन्यथा वास्यवैयर्थ्यादिति प्राप्ते,—ममुदायानुवादोऽयं प्राचीनप्रकरणे वैश्वदेवेन यजेतेति देशसंज्ञार्थः । अन्यथा वैश्वदेवामिन्नामिति यागस्यैव स स्यात् । तन्मात्रानुवादत्वं चानर्थम्यात्र भवति वैश्वदेवशब्दश्च छान्न्यायेन गौणः । अथवा

१ मत्स्मररहितेऽपि वर्हिराज्यादिशब्दप्रयोगाज्जातिवचनो वर्हिरादिः स्यादित्यर्थः । २ प्रोक्षण्याधर्माभूतजलेषु प्रक्षेपणोक्तं याभिरिति व्युत्पत्त्या यौगिकत्वमेव न हटिरित्यर्थः । ३ प्रोक्षणीशब्दवर्जित्यनाज्जातो निर्मन्थ्य इति व्युत्पत्त्या यौगिक एव निर्मन्थ्य इत्यर्थः । ४ वैश्वदेवशब्दे आग्नेयवास्यविहितद्रव्येण देवतया वा विकल्पो द्रव्यदेवतारूपान्यतरगुणविधायकत्वादित्यर्थः । ५ छान्न्यच्छत्रिसमुदाये छत्रिणो यान्तीति तच्छरीरम् ।

यद्विश्वेदेवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति वाक्याद्यौगिक इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

द्वादशकपालेऽष्टाकपालादीनामर्थवादताधिकरणम् ॥ ११ ॥

पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाध्याये ॥ ११ ॥

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते इत्युपक्रम्य यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनातीत्यादिद्वादशकपालान्तानि वाक्यानि श्रुतानि । तत्राष्टाकपालादिशब्दा नामधेयं द्वादशस्यष्टत्वं संवन्धात् । अथवा विधायकाः द्वादशकपालेनाष्टाकपालादीनां विकल्प इति प्राप्ते,—उत्पत्ति-
शिष्टद्वादशकपालावरोधान्न विधिः सामानाधिकरण्याभावाच्च न नामत्वं वैश्वानर इत्यारभ्य यस्मिन् जात इत्युसंहारादेकार्थत्वाकामेन च गुणफल-
संयन्धविधिः । अतोऽर्थवादत्वमेव । एकदेशस्तुत्या द्वादशकपालस्तुतिरिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

यजमानशब्दस्य प्रस्तरस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १२ ॥

तैत्तिरिहिः ॥ १२ ॥

यजमानः प्रस्तर इत्यादौ नामत्वासंभवाद्यप्रस्तरकार्ये सुगुणारणादौ यज-
मानविधिरिति प्राप्ते,—यजमानस्य स्वपदार्थविरोधान्न तत्र विधिः किं तु
यजमानकार्यकारित्वादौगण्या प्रस्तरस्तुतिरिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

अप्यादिपदानां साक्षणादिस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १३ ॥

जैतिः ॥ १३ ॥

अग्निर्वै ब्राह्मण इत्यैकेश्वरमुखजन्यत्वेन ब्राह्मणस्तुतिः ॥ १३ ॥

आदित्यादिपदानां वृषस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १४ ॥

सारूप्यात् ॥ १४ ॥

आदित्यो वृष इत्यत्र चाकचक्येन सारूप्येन गौणी ॥ १४ ॥

१ वाक्यशेषादर्थवादादिति यावत् । २ अग्नेयमष्टाकपालमित्याहुर्नृपतिवाक्य-
सिद्धान्त्यादिपुणसद्भावाद्वैश्वदेववाक्ये न गुणविधानसामर्थ्यं, समाध्याये अर्थादष्टा-
कपालादिवाक्ये तु गुणविधानसामर्थ्यमस्तीत्यर्थः । ३ उत्पत्तौ कर्मोत्पत्तिवाक्ये
शिष्ट उपदिष्ट इति यावत् । उत्पत्तिशिष्टधाम्नौ द्वादशकपालश्चेति विग्रहः ।
४ तस्य यजमानवार्थस्य प्रस्तरेण सिद्धैर्यजमानः प्रस्तर इत्यत्र यजमानशब्देन
प्रस्तरः स्तूपत इत्यर्थः । ५ एकजातीयत्वं गौणीवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः । ६ साहचर्य
गौण्या वृत्तौ प्रयोजकमित्यर्थः ।

अपशविपदाना गवादिस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १५ ॥

प्रशंसा ॥ १५ ॥

अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वा इत्यत्रापशुशब्देन
गवाश्चगतप्राशस्त्याभावसाम्यादजादिषु गौर्णा ॥ १५ ॥

बाहुल्येन सृष्टिभ्यपदेशाधिकरणम् ॥ १६ ॥

भूमा ॥ १६ ॥

सृष्टीरुपधातीत्यत्र सृष्ट्यसृष्टिमन्त्रसमुदाये सृष्टिबाहुल्यादौर्णा वृत्तिः ।
यथासृष्टमेवावरुन्ध इत्यर्थवादार्थं मन्त्रादेश्चनुवादः उपधानमात्रविधिरिति
भाष्याभिप्रायः । मन्त्रस्यैवार्थप्राप्ते उपधाने,—विधिं तत्फलं मध्यमचि-
तिसंन्य. यां वै काचन ब्राह्मणवर्तामिष्टकाममिजानीयात् तां मध्यमायां
चितावुपदध्यादिति वचनादिनि केचित् ॥ १६ ॥

प्राणभृत्प्रादीनां स्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १७ ॥

लिङ्गसमवायात् ॥ १७ ॥

प्राणभृत उपधातीत्यत्र प्राणभृत्पदवतामल्पत्वाल्लिङ्गसमवायमात्रेण
गौर्णा छत्रिन्यायेनेति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

वाक्यशेषेण संदिग्धार्थनिर्णयाधिकरणम् ॥ १८ ॥

संदिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ १८ ॥

अक्षाः शर्करा उपनधाति तेजो वै धृतमित्यत्र येन केनचिद्भृततैलादिना
अञ्जनं कार्यम्, वाक्यशेषस्य धृतशब्दस्य तु स्तावकत्वादुपलक्षणत्वमात्रमिति
प्राप्ते,—विध्यपेक्षितशेषस्यार्थवादेन नियमनं युक्तमतो धृतेनैवाञ्जनमिति
सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

अभ्यवृत्तिष्वेव सामर्थ्यावस्थाधिकरणम् ॥ १९ ॥

अर्थान्ना कल्पनैकदेशत्वात् ॥ १९ ॥

सुवेणावयति स्वाधितिनावयति हस्तेनावयतीत्यवदानहेतुत्वेन सुवा-
दीनां अत्रणात्सर्वत्रावदाने तेषामव्ययम्ययाऽनुष्ठानमिति प्राप्ते,—सामर्थ्या-

१ प्रशंसया गौर्णा वृत्तिरिति सूत्रार्थः । २ बाहुल्यं गौण्या वृत्तौ निमित्तमित्यर्थः ।

३ लिङ्गस्य समवायवन्धादतल्लिङ्गकेऽपि तच्छब्दप्रयोग इत्यर्थः । ४ संदिग्धेषु

सदेहजनकेष्वर्थेषु अर्थवादानिर्णय इत्यर्थः । ५ अर्थाद्वस्तुशक्त्या विधेयार्थनिश्चय

कल्पनायां श्लाघ्यं सुवेणेत्यादि सामर्थ्यानुसारेण कल्पितपदानां वेदैकदेशत्वात् ।

नुसारेण द्रवद्रव्यावदाने भुजः पुरोडाशाद्यवदाने हस्तः मांसावदाने
स्वधितिः शस्त्रविशेष इति व्यवस्थैवेति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

इति श्रीन्यायविन्दुः प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

भद्रवंस्थाख्यातपदप्रतिपाद्यत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

भौवार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैष ह्यर्थो विधीयते ॥ १ ॥

अत्र प्रथमं नामधात्वर्थानां सर्वेषामभिज्ञेपात् फलभावनाकरणत्वमिति
पूर्वपक्षं कृत्वा अनेकादृष्टकल्पनागौरवादेकस्यैव कस्यचित्फलभावनाकर-
णत्वमितरेषां तदर्थत्वमिति सिद्धान्त उत्सृजः । तदनन्तरं धात्वर्थस्यैव
संनिरूपोत्पलभावनाकरणत्वमिति सिद्धान्तः सूत्रेणोच्यते । ननु फलव्या-
पारयोर्भातुवाच्यत्वात्तयोः परस्परान्वयेन फलानुभूतव्यापाररूपभावनाला-
भात्त धात्वर्थातिरिक्ता भावनेति कथं तस्यां धात्वर्थः करणमिति चेन्न
पक्षतीत्यस्य पाके यतते पाकं करोतीत्यादिविवरणेन यत्नस्य धात्वर्थान्त-
र्भावानुपपत्तौ प्रत्ययार्थत्वाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् न च धमन्तेन फलमा-
श्रयोधनाद्यन्तस्य घृयग्विवरणोपपत्तिः ध्वो व्यापारबोधप्रतिबन्धकत्वकल्प-
नायां गौरवान् अतो धात्वर्थातिरिक्ता तिनादिवाच्या भावना नाम । सा च
णिजन्तेन भवतिना विवरणात्तस्य च करोतिपर्यायत्वात्तस्य च व्यापा-
रमाश्रय्यत्वाद्वापारसामान्यरूपमिति प्राञ्चः । कृताकृतविभागादिना करो-

१ भवार्थाः भावनारूपाद्यातार्थपरिच्छेदप्रयोजनाः कर्मशब्दा धात्वर्थास्ते-
भ्योऽपूर्वं प्रतीयेत निर्धीयेत यत एष एवार्थ एकपदभ्रुत्वा विधीयत इत्यर्थः ।
२ सर्वे मेवका राजानमनुवर्तन्ते इति न्यायेनाहमहमिकत्या सर्वेषां भावनान्वय-
स्याभिष्टादिति भावः । ३ धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते, तथापि सर्व-
सामान्यरूपेणान्यावगम्यते इत्युक्त्वा, सत्यं न धात्वर्थातिरेकिणी भावना धात्वर्था-
नामेव तु द्वे रूपे पाको यागः प्रयत्नः सकल्पप्रयत्नः ह्येदनमभिधानं ह्येदनमिति ।
प्रातिमिक धात्वभिधायकमक्रियान्मक मिहम्वभावमपरं तु सर्वधात्वर्थानुशाधि
करोतिप्रत्ययवेद्य क्रियान्मक साध्यम्वभावमन्योत्पादानुकूलान्मकमाद्याताभिधेयम् ।
तथा हि यः सन्दत्तं यो यजते प्रयतते अलन्यमिदधाति ते सर्वे करोतिप्रत्यय-
मनुभवन्ति मित्रेष्वपि धात्वर्थेषु । तच्च रूपमुपाश्रयन्तत्कर्मकस्येव गदा प्रतीयते ।
तदेव च भविष्य प्रयोजकव्यापारो भावनेत्युच्यते इति छात्रदीपिका ।

तेर्यत्नार्थस्त्वात्कृतिरूपेति नेत्या । मैव च क्रियेत्युच्यते । धात्वर्थस्तु तत्र कर्म वरणं वा । तत्र प्राप्तौ मत्या कर्म दत्ता जुहोतीत्यादौ, क्रियेत्ये तु वरण ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादाविति संश्लेषः ॥ १ ॥

अपूर्वसद्भावाधिररणम् ॥ २ ॥

चोदना पुनरारम्भः ॥ २ ॥

अत्र विनष्टात्कर्मण फालान्तर्भावाविमर्गादिफलार्थं द्वाग्भूतमदृष्टं न कल्पनीयं प्रमाणाभावात् । वचनव्येनेव फालान्तरभावादिक्लेशोपपत्तेरिति पूर्वपक्षे,—वचनस्यापि आधितार्थयोगस्त्वममशादवश्यं द्वारभूतमपूर्वं कल्पनीयमिति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

कर्मणा गुणप्रधानभावनिरूपणाधिररणम् ॥ ३ ॥

तानि द्वेषं गुणप्रधानभूतानि ॥ ३ ॥

ग्रीहीतरहन्तीत्यादायप्रधानोऽदृष्टार्थं प्रवानं वदथा ग्रीहय इति प्राप्ते,—ग्रीहिगततुपविमोहादिदृष्टफलकत्वादवधानादयस्तदर्थं एव नादृष्टार्था । नियमाददृष्टमात्रं नूतयवादिमिदमिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

समाजनादीनामप्रापान्याधिररणम् ॥ ४ ॥

धर्ममात्रे च कर्म म्यादनिर्वृत्तेः प्रयोजवत् ॥ ४ ॥

दृष्टोपकारिष्वेव गुणकर्मत्वमदृष्टोपकारिषु तु नुच संमार्ष्टीत्यादिषु प्रधानकर्मत्वमिति शङ्का निगमियते,—द्रव्यादिसंस्कारकत्वं गुणकर्मत्व तच्च

१ प्रयत्नस्य भावनात्वं रथागच्छतीत्यत्र दापवारणं न भवतीत्यदधिधित्या ।

२ तस्मिन् क्रियास्य प्रवृत्त्युपात्ता यागादि कदाचिन्कर्मबन्तः सवध्यते पाकं करोति यागं करोतीति, कदाचिन्कर्मण्येन यागेन स्वर्गं करोति पाकेनौदनमिति यथा विवक्षितमिति शास्त्रमीपिना । ३ पुनः शब्दो हेतुः, यत् आरम्भः कर्म फलसाधनमिति आन्वारम्भः अतः प्रत्यपूर्वमित्यर्थः । ४ अयं भावः—स्वगत्यागयोः साध्यमाद्य भव्यायागादयः स्वगमिद्वेगपूर्वकव्यनेषि क्षणिकत्वस्य तत्र तदकल्पनायामिव सत्त्वाच्छब्दव्यवधान्तरव्यापारव्येष्टिर्ष इतिमनि व्यापारवति चातिते अनिव्यापारयोरवस्था नायोगान्नद्वोपतादवस्थानापूर्वकपन्नाया प्रमाणमिति । ५ कृद्धमातुरः वा प्रति परिहारार्थं प्रयुक्तग्न्य नवास्ताग्निं फलान्तीत्यादेरिति भावः । ६ विनष्टस्याग्नस्तत्त्वप्रकार्यारम्भमभवः, क्षणिकत्वेन मिदस्य नावस्थानं च युनिमदित्यादिना तत्कल्पनायाः शास्त्रममतत्त्वान् । ७ द्रव्यं प्रति गुणभूतानि प्रधानभूतानि चेत्येव द्विध्यान्याख्यातानीत्यर्थः । ८ धर्ममात्रे दृष्टप्रयोजनरहिते सर्वस्मिन् कर्मणि प्रधानात्मकत्वं स्यात्कर्मणा द्रव्यं प्रत्युपकारस्यादृष्ट्याप्रधानवदित्यर्थः ।

संमार्गादिष्वप्यस्तीति गुणकर्मत्वमेव तदभावे तु प्रधानकर्मत्वं यथा
प्रयाजादेरिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

स्तोत्रार्चनां प्राधान्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावदेवताभिधानत्वात् ॥ ५ ॥

सामसाध्यं गुणगुणिसंबन्धाभिधानं स्तोत्रं, क्वलमन्त्रसाध्यं तच्छस्त्रं,
तयोर्गुणविशिष्टदेवताप्रकाशकत्वात्संस्कारकर्मत्वमिति शब्दे सिद्धान्तः,—
गुणदेवतापरत्वे यो वक्त्रकेशान्तः स देवदत्त इतिवत्स्तुत्यप्रतीतिः प्राधान्येन
गुणसंबन्धप्रकाशनार्थत्वे च देवदत्तस्य वक्त्राः केशान्ता इतिवत्स्तु-
तिप्रतीतिस्तदनुरोधेन गुणप्राधान्यमेव स्तोत्रशस्त्रयोः, अतौ दृष्टप्रयो-
जनाभावाददृष्टार्थत्वं प्रधानकर्मत्वं चेति ॥ ५ ॥

मन्त्राधिकरणम् ॥ ६ ॥

विधिमन्त्रयोर्देवार्थमकशब्दात् ॥ ६ ॥

देवाश्च यामिर्यजते ददाति चेति मन्त्रगतमाख्यातमपि विधायकमेवे-
त्यागङ्गायां,—यच्छब्दादियोगाद्विविशिष्टविधातेन स्मारकत्वमात्रेण तेषा-
मुपयोगे न विधायकत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

मन्त्रलक्षणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

तैश्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ ७ ॥

प्रसङ्गान्मन्त्रलक्षणं क्रियते तेषां प्रयोगसमवेतानां पदार्थानां चोदकेषु
प्रकाशकेष्वित्यर्थः । मन्त्राख्या मन्त्रसंज्ञा ॥ ७ ॥

ब्राह्मणलक्षणाधिकरणम् ॥ ८ ॥

शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ ८ ॥

मन्त्रेभ्योऽवशिष्टे वेदभागे ब्राह्मणमिति शब्दः ॥ ८ ॥

१ स्तोत्रशस्त्रयोः परं देवतायाः स्मरणेन संस्कारो देवताप्रकाशकत्वाद्यान्या-
थदित्यर्थः । २ वाच्यपठकाख्यातयोरित्यनुसङ्गमस्तथा च विधिमन्त्रवाच्यपठकाख्या-
तयोर्विधिपैरार्थप्रतिपादकत्वमेकजातीयशब्दादित्यर्थः । ३ कर्मसमवेतार्थमरण-
क्षेषु वेदभागेषु मन्त्रत्वमित्यर्थः । यमन्ताय अपिश्रतानात्तमेतेत्यादावध्यानेः प्रायि-
कमिदम् । एषुगुणमन्त्रनास्यन्त्वान्तादिविशिष्टत्वमपि परस्परवितोषादलक्षणम् ।
तस्मादादिश्रमिद्विविक्तत्वनदुष्ट लक्षणम् । तच्च च व्याहृतिन्यवहारान्यत-
रप्रयोजकत्वम् । तदुक्तं “अथोपपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वम्, सप्तमेन
तु सिद्धान्तमन्तं यान्ति विषयिनः” इति ।

ऊहादीनाममन्त्रत्वाधिकरणम् ॥ ० ॥

अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाप्नातेषु हि विभागः स्यात् ॥ ९ ॥

ऊहप्रवरनामधेयेषु वेदे अनाम्नातेषु मन्त्रत्वं नास्ति किं तु वेदाप्नाते-
ष्वेव वैदिकप्रसिद्ध्या मन्त्रत्वम् ॥ ९ ॥

ऋग्लक्षणाधिकरणम् ॥ १० ॥

तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ १० ॥

तेषां मन्त्राणां मध्ये अर्थवशेन पादव्यवस्था यत्र सा ऋगित्युच्यते ॥ १० ॥

सामलक्षणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

गीतिषु सामाख्या ॥ ११ ॥

गानयुक्तेषु मन्त्रेषु सामाख्या ॥ ११ ॥

यजुर्लक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

शेषे यजुःशब्दः ॥ १२ ॥

ऋक्सामभिन्ने मन्त्रे यजुःशब्दः ॥ १२ ॥

निगदानां यजुःश्वन्तर्भावाधिकरणम् ॥ १३ ॥

निगदो वा चतुर्थः स्याद्धर्मविशेषात् ॥ १३ ॥

निगदाख्यश्चतुर्थोऽपि भेदः स्यादिति शङ्का निगदक्रियते नितरामुर्ध्व-
गच्छन्ते पश्यन्ते इति निगदा. परमं प्रोधनात्मकयजुर्भागा एव न तु भिन्ना
इति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

एववाक्यत्वलक्षणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्गं चेद्विभागे स्यात् ॥ १४ ॥

क्रियार्थेकं यजुरित्याकाङ्क्षायामुच्यते विच्छिद्य पाठे साकाङ्गत्वे सत्यर्थ-
कत्वं यावति स्यात्तावदेकं यजुर्वाक्यमिति । अर्थैकत्वमात्रोक्तौ भगो वा
विभजतु पूषा वा विभजत्वित्यत्रापि विभागरूपार्थैक्यादेकवाक्यता स्या-
दतः साकाङ्गं चेदित्यादि । विभागे साकाङ्गत्वं स्योनं ते सदनं कृणोमि
घृतस्य धारया मुशेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ घ्राह्याणां

१ यजुर्मित्रस्योच्चैर्द्रुपधर्मस्य तेषु सत्त्वादिति शेषः । २ निगदानां जात्यन्त-
रत्वे अहे शुभ्रियमन्त्र मे गोपाय यमृषयश्चयीविदा विदुः कच मामानि यजूं
पीत्यत्र ध्रुयमाणं त्रित्वमगङ्गत स्यादिति भावः । ३ मन्त्रार्थस्तु हे पुरोडाश
तव समीचीनं सदनं करोमि तव घृतस्य धारया मुष्टुं सेवितुं योग्यं कल्पयामि, हे
घ्राहिणा सारभूतं तस्मिन्मृते गुमना स्मृ उपविशेति ।

मेध मुमनस्यमान इत्यत्राप्यसि, तच्छब्दस्य पूर्वसाकाङ्क्षत्वादतस्तद्वारणा-
यार्थैकत्वादिति तत्र तु सदनमादनरूपार्थमेद इति नातिव्याप्तिः ॥ १४ ॥

वाक्यभेदाधिकरणम् ॥ १५ ॥

समेधु वाक्यभेदः स्यात् ॥ १५ ॥

इमे त्वा ऊर्जे त्वेति वाक्यभेदः उक्तमेव वाच्यमिति चिन्त्यते । तत्र
गतेषां दृष्टार्थत्वाभावात् अदृष्टस्य च लाघवादेकस्यैव कल्पनादेकप्रयो-
जनत्वेन एकवाक्यतैव कथंचिद्विशिष्टार्थप्रकाशकत्वेन स्वीकार्या, एवं च
यत्र इमेत्येति छिनत्तीति प्रतीकग्रहणं तत्रापि सफलस्यैव विनियोग
इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु इमेत्वेनातिकरणश्रुत्या छेदने विनियोगाच्छि-
नद्गीत्यप्याहारेण भिन्नवाक्येनैव ऊर्जेत्वेत्यनुमार्ष्टीति विनियोगान्तरान्न
प्रतीकग्रहणेन सरुलोपलक्षणं तेन परस्परनिराकाङ्क्षत्वादर्थभेदाच्च भेद
एवेति । यत्राप्यायुर्यजेन कल्पतामित्यादौ कृमिरूपार्थैकत्वं तत्रापि निरा-
काङ्क्षत्वात् कन्दप्रीर्वाचयतीति बहुत्वविधानादायुगादिविशिष्टकृमिभेदा-
न्नार्थैकत्वमिति भिन्नवाक्यतैवेति ॥ १५ ॥

अनुपपत्ताधिकरणम् ॥ १६ ॥

अनुपपत्तो वाक्यपरिसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् ॥ १६ ॥

यातं अग्ने अयाग्रया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावर्धीत्स्वेप
वचो अपावर्धीत्स्वाहेत्यनन्तरं या ते अग्ने रजाग्रया या ते अग्ने हराग्रयेति
मन्त्रद्वयम् । अत्र पूर्वमन्त्रशेषस्य तनूर्वर्षिष्ठेत्यादेस्तुपपत्तो भवति न चेति
चिन्तायामन्यत्र पठितस्यान्यत्र नयनासंभवाप्रानुपपत्तः, किं ॥ लौकि-
कस्याप्याहार इति प्राप्ते, वैदिकस्यैव शेषस्य आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिव-
शात्सार्थत्वम्, न च व्यवधानं द्वितीयमन्त्रे तदभावात् । तृतीयेऽपि तद्व-
शादेव बुद्धिमन्निधानान् । अतोऽनुपपत्त इति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

अनुपपत्ताधिकरणम् ॥ १७ ॥

दैववायानुपज्यते ॥ १७ ॥

यत्रापि चित्पतिम्वा पुनानु वाक्यपतिम्वा पुनानु देवम्वा सधिता
पुनात्विनि मन्त्रत्रयानन्तरं अञ्जिद्रेण षवित्रेण वमोः मूर्धस्य रश्मिभि-

१ परस्परनिरासेषु पदेषु ॥ वाक्यभेद इत्यर्थः । २ सर्वेषु साकाङ्क्षत्वावयवैवाका-
ङ्क्षाशमकान्निर्दिष्टवाक्यानुपपत्तः कार्य आकाङ्क्षापरिपूर्वकत्वादित्यर्थः । ३ व्यव-
धानाप्रानुपपत्त इत्यर्थः ।

रिति शेषः श्रूयते सोऽपि पूर्वयोरनुपज्यते सं ते वायुर्वातेन गच्छता सं य-
जत्रैरद्भानि ॥ यज्ञपतिराक्षिपेत्प्र गच्छतामित्यस्य संयजत्रैरित्यत्र बहु-
वचनान्तेनानन्वयादुद्धिविच्छेदे सति तृतीयमन्त्रे न संयन्ध किं त्वया-
हार एवेति पूर्वापवादः ॥ १७ ॥

इति श्रीन्यायसिद्धौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथम पादः ॥ १ ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अङ्गापूर्वभेदाधिकरणम् ॥ १ ॥

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥ १ ॥

यजति दशति जुहोतीत्यत्र वाक्यत्रये यागदाज्ञहोमावच्छिन्ना एव
भावना तज्जन्यमपूर्व चेति प्राप्ते,—समस्तधातुभ्य प्रत्ययोत्पत्तेरभानाद्धातु-
भेदेन प्रत्ययोच्चारणे च तत्तद्वात्वर्थानच्छिन्नभावनाभेद एव प्रतीयते
भावनाभेदे च तदपूर्वभेद इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

समिदापपूर्वभेदाधिकरणम् ॥ २ ॥

एकस्यैव पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥ २ ॥

समिधो यजतीत्यादिपञ्चत्रय्येषु पञ्चवारं यजतिश्रवणेऽपि यागभा-
वनयोरभेद एव द्रव्यत्वेनानर्थभेदाप्रतीतिरिति प्राप्ते,—अनन्यपरपुनःश्रवण-
रूपाभ्यासस्य कर्मविधिं विना आनर्थक्याद्विधिभेदात्कर्मभेद एवेति सि-
द्धान्तः ॥ २ ॥

विद्वद्वाक्यस्यानुवादनत्वावारायाग्रेयादीनामङ्गाद्विभावाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रकर्षणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ ३ ॥

१ धातुभेदेऽपूर्वभेद एकधान्वर्थत्वैकभावनामवन्धित्वे भावनान्तरव्यवर्तेदादि
त्यर्थः । २ गुणादिविधायकत्वाभावे एकस्यैव धातो पुन श्रुतिरभ्यासो यतोऽनर्थकोऽन
कर्मभेदस्तन्वथ । सिद्धान्तमूनम् । ३ न च समिधो यजतीत्येनद्विहितयागानुवा-
देन द्रव्यदवतारूपगुणानुवादेन तनूनपादादीना चारितार्थम् । चतुर्थीतद्वितयोर-
भावेन उक्तत्वात् तृतीयान्तश्रद्धाभावन द्रव्यस्य च विधानाभावात्तेषां यागविधायक-
त्वात् । न च सशभेदात्कर्मभेद, अथैव ज्योतिरित्यादिबदिति वाच्यम् विधाय-
कैयतिपट्टे यागानामभ्यासाद्द्रवावयमे वैचल्यमिन्गज्ञा व्यावर्तयितु तनूनपादादी-
नामपेक्षितत्वादिति सन्नेप । सिद्धान्तमूनम् । ४ पौर्णमासीषट्तिनविद्वद्वाक्ये

य एवं विद्वान् पौर्णमासी यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजते इति वाक्यद्वये पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञककर्मन्तरद्वयविधिः पुनः श्रवणरूपाभ्यासात्पूर्ववद्भाक्तव्यः । तत्र द्रव्यं सर्वस्मै वेति विहितमाजं देवतापि वार्त्रप्री पौर्णमास्यामनूच्येते धृधन्वती अमावास्यायामिति मन्त्रविधेर्मान्त्रवर्णिकी अथवा यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्येनाष्टाकपालद्रव्यमग्निदेवता च विद्वद्वाक्यविहितकर्मणि विधीयत इति प्राप्ते,—प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यमेदापत्तेर्नाग्नेयादिवाक्येन द्रव्यदेवताविधानं वार्त्रप्रीत्यादिवाक्यं तु आश्रयभागे प्राप्तमन्त्राणां व्यवस्थार्थं लघुत्वात् अतो विद्वद्वाक्यद्वयं समुदायानुवादः । तेन च फलवाक्यगतदर्शपूर्णमासपदार्थप्रसिद्धौ पणामेवाग्नेयादीनां फलसंबन्धसिद्धिरिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

अपांशुपात्रापूर्वताधिकरणम् ॥ ४ ॥

पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् ॥ ४ ॥

विष्णुरपांशु यष्टव्योऽमामित्रायेत्यादिवाक्यत्रये तत्र्यप्रत्ययत्रलाद्विष्वादिदेवताश्रवणाद्योपांशुयाजस्य विधिः तत्समुदायानुवादश्चोपांशुयाजमन्तरा यजतीति प्राप्ते,—जामित्रेत्यादिना पुरोडाशेनैरन्तर्यदोषोपक्रमादन्ते चाजामित्रोपसंहारादेकवाक्यता गम्यते । जामित्रादोषस्य च नैरन्तर्यप्रयुक्तत्वादन्तरालवाक्य एव अपांशुयाजविधिना समाधानमिति । तत्र एक एवोपांशुयाजविधिः विष्वादीनि वाक्यानि तु मन्त्रलिङ्गप्राप्तदेवताकीर्तनेनार्थवादा इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

आधाराद्यपूर्वताधिकरणम् ॥ ५ ॥

आधाराग्निहोत्रमरूपत्वात् ॥ ५ ॥

इन्द्र ऊर्व्योऽथ्वर इत्याधारमाधारयति सततमाधारयति अजुमाधारयति एतेषु वाक्येषु आधारत्रयविधिः आधारमाधारयतीत्येतत्समुदायानुवादः तथा दग्धा जुहोतीत्यादिषु होमविधिः अग्निहोत्रं जुहोतीत्येतत्समुदाया-

अग्नेयादिप्रकृत्यन्यागानुवादो न कर्मान्तरं इत्यदेवतापकर्मन्तरप्रयोगरूपाभावादित्यर्थः ।

१ सर्वस्मै वा यज्ञाय तदुत्पत्ते यदधुनायामिति वाक्यविहितमित्यर्थः । २ अन्तरालवाक्यपटितोऽनुपांशुयाजो रूपमावाचयतीति सर्वमानप्रयोगाच्च प्रकृत्यनुदायानुवादः स्वाश्रयैर्मागीवदित्यर्थः । ३ आधारमाग्निहोत्रम् इत्यदेवतापकर्मन्तरप्रयोगरूपाभावादित्यर्थः । ४ एवमनुवादः ।

नुवादः द्रव्यदेवताशून्यस्य कर्मणो विधानासंभवात्तदनुवादेन केवलगुणस्या-
क्रियारूपत्वेन विधानायोगाच्चेति प्राप्ते,—अनेकेषु वाक्येषु विशिष्टविधौ गौर-
वाभिर्गुणवाक्ये कर्ममात्रविधिः गुणवाक्येषु च तदनुवादेन गुणमात्रविधि-
लघवात् तत्र केवलगुणमात्र एव विधितात्पर्याकामादिति सिद्धान्तः ॥५॥

पशुसोमयोरपूर्वताधिकरणम् ॥ ६ ॥

द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः प्रकरणे हानर्थको द्रव्यसंयोगो
नहि तस्य गुणार्थेन ॥ ६ ॥

ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादिवाक्यविहितानां यागानां सोमेन यजेतेति
समुदायानुवादः सोमपदं प्रकृतिद्रव्यविवायकं नामधेयं वा सोममभिपुणो-
सीत्यादितस्तद्व्याप्तेः द्रव्यसामान्यप्राप्तौ तन्नियामकं वा, तथा हृदयस्याग्ने-
ऽवद्यतीत्यादिना विहितानामङ्गानां पशुशब्देन लक्षणया समुदायमनूय
तत्राग्नीषोमदेवताविधिः अथवावदानेन यागसाधनत्वस्य हृदयादीनामव-
गतैर्यागानुवादेनैव देवताविधिरित्यग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति समुदायानु-
वाद इति प्राप्ते,—सोमपशुशब्दाभ्यां रसहृदयादीनामनुवादायोगात् सोम-
पशुवाक्ययोरेव यागविधिः ऐन्द्रवायवादिवाक्यानि तु संस्कारस्य विधाय-
कानि न तु यागस्य अवश्यादिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

संख्याभेदात्कर्मभेदाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥ ७ ॥

तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यादौ सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इत्यादौ
च कर्मैकत्वमेव संख्या त्वेकादशप्रयाजानित्यादिवदावृत्त्या बोध्या
आख्यातैक्येन कर्मैकत्वस्य निश्चितत्वात् सप्तदशत्वसंख्या तु द्रव्यगता न
कर्मैकत्वविरोधिनी सप्तदशपशुद्रव्यकस्यैकस्यैव यागस्य संभवादिति प्राप्ते,—
कर्मण उत्पत्तिवाक्ये अनिर्ज्ञातसंख्यत्वेन तद्वत्त्रित्वसंख्याश्रवणाद्देव एव
संख्यायाः पृथक्त्वेनैव निवेशात् प्रयाजानां तु पञ्चत्वेन निश्चितत्वात्तद्वत्तैका-

१ पशुसोमपरितवाक्ययोरपूर्वकर्मत्व पशुसोमरूपद्रव्यसंयोगादैन्द्रवायवादिदेवता-
संयोगाच्च, प्राकृतहृदयैन्द्रवायवादि यागानुवादे तु द्रव्यसंयोगो व्यर्थो नहि तस्य
गुणार्थत्वे सार्थक्यमस्तीत्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रम् । २ संख्यया सप्तदशत्वादिसंख्यया
मह पृथक्त्वस्य निवेशात्सामानाधिकरण्यात्कर्मभेदः स्यात् । यत्रोत्पत्तिविधौ कर्मणा
देवताविशिष्टद्रव्येण वा संख्यासामानाधिकरण्यं प्रतीयते तत्र स्वाध्यायसमवेत-
त्वसंबन्धेन स्वाधिकरणावधिकृत्यत्वव्याप्तेः कर्मभेद इति तत्त्वम् । (सिद्धान्तसूत्रम्)

दशत्वसंख्या आकृत्या नीयते सप्तदशेत्यादिवाक्ये ॥ सप्तदशपशुद्रव्यकै-
यागर्वाकारे एकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणस्यातिदेशप्राप्तस्य याधापत्तेः
प्रजापतिदेवतासंबन्धविशिष्टेषु सप्तदशस्यान्वयस्वाकाराद्विशेषणस्य प्रजाप-
तिदेवतासंबन्धस्यापि तदन्वयेन सप्तदशैव यागा इति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

संज्ञया कर्मभेदाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ ८ ॥

अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्यत्र ज्योतिः-
शब्देन ज्योतिष्टोम उच्यते वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यत्रैव तथा च
तदनुयादेन महस्रदक्षिणारूपगुणविधिमात्रं न ॥ कर्मान्तरविधिरिति प्राप्ते
नामभेदाज्योतिष्टोमाप्रतीतेर्ज्योतिःसंज्ञरूपकर्मान्तरविधिः वसन्ते ज्योतिषे-
त्यत्र तु ज्योतिष्टोमाधिकारात्कचित्तदभिधानमत्र तु अयमशब्देनाधिकारान्त-
रागमात्रं तत्संभव इति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

देवताभेदात्कर्मभेदाधिकरणम् ॥ ९ ॥

गुणव्याप्यसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥ ९ ॥

वैश्वदेव्यामिश्रा वाजिन्यो वाजिनमित्यत्र वैश्वदेवयाग एव वाजिन-
विधिर्वाजमश्रं येषां त इति व्युत्पत्त्या वाजिशब्देन विश्वदेवाभिधानान्
नया चामिश्रावाजिनयोर्विकल्प इति प्राप्ते उपपत्तिशिष्टामिश्रावरुद्धे पूर्व-
यागे वाजिनद्रव्यस्य विकल्पेनापि निवेद्यायोगाद्यागान्तरमेव विधीयत
इति गुणात्कर्मभेद इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

इष्टप्रतिष्ठेयानुष्ठेयं कर्मकयाधिकरणम् ॥ १० ॥

अंगुणे तु कर्मशब्दः ॥ १० ॥

यत्र तु निर्गुणमेव कर्म विहितमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ तत्र दध्रा

१ गार्गीयागुर्विचारभूतिकादक्षिणानुगुणाविद्यात्पादस्य कर्मकत्वं प्रकृतिसिद्धि-
रिति, कर्मभेदेनान्वेष्टेन प्राप्तारत्नान्न वाच्य इति भावः । २ गद्यापि कर्मभेदप्रयो-
जिका उत्पत्तिवशे पाठादित्यर्थः । सिद्धान्तगुणम् । ३ पूर्वकर्मणा गद्य निवेद्या-
भावे धृतमाप्तं गुण- कर्मभेदप्रयोजको वाक्ययोर्द्वयोरपि नुत्यत्वादित्यर्थः ।
सिद्धान्तगुणम् । ४ उपनिषाक्यविशेषणमित्यर्थः । तथाचान्तरकृत्यमामिश्राया
इति भावः । ५ कर्मोत्पत्तिवाक्यं गुणवाचकप्रदर्शिनं यत्र तत्र गुणरूपदितवाक्ये
गुणमात्रविधानं भवतीत्यर्थः । अयं भावः । दध्रा जुहोतीत्यादौ होमस्याग्निहोत्र
जुहोतीत्यत्र अमत्यागनुयादेन दध्रादिगुणमात्रविधानं न कर्मान्तरम् । सिद्धान्त-
गुणम् ।

जुहोतीत्यादीनि सर्वाणि दध्यादिद्रव्यविनायकानीति प्रत्युदाहरण-
सूत्रमिदम् ॥ १० ॥

दध्यादिद्रव्यस्य फलवृत्ताधिकरणम् ॥ ११ ॥

फेळध्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ ११ ॥

दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र होमान्तरमेवेन्द्रियफलार्थं विधीयते
अग्निहोत्रहोमानुवादेन दधिफलोभयविधाने वाक्यभेदापत्तेरिति प्राप्ते,—
अग्निहोत्रसन्निधानात्तस्यैवोपस्थितेन कर्मान्तरं किं तु होमाश्रितं दधि
फले विधीयते । दध्ना फलं कुर्यादित्युक्ते व्यापाराकाङ्क्षायामग्निहोत्रहोम
एव सन्निधानादधिव्यापारत्वेन प्रतीयते होमकुर्वता दध्ना इन्द्रियं भाव-
येदिति । इदमेव होमस्याश्रयत्वं यत्फलसाधनीभूतदध्यादिगुणेनान्तरा
साध्यमानत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

धारवन्तीयादीनां कर्मान्तरताधिकरणम् ॥ १२ ॥

समेष्टु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ १२ ॥

त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्य वायव्यास्तेरुर्ध्विशमग्निष्टोमसाम कृत्वा प्रक्ष-
यर्चसकामो यजेतेत्यग्निष्टुत्संज्ञकयागं विधाय तस्य च प्राकृतेन धारवन्ती-
यमग्निष्टोम साम कार्यमिति वाक्येन गुणं विधाय पुनराभ्रातम् एतस्यैव रे-
वतीषु धारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । तत्र
द्वितीये वाक्ये रेवत्यधिकरणकधारवन्तीयसामरूपो गुणः पूर्वयागाश्रितः
पशुफलार्थं विधीयते न तु कर्मान्तरमिति प्राप्ते,—यागस्य सामाश्रयत्वासं-
भवाद्दग्निष्टोमसामेत्यनुवादस्य च नित्यप्राप्त्यभावेनासंभवाद्यागान्तरविधि-
रेव रेवत्यधिकरणकधारवन्तीयसामकाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरत्वविशिष्टया-
गान्तरभावना फले विधीयत इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

सौमरनिधनयोः फलैक्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

सौभरे पुरुषध्रुतेर्निधने कामसंयोगः ॥ १३ ॥

यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौमरेण स्तुत्रीतेति
फलत्रयार्थं सौमरस्य साम ब्रह्मसामाख्यस्तोत्राश्रितं विहितं ततो

१ इन्द्रियादिफलस्य कर्मोत्पत्तिवाक्यघटकत्वात्फलश्रवणमपूर्वकर्मप्रयोजकमि-
त्यर्थः । पूर्वपक्षसूत्रम् । २ क्रियात्वगामान्यादाश्रयाकाङ्क्षारहिते फलमपूर्वकर्मा-
न्वयित्वार्थः । सिद्धान्तमूत्रम् । ३ सौमरमग्न्यनिधननिष्ठहीन्यादौ फलान्तरजनक-
त्वमुत्तरवाक्ये कामनया पुरुषसम्बन्धादित्यर्थः । पूर्वपक्षसूत्रम् ।

हीपिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यान् ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊ इति स्वर्ग-
कामायेति श्रुतं तत्र हीपादयो निधनविशेषा वृष्ट्यादिफलान्तरार्था इति
प्राप्ते,—पूर्वोक्तवृष्ट्यादिफल एव सौमरेण कर्तव्ये वैकल्पिकानां हीपादि-
निधनानां व्यवस्थामात्रं क्रियत इति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

इति श्रीन्यायविन्दो द्वितीयस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

ग्रहापहस्य ज्योतिष्टोमाङ्गताधिकरणम् ॥ १४ ॥

गुणस्तु क्रतुसंयोगात्कर्मान्तरं प्रयोजयेत्संयोगस्याशेषभूतत्वात् ॥ १ ॥

यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादेन्द्रवायवाप्रान् ग्रहान् गृहीयात् यदि
वृहत्सामा शुक्राप्रानित्यत्र ज्योतिष्टोमात्कर्मान्तरविधिर्ज्योतिष्टोमस्य रथ-
न्तरसामेति विशेषणासंभवात् तत्र सामान्तरसत्त्वेन व्यावर्तयत्वाभावा-
त्सकलज्योतिष्टोमव्यापनासंभवाच्च अतः सामर्थाभावाच्च ज्योतिष्टोमस्य
रथन्तरसामनिमित्ते ऐन्द्रवायवाप्रताविधिरिति प्राप्ते,—यदिशब्दात्प्रक-
रणाच्च ज्योतिष्टोमस्यैवात्रानुवादः विशेषणत्वं संयोगव्यवच्छेदेन स्वविरो-
धिवृहत्सामव्यवच्छेदेन चोपपद्यत इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

अवेष्टे. कर्मान्तरताधिकरणम् ॥ २ ॥

अवेष्टा यज्ञसंयोगात् क्रतुमधानमुच्यते ॥ २ ॥

राजकर्तृके अवेष्टिर्नोमिष्टिः समाम्नाता आमेयमष्टारूपालं निर्वपति
हिरण्यं दक्षिणेत्यादि तां प्रकृत्य श्रूयते यदि ब्राह्मणो यजेत घाईस्पर्त्य
मध्ये निधायानुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिधारयेद्यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि
वेश्यो पैश्वदेवमिति, तत्र ब्राह्मणादिकर्तृकत्वे निमित्ते तन्मध्यनिधानादि-
विधिः । न च राजगृहस्य राजकर्तृकत्वात्तत्र न ब्राह्मणप्राप्तिरिति वाच्यं
राजशस्त्रस्य राज्यकर्तृकं शक्तत्वेन ब्राह्मणस्यापि तादृशस्य संभवादिति

१ रथन्तरं साम मध्येति विग्रहेण यज्ञसंयोगादथन्तरे गुणः अपूर्वकमेप्रयोजको
रथन्तरसामान्यस्य अनुयुनवाक्यगमनायां व्याप्तिरित्यर्थः । पूर्वशश्वत्तम् ।
२ अवेष्टिर्नोमिष्टिरिति यदि ब्राह्मण इत्यादिशश्वत्तमपूर्वकर्मान्तरप्रयोजक, शत्रियस्यैव
तेन गोमेन संयोगात्, राजगृहे शत्रियस्यैवाधिशस्यित्यर्थः । सिद्धान्तशुद्धम् ।

प्राप्ते,—राजशब्दस्य शिष्टैः श्रुत्रिय एव प्रयोगात् राजसूये ब्राह्मणप्राप्तिः । अतो ब्राह्मणादीनां प्राप्त्यर्थान्येव श्रवणानि ततश्च राजसूयाद्वहिरेव ब्राह्मणादिकर्तृको मध्यनिधानादिविभिष्टोऽवेष्टिप्रयोगोऽयं विधीयत इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

आधानस्य विधेयताधिकरणम् ॥ १ ॥

आधानेऽसर्वशेषत्वात् ॥ ३ ॥

वसन्ते ब्राह्मणोऽर्घ्यानादधीत मीधे राजन्यः शरदि वैश्य इति वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत मीधे राजन्यं शरदि वैश्यमिति । अत्र ब्राह्मणादीनां निमित्तार्थानि श्रवणानि ब्राह्मणश्चेदधीत तदा वसन्त इति एवं ब्राह्मणं चेदुपनयीत तदा वसन्त इति, आधानं तु आहवनीयादिसाध्यै, ऋतुभिरेवाश्लिप्तम् एवमुपनयनमपि विद्यासाध्यैस्तरेवेति प्राप्ते,—अथवा य एव विद्वानभिमाधत्त इत्यनेनाधानप्राप्तिरिति प्राप्ते,—उक्तवान्यस्य वर्तमाननिर्वेशरूपत्वात् विधायकत्वं, परकायादिनापि ऋतुसिद्धेर्नाशेऽपि । एवं पुस्तकनिरीक्षणादिनापि निद्यासंभवाज्जोपनयनाशेष, तस्माद्वसन्तादिवाक्येष्वेव ब्राह्मणादिकर्तृवसन्तादिकालविशिष्टाधानविधिरेवेति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

दाक्षायणादीनां गुणताधिकरणम् ॥ ४ ॥

अपनेषु चोदनान्तरं संज्ञोपबन्धात् ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणगते दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तथा साकं प्रस्थार्यायेन यजेत पशुकाम इत्यत्र कर्मान्तरं नामभेदादिति प्राप्ते,—दर्शपूर्णमासयोरेवावृत्तिलक्षणो गुणः सहप्रस्थानलक्षणश्च फले विधीयते द्वे हि पूर्णमास्यौ यजने द्वे अमात्रास्ये इति तथा सह कुम्भीभ्यामभिजामेदिति च । तेन दक्षस्य यजमानस्येमे दक्षा ऋत्विजस्तेषामयनं प्रयोगावृत्तिर्यस्मिन्नसौ दाक्षायण इति योगेन प्रकृतयागवाचित्वमेव दाक्षायणशब्दस्य । तथा साकं सह प्रस्थानं यत्रेति व्युत्पत्त्या साकं प्रस्थार्यायणोऽपि अतो न कर्मान्तरमिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

१ राजानमभिषेचयेदित्यादौ वेदेऽपि श्रुत्रिय एव राजशब्दः । राज्यपालनकर्तारि ब्राह्मणादौ तु साकं प्रयोग इति तत्त्वम् । २ आधानविधये वगन्तादिवाक्य विधायकमशेषमिदं तस्य सर्वपुष्टान्तरव्यवहारादित्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रम् । ३ अयनपदपठितवचनेषु आर्तकर्मन्तरविधिः सङ्गमवन्धादित्यर्थः । पूर्वपशमृशम् ।

इत्यदेवतासंप्रदानां कर्मान्तरताधिकरणम् ॥ १ ॥

संस्कारधाप्रकरणे अकर्मशब्दत्वात् ॥ ५ ॥

वायव्यं श्वेतमालभेन भूतिकामः सौर्यं चरुं निर्वपेद्रह्यवर्चसकाम इत्यत्र च दर्शपूर्णमासगत ईषालम्भननिर्वापानुवादेन श्वेत-चरुरूपगुण-विधिरीपायां श्वेतत्वं निर्वापे स्थात्यधिकरणत्वं च गुणः अथवा आलम्भनिर्वापमात्रं यथाश्रुतं विधीयते वायव्यं सौर्यमिति च संयन्धसामान्ये तद्धितोऽनुवादः तथा फलपदमपि सार्वकाम्यग्राप्तानुवाद इति प्रप्ते,— वायव्यं सौर्यमिति पदयोर्व्यर्थप्रसङ्गाद्देवतासंयन्धकल्पितो यागोऽत्र विधीयत इति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

वत्सालम्भादीनां कर्मान्तरताधिकरणम् ॥ ६ ॥

विशेषे प्रायदर्शनात् ॥ ६ ॥

वत्समालभेन्यादिषु तु यागरूपकदेवताया अभावात् कर्मान्तरमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

नेवारघोररूपधानार्थताधिकरणम् ॥ ७ ॥

संपुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थश्रुतिसंयोगात् ॥ ७ ॥

चरुमुपधानि घृह्मन्नेर्वा एतदन्नं यज्ञीवारा इत्यत्र तु यागरूपकं विनैव उपधानमात्रविधिसंभवात्तोर्यवादे देवताकर्तृत्ववशेन यागान्तर-विधिमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

पालीवनस्य पर्यगिष्टरणान्तताधिकरणम् ॥ ८ ॥

पालीवने तु पूर्ववत्त्वादवच्छेदः ॥ ८ ॥

त्वात् पालीवनमालभेनेति प्रवृत्त्य पर्यगिष्टमं पालीवनमुत्तृजनीति

१ अत्र परस्मै वायव्यवाक्ये सौर्यवाक्ये च श्वेत-चरुरूपगुणविधिरकर्मणोऽ-
स्त्वान्, कर्मणि'यन्ते' बोध्यन्ते'नेनेति कर्मणोः स कर्मणोः अकर्मणोः तत्तादकम-
सोत्वादागबोधकस्य दशमादादि-र्थः । पूर्ववत्श्रुतम् । २ विशये यागसंस्कारोप-
विधिप्रशये सत्त्वारम्भकस्याददर्शनादियर्थः । सिद्धान्तपुनम् । ३ अयं भाष-
विमतो वत्सालम्भो यागः प्राप्तिद्वयकालम्भकद्रावध्यालम्भविदित्यनुमानेन कर्मा-
न्तरग्राह्यायां देवताग्राहिदेन तदभावात्प्राप्त्याप्रतिष्ठानमेव । ४ चरुर्यशब्देन
वायव्यशब्देन उपधानिना सर्वद उपधानार्थं एव तात्पर्यप्रभादियर्थः । सिद्धान-
्तपुनम् । ५ यद्यपि शक्तिप्रत्येयशब्दावगन्तप्रतिष्ठापशक्यत्वापेक्ष ॥ तथा उपधानं
देवतासो नित्यग्राह्यमिति भावः । ६ पर्यगिष्टं पालीवनमुत्तृजनीति वाक्ये

श्रुते वाक्ये यागान्तरविधिर्न ॥ पूर्वयागानुवादेन पर्यभिष्टतोत्सर्गस्य-
गुणविधि पूर्वयागस्य केवलपर्त्नादेवत्यत्वाभावेन तदनुवादासंभवात्पर्य-
भिरुपरिनिशिष्टपार्त्नावतोद्देशेनोत्सर्गविधौ विशिष्टानुवाढकृतग्राम्यभेदाप-
त्तेरेति प्राप्ते,—पार्त्नावतशब्देन पूर्वयागस्य प्रत्यभिज्ञानात्तत्रैव पर्यभिरु-
णान्तता विधीयते उत्सर्गस्तु प्राप्त एवानुद्यते अतो न कर्मान्तरविधिरिति
सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

अदाम्पादीना ग्रहनामतापिचरणम् ॥ ९ ॥

अद्रव्यत्वाच्च केवले कर्मशेषः स्यात् ॥ ९ ॥

योऽदाम्यं गृहीत्वा सोमाय यजते, योऽंशुं गृह्णातीति वाक्ययोः कर्मा-
न्तरविधि सहाभेदान् । ग्रहणसंस्कारविधौ तु तस्य नामधेयादर्शनात्तदनु-
पपत्तिः । अंशुवाक्ये यागाश्रवणेऽपि गृह्णातिलिङ्गाज्योतिष्टोमासिद्देशेन
द्रव्यदेवताप्राप्तौ यागसिद्धिरिति प्राप्ते अंश्वद्राम्यग्रहयोरेव ज्योतिष्टोमे
विधानं संस्कारस्यापि नामवत्ये वाधकाभावात् तु यागविधि गुणमात्रे
विधितात्पर्यादंशौ यागाश्रवणाच्चेति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

अग्निचयनस्य संस्कारतापिचरणम् ॥ १० ॥

अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्क्रतुशब्दः प्रतीयते ॥ १० ॥

य एवं विद्वानग्निं चिनुते इत्यत्राग्निसङ्गकयागविधिश्चिनोतिस्तु इष्टका-
भिरग्निं चिनुत इति वाक्यप्राप्तानुवादो निर्यपत्तिस्तु । अग्निशब्दस्य याग-
नामत्वं च अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्तीति वाक्ये यदग्निं यजति तद-
ग्निष्टोमेनेत्यग्निसङ्गकयागानुवादेनाग्निष्टोमसंस्थाविधानादवगम्यते । एतन्नु-

पूर्वत्वात्तद्वेद पूजनाख्यविहितं कर्मेति प्रत्यभिज्ञया भाविस्मणा विशसनादीना
निवृत्तिरित्यर्थः । सिद्धान्तमूत्रम् ।

१ न चात्राग्नेयपुराडाग्रवनुधाकरण यथाग्नीषोमीयपुरोडाश न तस्य केवलान्यनुदे-
यत्वात्त्वमत्रापि त्वाष्ट्रपार्त्नावदुद्देश्यकस्य केवल्पात्तीवदेवतास्त्वामावाक्य प्रत्यभिज्ञा-
नमिति वाच्यम् । त्वाष्ट्र पार्त्नावतमित्यत्र तद्विनस्य प्रत्यक्समुत्पन्नत्वं प्रत्यक्षस्य दव-
नात्वेनाग्नीषोमवन्मिलितस्य तत्त्वाभावनं प्रत्यभिज्ञाया निरावाधात् । न च प्रत्यक्षस्य
दयनात्वे विकल्प युक्तदकन वाक्यनामधोर्विधानादिति संशयः । २ अद्रव्यत्वात्,
द्रव्यापुल्लक्षितदवतायावामावात्, केवले गृह्णातिपदमाश्रवणे तदुपस्थितकर्मणो
ज्योतिष्टोमाङ्गत्वमित्यर्थः । सिद्धान्तमूत्रम् । ३ य एवं विद्वानग्निं चिनुत इत्यत्राग्नि-
शब्दः कर्मवाचकः स्तोत्रसंस्कारलिङ्गदर्शनादित्यर्थः । पूर्वपक्षसूत्रम् ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

शेषलक्षणप्रतिपादिकरणम् ॥ १ ॥

अथातः शेषलक्षणम् ॥ १ ॥

अथ कर्मभेदकथनानन्तरं शेषलक्षणमङ्गनिरूपणं कियत इति शेष इति प्रतिज्ञासूत्रम् ॥ १ ॥

शेषलक्षणाधिकरणम् ॥ २ ॥

शेषैः परार्थत्वात् ॥ २ ॥

यदर्थत्वेन यस्य विधानं स तस्य शेष इत्यङ्गलक्षणम् । यथा यागः फलार्थत्वेन विधानात्फलशेषः यागार्थत्वेन च द्रव्यदेवतादिविधानाद्द्रव्य-
देवतादिकं यागशेष इत्युक्तम् । यद्यस्योपकारकं तत्तस्य शेष इति तु न
युक्तं फलार्थमिहितस्य गोदोहनस्य प्रणयनोपकारकत्वात्तच्छेषत्वापत्तेः ।
तस्मादुत्तलक्षणमेव युक्तम् ॥ २ ॥

शेषरत्नलक्षणाधिकरणम् ॥ ३ ॥

द्रव्यगुणसंस्कारेषु चादरिः ॥ ३ ॥

द्रव्यं घ्राह्यादि, गुण आरुण्यादिः, संस्कारोऽवघातादिरेतेषामेवोपका-
रकत्वादङ्गत्वं न तु यागस्य फलशेषमिति चादरिमतं न युक्तं यागा-
देरपि स्वर्गसाधनत्वेन विधानात्तच्छेषत्वान् ॥ ३ ॥

प्रतिपत्तिर्येव वागान्येवमेव कर्म विदधानि न कर्मान्तरमेवमेकादशद्वादशकपालयो-
रभयोऽप्यसिद्धिद्वयान्न कलाकल तस्मादभेद इति दीपिकायाम् ।

१ अथ कर्मभेदकथनानन्तरं अतः शेषशेषनिरूपणमनः शेषलक्षणं प्रतिज्ञायत
इत्यर्थः । २ भोग्युद्दिष्टमाप्तमात्रं यद्यमात्राद्येवद्वन्द्वमात्रमनो न विद्यादिना
प्रयोजनमिति भावः । कः देशः केन हेतुना देशः, कथं विनियोगः, कानि
कारणानि, तेषां विरोधो कलाकलं भवति नैवादि तस्य यदर्थो भेदाः । ३ परार्थत्वं
देश इत्यर्थः । परादेशोऽङ्गलक्षणमङ्गलक्षणमिति यावत् । येन विना यत्र भवति स तस्य
देश इत्यङ्गलक्षणम् । दर्शयितुं गीयतेत्यादीनां परस्परं तात्पर्यतोः । प्रयोज्यत्वमपि न ।
पुतेवादाकारत्वेन पुनःपुनरात्मनोऽप्यत्र पुनोदादाकारत्वेन तावान्तात्पर्यतोः । उपकारकत्वं,
निरूपितविहितत्वं, वा तावन्मिथ्येति न । अत्रोपकारकत्वेन प्रधानानां दोषात्परिनिष्ठा-
दिविहिततागारोपद्वयानां तदनापत्तेर्यः । कलादधिकं यद्विधीयते स तस्य देश इत्य-
ङ्गलक्षणमनो परस्परताधिक्यादङ्गलक्षणम् । एकादशकपालाद्येव निरूपितमिति दिष्टम् ।
४ इत्यन्ताग्रे फलपञ्चदशकपालाद्येव कर्मभेदकथनानन्तरं तावन्मिति पूर्णायाम् ।

निर्वापादीनां व्यवस्थाप्याद्भवेयताधिकरणम् ॥ ४ ॥

तेषामर्थेन संबन्धः ॥ ४ ॥

निर्वापावधातादय औपशर्मा, उत्पन्नादय आज्यशर्मा, शारदाहरणा-
दय. सात्राप्यशर्मास्ते सर्वे सर्वत्र कार्या ब्रीह्याग्निश्चानामपूर्वमाधन
परत्वात्सर्वेषां चापूर्वसाधनत्वादिनि प्राप्ते,—आग्नेवाशुपत्यपूर्वस्य भेदा-
त्तत्तत्साधनत्वमेव ब्रीह्याग्निष्वैर्लक्ष्यते तत्पर्यत्वं च निर्वापादीनामिति
ब्रीह्याग्निष्वेव निर्वाप आज्य एवोत्पन्न सात्राप्य एव शारदाहरणादिक-
मिति व्यनस्येति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

स्व्यादीनां सम्बन्धतो व्यवस्थितताधिकरणम् ॥ ५ ॥

द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात्तदर्थमेव चोद्येत ॥ ५ ॥

स्वयञ्च कपालानि चेत्युपक्रम्य ण्मानि वै दश यज्ञायुजानीति श्रुत
तत्र स्व्याग्निभिर्येन यत्कर्तुं शक्य तत्सर्वं कार्यं, यज्ञायुजत्वोत्तेर्यज्ञसाधन-
त्वार्यत्वात्तस्य च साक्षादसभनेन अङ्गेष्वनतारादिति प्राप्ते,—अग्नेनो-
द्धृतीत्याग्निना वैशुद्धननागौ विनियोगात्तदङ्गत्वमेव । यज्ञायुजनस्य तु
यथाप्राप्तानुवाद इति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

आदण्यादीनामसर्वान्तराधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्याभियमः स्यात् ॥ ६ ॥

अरुणया एकहायन्या सोम ब्रीणातीत्यनारुणगुणस्यामूर्तत्वेन न्य-
साधनत्वासभनात्तर्तीयद्रव्येषु वास प्रभृतिषु सर्वेषु निवेश इति प्राप्ते,—
अमूर्तस्यापि द्रव्यपणिंटेद्वारा साधनत्वमभनाद्वारापेक्षाया च स्व
वास्योपात्तैकहायनीसम्बन्धस्य कल्पनादेरहायन्यामेव निवेश इति
सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

१ तथा निर्वापादीनां वैशुद्ध्यादिना दृष्टेनाधन नियत समर्थ शब्दशक्तिभिर-
न्यथ । सिद्धान्तमूत्रम् । २ उत्पत्तिवाक्यव्यवस्थित्यागान् स्व्यादिद्रव्यमुद्धननादि-
भिरपि सकृद्य । न्यथ । सिद्धान्तमूत्रम् । ३ यत्र कर्मणि द्रव्यगुणयोरैककर्म्याभियम-
रभाष्यत तत्र नियमो नाम परिच्छेदगतिः दृष्टभाष्यतया स्वदिन्यर्थः । सिद्धान्तमूत्रम् ।
४ आग्न्यान्नामर्थे भुक्ता शान्ति महकारिणिति न्यायादित्यर्थः । ५ वाम
प्रभृतिद्रव्याणां क्रयान्तरमाधकतया भिन्नवस्तुत्वत्वादित्यर्थः । तथाच भाष्यकारा
“ भिन्ने हि वस्तु, तद्व्यवस्थितसाधनक एव क्रयानुदा भवन्त्यन्तमधनकमपि
क्रयन्तम् ” इति ।

ग्रहैकत्राधिकरणम् ॥ ७ ॥

एकैवयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ ७ ॥

ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रैकत्वश्रवणादेकस्यैव ग्रहस्य संमार्ग इति प्राप्ते,—ग्रहमा-
त्रस्योद्देश्यत्वात्सर्वग्रहेषु संमार्गः एकत्वस्यापि विधाने तु ग्रहोद्देशेन संमा-
र्गेकत्वोभयविधानाद्वाक्यभेदः स्यात्तस्मादेकत्वानुवाद इति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

समसार्गौ संमार्गानद्वयनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ ८ ॥

ग्रहस्वरूपं तु विवक्षितमुद्देश्यं विना विध्ययोगेन तत्स्वरूपस्याविव-
क्षायां कारणाभावादतद्व्यवस्थेयं न संमार्ग इति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

सप्तदशारत्नित्वस्य पशुचर्मताधिकरणम् ॥ ९ ॥

औनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ ९ ॥

सप्तदशारत्नित्वोक्तमेव यूप इत्यत्र सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयाङ्गं सप्त-
त्रासंभवात्तदङ्गग्रहपात्रे निविशते । यूपशब्दस्तु तत्रैव सादृश्याद्वीण इति
प्राप्ते सप्तदशारत्नित्वं यूपाङ्गमेव । पट्टी तु वाजपेयाङ्गपशुसंवधित्वरूपपर-
परासंबन्धे इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

अभिक्रमणादीनां प्रयाजमात्राङ्गताधिकरणम् ॥ १० ॥

कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ १० ॥

अभिक्रमं जुहीतीत्यभिकर्णं प्रकरणात्कर्तृद्वारा दर्शपूर्णमासाङ्गमिति
प्राप्ते,—वाचनिकप्रयाजपूर्वोत्तराङ्गमध्यपाठरूपप्रयाजाधान्तरप्रकरणात्त-
न्मात्राङ्गमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

उपवीतस्य प्राकरणिकाङ्गताधिकरणम् ॥ ११ ॥

संदिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ ११ ॥

उपव्ययत इत्युपवीतमवान्तरप्रकरणात्सामिधेन्यङ्गमिति प्राप्ते,—नि-

१ एकत्वविशिष्ट ग्रहादि समार्गोद्देश्यमेकत्ववर्धितग्रहपदश्रवणादत एकस्य समार्ग
इत्यर्थः । पूर्वपादसूत्रम् । २ 'उद्देश्यलक्षणं जानिर्यङ्ग्यं लक्ष्यते तथा । तस्याङ्गमेव
संमार्गः सर्वस्येति विनिश्चयः' इत्यभियुक्तोक्त्या जातेरेव समार्गं प्रत्युद्देश्यत्वादित्यर्थः ।
३ ग्रहं समुज्याय समुज्यात्स वैक इत्येव द्वय इत्यर्थः । ४ गुणानां संमार्गादीनां
संस्काररूपत्वादनियम एवमेवेति नियमाभाव इत्यर्थः । पूर्वपादसूत्रम् । ५ यत्र प्रधानं
आनर्थक्यं तत्र तदङ्गेषु निवेशः, यथा वाजपेये प्रधाने यूपभावेन यूपस्याङ्गभूतप्राजाप-
त्येनिवेश इत्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रम् । ६ कर्मणा वात्वर्येन सममभिक्रमणस्यानन्वयात्क-

तस्याप्यग्निसंश्लिखत्वादिति प्राप्ते,—अग्नेयशब्देन केवलाग्निदैवत्यस्यैवोक्तत्वात्तस्यैव भवति नाग्नीषोमीयस्येति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

उपमन्त्राणां मुख्यविनियोगाधिकरणम् ॥ १ ॥

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तस्मादु-

त्पत्तिसंश्लेषोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

मन्त्राणां मुख्ये गौणे चार्थे लिङ्गाद्विनियोग इति प्राप्ते,—सामर्थ्यरूप-
लिङ्गस्य मुख्ये स्वारसिकत्वात्तत्रैव विनियोगे इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

श्रुत्या विनियोगाधिकरणम् ॥ २ ॥

वर्चनान्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ २ ॥

ऐन्द्रिया गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र गृहपतेर्य गार्हपत्य इति व्युत्पत्त्या
इन्द्र एवोच्यते । अथवा गार्हपत्यस्य समीपे स्थित्वा इन्द्रोपस्थानमिति
प्राप्ते,—गार्हपत्यशब्दस्याग्नौ रुढत्वात्तन्मन्त्रप्रतीतिः अग्नेश्चोपान्मन्त्रकरण
इत्यनुशिष्टारमनेपदगम्यप्रधानभूताभिधानक्रियां प्रत्येव कर्मत्वाद्बचनाद्गार्ह-
पत्योपस्थान एव विनियोग इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

आह्वाणार्पणानां तत्र विनियोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तर्थाह्वानमपीति चेत् ॥ ३ ॥

हविष्कृदेर्हति त्रिरवत्रग्राह्यतीत्यत्र मन्त्रस्यावघाते विनियोगो न

१ अग्निदैवतास्याग्नेय इति व्युत्पत्त्या देवतातद्धितस्याग्निमात्रादुत्पत्तेस्तस्यैव देवत्व-
मित्यर्थः । २ औत्पत्तिकेनार्थेन मन्त्रघटकज्ञानां सम्यक् पदपदार्थानां सङ्गच्छमानादित्वा-
दतो मुख्यार्थस्मरणद्वारा मन्त्राणां कन्वत्त्वमित्यर्थः । सिद्धान्तमूत्रम् । ३ स्मरणादिनापि
गौणार्थविनियोगमवाप्तं तत्र मन्त्रस्य विनियोजकत्वमिति तात्त्वम् । ४ गार्हपत्य-
मिति द्वितीयावचनाच्छ्रुत्यैन्द्री ऋग्विन्द्रप्रश्नादित्वा नेत्यर्थः, सिद्धान्तमूत्रम् । ५ यद्वो-
पतिष्ठत इति द्वे क्रिये विधेयौ समीपस्थानमानमनेन्दानुमितं चाभिधानम्, तत्रैन्द्रमन्त्र-
करणेन्द्राभिधाने गार्हपत्यस्य कर्मत्वं न समवतीति समीपस्थानविशेषणं गार्हपत्यो भवति
गार्हपत्यमुपस्थापित इति शास्त्रदीपिका । ६ गौण्या श्रुत्या गार्हपत्यप्रवाशकत्वं यथा
तथाह्वानावघातीति चेदित्यर्थः । पूरकमूत्रम् ।

त्वाह्वाने अवनश्रित्यत्र काललक्षणापत्तेरिति प्राप्ते,—मन्त्रस्यावयवते साम-
र्थ्याभावादवयवकाले साहाय्यार्थमाह्वानस्य मन्त्रस्य च प्राप्तत्वाविरभ्या-
समात्रं विधीयत इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

आग्निविहरणादिप्रनाशकानां तत्रैव विनियोगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तैयोत्थानविसर्जने ॥ ४ ॥

उत्तिष्ठन्नन्याहाग्निदग्नीन् विहरेति त्रतं कृणुतेति वाचं विसृजति अत्रापि
कालार्थ एव संयोगो नाङ्गाङ्गिभावः ॥ ४ ॥

सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वम् ॥ ५ ॥

सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ ५ ॥

सूक्तवाकेन प्रस्तरमनुप्रहरतीत्यत्र सूक्तवाककाल इत्यर्थो न तु सूक्त-
वाकस्य प्रहरणाङ्गत्वं दृष्टदेवताप्रकाशकत्वेन कृतार्थत्वादिति प्राप्ते,—तृतीया-
श्रुत्या वचनेनार्थस्यापि विनियोगः । एवं च सूक्तवाकदेवतानां प्रहरणसं-
न्यात्तस्य होमरूपत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

अर्थादुत्तारेण सूक्तवाकविनियोगाधिकरणम् ॥ ६ ॥

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ ६ ॥

दशैर् पूर्णमासे च सकलमूक्तवाकप्रयोग इति प्राप्ते,—पूर्णमासदेवताप्र-
काशकभागस्यैव पूर्णिमायाममावास्यादेवताप्रकाशकभागस्यैव चामावा-
स्यायां प्रयोग इष्टदेवताप्रकाशनार्थत्वान् । अन्यथा देवताप्रकाशनस्यादु-
ष्टार्थनापत्तेरिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

काम्ययाग्याववाक्यानां काम्याङ्गताधिकरणम् ॥ ७ ॥

लिङ्गक्रमसमाख्यानात्काम्ययुक्तं समान्त्रानम् ॥ ७ ॥

काम्येष्टिकाण्डे इन्द्राग्न्यादिदेवताका इष्टयः क्रमेण समान्त्राताः । काम्य-

१ यथावनत्रिणि कालोपलभ्यत तथोन्धानविसर्जनेऽपि काललक्षके इत्यर्थः ।
सिद्धान्तसूत्रम् । २ ब्राह्मणवाक्येन विनियोगेऽपि गार्हपत्यशब्दयत्र द्वितीयाश्रुतिर-
म्वतः प्रवलेन लिङ्गेनैव विनियोग इति सुरोधिनी । ३ सूक्तवाकपदपठितवाक्ये मूक्त-
नाकंनेति तृतीयान्तेन तत्कालविधानं सूक्तवाकप्रत्ययोर्देवतास्तुतिमुख्यकारणार्थत्वादि-
त्यर्थः । पूर्वपक्षसूत्रम् । ४ द्रव्यदेवतयोः मत्त्वात् । ५ मूक्तवाकेनेति वाक्येन
हृत्सम्याङ्गत्वप्रवणार्थैर्पूर्णमास्याममावास्यायां च सर्वमन्त्राण्डः कार्य इत्यर्थः । पूर्वपक्ष-
सूत्रम् । ६ कामनापदपठितेष्टिकाण्डमन्त्रविधिववाक्येषु लिङ्गक्रमसमाख्याभिर्विनि-
योगो न लिङ्गमात्रेणेत्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रम् ।

याज्यानुवाक्याकाण्डं तेनैव क्रमेण समाग्रातम् 'इन्द्राग्नी रोचना दिव'
इत्यादि । तत्र मन्त्रकाण्डस्य लिङ्गात्सर्वकर्मसु विनियोग इति प्राप्ते,—
क्रतुसंयन्त्रं विना लिङ्गमात्रस्याविनियोजकत्वात् क्रमसमास्थानाभ्यां
काम्येष्टिसंयन्त्रावगमात्तत्रैव विनियोग इति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

आग्नीध्रोपस्थाने प्राप्तमन्त्रविनियोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु शिष्टत्वात् ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे आग्नेय्याग्नीध्रमुपविष्टत इति श्रुतं तत्र आग्नेया या
काचिद्वाह्या न तु प्रकरणपठित्वा तस्याः स्तोत्रादौ विनियुक्तत्वेन निग-
काङ्क्षत्यादिति प्राप्ते,—प्रकरणपठितैव अग्न आयाहि रीतय इत्यादिका
माह्या तस्या ज्योतिष्टोमापूर्वसावनत्वस्य दृष्टत्वादुपम्वधानरूपश्रारमात्र-
संबन्धे एाघवादन्यत्रोभयकल्पने गौरवादिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गे ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणम् ॥ ९ ॥

लिङ्गसमाख्याभ्यां भक्षार्थताऽनुवाकस्य ॥ ९ ॥

भक्षेहि माविमेत्यादिमन्त्रस्य भक्षमात्रे विनियोगो भक्षानुवाकसमा-
ख्यानादिति प्राप्ते,—ग्रहणसम्यग्जरणादौ लिङ्गाद्विभक्त्यविनियोगो ग्रहणा-
देरविधानेऽप्यनुष्ठेयत्वाविशेषादिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

मन्त्राभिभूतिरिषादिमन्त्राणामेकवाक्यत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

गुणाभिधानान्मन्त्रादिरेकमन्त्रः स्यात्तयोरेकार्थसंयोगात् ॥ १० ॥

मन्त्राभिभूतिरित्यादिसृप्यत्वित्यन्तं लिङ्गात्तृप्रावेव विनियुन्यत इति
प्राप्ते,—तृप्तेर्भक्षानुनिष्पन्नत्वेनाननुष्ठेयत्वात्तृप्तिविशिष्टभक्षप्रकाशन एव वि-
नियोग इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

इन्द्रर्षीतस्येत्पादीनामृतेन यावद्भक्षेऽनु विनियोगाधिकरणम् ॥ ११ ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेऽनैन्द्राणामपमन्त्रत्वम् ॥ ११ ॥

भक्षमन्त्रे इन्द्रर्षीतस्येति श्रूयते अत ऐन्द्रप्रदानेऽप्येवायं मन्त्रः अनैन्द्रा-

१ यत्प यम्यच्छि क्रोः सविषौ यो मन्त्रः सः प्रहृताप्रहृतामितिर्त्यर्थः । पूर्व-
पक्षमूत्रम् । २ भक्षप्रतिपादकानुवाकस्य लिङ्गसमाख्याभ्यां भक्षार्थत्वमित्यर्थः । पूर्व-
पक्षमूत्रम् ।

। सिद्धान्तमूत्रम् ।

मन्त्रे इन्द्रर्षीतस्येति

णाममन्त्रकं भक्षणमित्येकः पक्षः । अनेन्द्रेऽप्यनुद्देन मन्त्र इति द्वितीयः । तत्रोद्देप्यो सूत्रम् ॥ ११ ॥

पुनरभ्युपनीतसोममण्डणे इन्द्रस्याप्युपलब्ध्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

पुनरभ्युपनीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं तद्विशेषत्वात् ॥ १२ ॥

ऐन्द्रसोमशेषयुक्तेषु चमनेषु मित्रावरुणादिभ्यः पुनः सोमो गृह्यते तद्विशेषे इन्द्रमित्रावरुणपीतस्येति नोदः पूर्वदेवतामन्त्रन्यापनयादिति प्राप्ते, —इन्द्रशेषसत्त्वेऽपि तस्य करिष्यमाणयागार्थत्वाभावात्पूर्वदेवतामन्त्रन्यापनायादूहो यथोक्त इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

पालीवतमण्डणे इन्द्रादीनामव्युह्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

पालीवते तु पूर्ववत् ॥ १३ ॥

ऐन्द्रवायवादीनां शेषा आप्रयणास्थाल्यां सन्ति पत्नीयदेवतायै चाप्रयणात्सोमो गृह्यते तद्विशेषे इन्द्रवायवादीनामव्युह इति प्राप्ते, —आप्रयणानुगृह्यमाणस्य सर्वस्य पालीवतत्वेन पूर्वदेवताविच्छेदाग्नैन्द्रवायवाद्युह इति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

पालीवतमण्डणे त्वष्टुपलक्षण्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

त्वष्टोरं तूपलक्षयेत्पानात् ॥ १४ ॥

पालीयने त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहेति त्वष्टुः साहित्यात्त्वष्ट्रापि देवतोहि-
तव्य इति प्राप्ते, —मन्त्रे त्वष्टुः साहित्येऽपि विधौ तद्वितेन केवलपत्नीयन
एव देवतात्वावगमात्त्वष्टुः पानाप्रतीतिः पत्नीवन्मात्रमेव देवतोहितव्यो न
त्वष्टेति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

पालीवतमण्डणे त्रिशतामनुपलब्ध्याधिकरणम् ॥ १५ ॥

त्रिंशच्च परार्थत्वात् ॥ १५ ॥

१ इन्द्रपीतस्यत्यस्यानुदात्तनया बहुव्रीहिसमासेनेन्द्रेण पीत. सोमो यस्मिन् सवन
इति विगृह्य सवनपस्तया एकार्त्वेममवायात्पूर्वमण्डपे इति भावः । २ पुनरभ्युपनी-
तसोमेषु प्रश्नेषु इन्द्रमित्रावरुणादीनां सर्वेषामुपलक्षणमिन्द्राहुनिशिष्टेन गृहेव सोमप्र-
श्नहोमेन द्विदशवादित्यर्थः । सिद्धान्तमूत्रम् । ३ पालीवतशेषमण्डणमन्त्रे द्विदश्या
ऊर्ध्वा पुराहुतसोमशेषमत्त्वेन द्विदेवन्यशेषविगृह्यत्वादित्यर्थः । पूर्वपक्षसूत्रम् ।
४ पालीवतमण्डणे त्वष्टुपलक्षणं वर्तव्य मन्त्रे त्वष्टु सह पानबोधकलिङ्गद्वया-
दित्यर्थः । पूर्वपक्षमूत्रम् । ५ सहैव दशभिः पुनर्मांसं वहति गर्दभीन्यत्रैव सहगमनेऽपि
न पात्राभावात्पानाप्रतीतिरिति भावः । ६ त्र्यर्धशशच नोपलब्ध्याः परार्थत्वमुपगति
विधौ तेषामश्रुतत्वादित्यर्थः । नि० मू० ।

ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकताधिकरणम् ॥ ३ ॥

भूयस्त्वेनोभयश्रुतिः ॥ ३ ॥

वेदद्वये श्रुतस्य ज्योतिष्टोमस्य यजुर्वेदेऽद्भुत्वाद्भुत्स्यश्रवणाद्विधिः साम-
वेदे गुणार्थं श्रवणमन उपांशुत्वमेव यजुर्वेदनिबन्धनम् ॥ ३ ॥

प्रकरणस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ४ ॥

असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात् ॥ ४ ॥

प्रयाजादीनां फलाश्रवणाद्विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गः फलं रात्रिसत्रन्यायेन
वा आर्यवादिनं शत्रुपराजयरूपं फलमिति प्राप्ते,—दर्शपूर्णमासयोरिति कर्त-
व्यताकाङ्क्षा प्रजायाजादीनां च फलाकाङ्क्षेति प्रकरणात्तदङ्गमेवेति
सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

क्रमस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ५ ॥

क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ ५ ॥

वन्धिर्नामासीति मन्त्रस्य नोपांशुयाजमात्राङ्गत्वं लिङ्गप्रकरणयोराम्ने-
यादित्वमपि साम्यादिति प्राप्ते,—यथासंख्यरूपक्रमादुपांशुयाजमात्राङ्गत्व-
मिति सिद्धान्तः । संनिधिरूपक्रमात्तु साम्नाप्यपात्रशुन्धनाङ्गत्वं शुन्धन्व-
मिति मन्त्रस्येति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

समाख्याया विनियोजकताधिकरणम् ॥ ६ ॥

समाख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥

आख्यार्थवादिममाख्यया अख्यार्थादीनां तदङ्गत्वं न त्वनियम इति
सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

१ यस्य कर्मणां वेदद्वये विधानं तत्राद्भुत्वाद्भुत्वं तद्वेदपरत्वमभायं तदनुसंगेन
स्वरनिर्णय इत्यर्थः । सि० सू० । २ श्रुतिलिङ्गवाक्यैर्मनुष्यमुभयाकाङ्क्षापात्रवरणा-
द्विनियुज्यतं, प्रधानस्य कथमावाकाङ्क्षासत्त्वादित्यर्थः । सिद्धान्तमूत्रम् । ३ स्वार्थ-
बोधगम्यमानां वाक्यानामद्वाङ्मिताकाङ्क्षाया प्रकरणवशादेकवास्यतेति भवति
प्रकरणस्य विनियोजकत्वम् । ४ क्रमो नाम स्थानं मन्त्रविनियोजकं देशस्यादित्यर्थः ।
सिद्धान्तमूत्रम् । क्रमो नाम स्थानं, तद्विविधम् : पाठ्यादेश्यमनुष्ठानगादेश्य च ।
पाठमादेश्यमपि वधासख्यपाठसन्निधिराठमेवेति द्विधा । वधासख्यपाठस्य दधिमेन्त्र
उदाहरणं, सन्निधिपाठस्य शुन्धनमन्त्र इति विवेकः । ५ समाख्यापि विनियोजिका
निरूप्यकर्तृगम्यार्थत्वादित्यर्थः । सिद्धान्तमूत्रम् ।

श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वप्राबन्धाधिकरणम् ॥ ७ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये
पारदौर्बल्यमर्थप्रिकर्षान् ॥ ७ ॥

इदानीं श्रुत्यादीनां प्रलापलं चिन्त्यते । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र
इन्द्रप्रकाशरत्नत्वलिङ्गादिन्द्रोपस्थाने विनियोगो न तु गार्हपत्योपस्थाने श्रु-
त्यापि बाधिनार्थसोपधनायोगादिति प्राप्ते, -गौण्यापि ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्य-
प्रकाशकत्वेन बाधाभावाद्भुत्या लिङ्गं बाध्यते श्रुते साक्षादेवाङ्गत्वानोप-
पत्त्यालिङ्गस्य त्वशब्दत्वाद्भुतिरल्पनयेति पारम्पर्यादङ्गत्वानोपपत्त्यम्, अतः
श्रुतिर्नलीयसीति सिद्धान्तः ।

लिङ्गवाक्ययोस्तु 'स्योन ते' मन्त्रे विरोधः । तत्र वाक्यात्मनननिशिष्ट-
मादनप्रतीतिस्तत्र विनियोग इति प्राप्ते, -लिङ्गाद्विभक्त्यैव विनियोग
लिङ्गस्य शीघ्रं श्रुतिरल्पनत्वाद्वाक्यस्य तु लिङ्गरूपनाद्वारा तथात्मान् । स-
दनप्रकाशरभागे हि सदनरूपनिशेषणद्वारा मादनप्रकाशरत्नत्व कल्प्यं मन्त्रे
तु तद्भूतमेव अतो विप्रकर्षाद्वाक्यं दुर्बलमिति सिद्धान्तः ।

वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे सूक्तवाक्य उदाहरणम् । तत्र देवतापद निष्कृत्य
पर्यङ्ग्ये प्रयुज्यते तद्देववाक्यतापन्नमिदं हविर्जुपेतामित्यादि तूभयत्र
प्रकरणविशेषात्प्रयोज्यमिति प्राप्ते, -कृपैकवाक्यतया तत्तदेवतापदं यत्र
तत्रैव तच्छेषभूतं प्रयोज्यं न त्वन्यत्र । वाक्येन हि विशेषणद्वारा लिङ्ग-
प्रकाशरत्नत्वरूपं कल्पयते न श्रुतिरिति सतिरर्पः । प्रकरणेन त्वद्भूतवाक्य
कल्प्यं तेन लिङ्गं तेन श्रुतिरिति विप्रकर्षात्प्रकरणस्य दौर्बल्यमिति
सिद्धान्तः ।

स्थानप्रकरणयोस्तु विरोधे राजसूयान्तर्गताभिषेचनीययागसंनिधौ विदे-
वनादय उदाहरणम् । ते संनिधानादभिषेचनीयमात्राङ्गमिति प्राप्ते, -प्रक-
रणाविशेषात्प्रयोज्यार्थाः । प्रकरणापेक्षया संनिधानस्य श्रुतिविप्रकर्षादौर्बल्य-
मिति सिद्धान्तः ।

स्थानसमाख्ययोर्विरोधे तु शुन्बध्वमिति मन्त्र उदाहरणम् । पौरोडाशिक-

१ श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां विरुद्धयोर्द्वयोरप्यत्र सनिपात पूर्वपूर्वापे-
क्षयोत्तरात्तरस्य दौर्बल्यमुत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वाक्षये विनियोगस्य दूरस्थत्वेन बहिरङ्गवा-
दित्यर्थः । सिद्धान्तभूतम् ।

समाख्यावशात्पुरोडाशपात्रशुन्धनाङ्गमिति प्राप्ते,—संनिधानात्सांनान्यपात्र-
मात्रशुन्धनाङ्गं समाख्यया हि पुरोडाशमन्त्रयोः संबन्धः कल्प्यः, संनि-
धाने ॥ इतः संबन्ध एकस्यानुरूपः, अतो विप्रकर्षात्समाख्या दुर्बलेति
सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

द्वादशोपसत्ताया अहीनाङ्गताधिकरणम् ॥ ८ ॥

अहीनो वा प्रकरणाद्रीणः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्येति श्रुतम् । तत्रा-
हीनस्येत्यनेन न हीयत इति व्युत्पत्त्या प्रकृतज्योतिष्टोम एव द्वादशोपसदो
विरूपेण विधीयन्ते इति प्राप्ते,—अहीनशब्दस्याहर्गणेषु रुद्धिप्रायल्यासत्रैव
द्वादशोपसत्त्वविधिः । रुद्धिश्च 'अङ्गः स्वः क्रतौ' इत्यनुशासनाद्व्ययत इति
सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

वृणयादी प्रतिपदोक्तकषाधिकरणम् ॥ ९ ॥

द्वित्वैवहुत्वयुक्तं वा चोदनाक्षस्य ॥ ९ ॥

ज्योतिष्टोमे युवं हिम्यः स्पर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यान्
एते असृप्रमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति श्रुतं, स्तोत्रादिभूता ऋक्
प्रतिपदुच्यते । अयं च विधिर्ज्योतिष्टोम एव । तत्रापि कदाचिदक्षत्त्या द्विष-
हुयजमानसंभवादिति प्राप्ते,—कर्षकत्वस्यानुपादेयत्वात् तस्य त्यागो युक्तः
उपादेय एव यथाक्षत्त्युपयन्वान् अतो विकृतायुत्कर्ष इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

जापन्याः प्रवरणादुक्तकषाधिकरणम् ॥ १० ॥

जापनी चैकदेशत्वात् ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोः जापन्या पत्नीः संयाजयन्तीति श्रुतं, तत्र दर्शपूर्ण-
मासयोजार्धन्यभावात् यत्र पत्नी जापनी विद्यते तत्संस्कारकत्वेन पत्नी-
संयाजविधिः आगदुपकारापेक्षया संनिपत्योपकारस्य लघुत्वादेकदेश-
द्रव्यत्वेन परप्रयुक्तताप्रतीतिश्चेति प्राप्ते,—जापनीशब्दस्यावयवगतजानि-
यचनत्वाप्रोत्तरार्थादिशब्दवन्मापेक्षत्वमतः पत्नीमंयाजाङ्गत्वेन तृतीया-
श्रुत्या विधानमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

१ द्वादशाहीनस्येति तत्राप्यष्टकोऽहीनशब्दो गौणो यौगिको ज्योतिष्टोमप्रकरण-
प्रादादित्यर्थः । २ हीन इति योगः । ३ सूत्रम् । ४ द्वित्वबहुत्वगुणः मन्त्रस्य प्र-
वरणादुच्यते ज्योतिष्टोमे बर्षबहुत्वकाधिकरणादित्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रम् । ५ जापनी-
विधानं पतादुक्तं स्यान्पुण्ड्रैकदेशत्वायाः जापन्याः पञ्चदश्यादित्यर्थः । ६ सू० ।

सतर्दनस्य संस्थाविशेषे निगमाधिकरणम् ॥ ११ ॥

संतर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात्स्यात् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे न संनृणत्तोत्यभिपरकलकयोरसतर्दनं विधाय अथो एतु
दीर्घसोमे संनृणादृत्त्या इति श्रुतं, सतर्दनं नाम सधृनं सतर्दनासादनयो.
प्रकृतौ निरूप्य तत्रापीष्ट्याद्यपेक्षया दीर्घत्वमंभवादिप्रति प्राप्ते,—सोमगत-
दीर्घत्वस्य सोमान्तरापेक्षत्वाद्विकृतानुत्कर्ष इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

प्रथमनिषेधस्य प्रथमप्रयोगविषयताधिकरणम् ॥ १२ ॥

संन्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमेऽस्ति प्रथमं पुरस्तादुपसदा प्रथमं प्रवृणत्तीति त प्रकृत्य
श्रूयते तत्र प्रथमयज्ञे प्रवृज्यादिति । तत्र प्रथमयज्ञशब्देन ज्योतिष्टोमोऽभि-
धीयते एव वाच्यं प्रथमो यज्ञो यज्ञाना यज्ञज्योतिष्टोम इति श्रुते अतो
ज्योतिष्टोमसर्वप्रयोगेषु निषेध इति प्राप्ते,—प्रथमग्रन्थस्थारम्भनाचिन्वाज्यो-
तिष्टोमप्रथमप्रयोग एव निषेधः अज्योतिष्टोमे प्रवृणत्तीति वाच्यं तु अनूचा-
नविषयं कामं तु योजनूचानन्तरस्य प्रवृज्यादिति श्रुते । एवं चाज्योतिष्टोमप्र-
थमप्रयोगे अनूचानस्य नित्यं प्रयोगः । अन्येषां स्वप्रयोग एवेति
सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

पौष्णपेषणस्य विहृती निषेधाधिकरणम् ॥ १३ ॥

‘पौष्णं पेषणं विकृतां प्रतीयेताचोदनात्प्रकृतौ ॥ १३ ॥

दृष्टपूर्वमासयोः ‘पूषा प्रपिष्टभाग’ इति पेषणं, प्रकरणे पूषाभावात्तत्र
पूषा तत्र वास्यादुत्कृष्यत इति प्राप्तिमूर्तमेतत् ॥ १३ ॥

पौष्णपेषणस्य चरात्रेव वर्गस्यताधिकरणम् ॥ १४ ॥

तत्सर्वार्थमविशेषान् ॥ १४ ॥

१ सतर्दनमभिपत्तयन्त्येषा संस्था प्रकृतियोगी दीपस्य यजमानस्य मान
इति श्रुत्यस्या प्रकृतौचपि दीपयोगमन्वयाधमद्रावान्, क्रयणवत्, यथा गवा ऋणा
दीप्यनेन कर्तव्यं ततो वग प्रकृतीना कस्य विकल्पमन्वद्वगन्तर्दनं सतर्दनस्य
इत्यर्थः । पूषाश्रममूत्रम् । २ इत्युपसदाया दीप्यन्त्यभिपत्तयन् मानविशेषमन्त
सोमान्तरापेक्षमिति भावः । ३ प्रथमादिगत्यापटिल वाक्यं प्रथमव्यतिरिक्तानुग
बन्धि प्रकरणादनुवदननिषेधवित्पर्यः । पू० मू० । ४ विधिनिषेधबोधक्यचनद
यकल्लं व्यतिरिक्तविकल्पप्रत्ययेनेया व्यस्यन्ति तावन् । ५ पूषाश्रमवित्पर्य
विहृती एव प्रकृतौ यथाज्ञेन पूषा अर्चोदिनत्वादित्यर्थः ।

तत्पेणं चरौ पशौ पुरोडाशे च विधीयते अविशेषादिति
वाक्यतिनाशापत्तेः पुरोडाशे नित्यप्राप्तत्वाच्चात्रात्रैव विधीयते द्वारलोपानिवृ-
त्तस्य प्रतिप्रसवे लाघवादिति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

पौष्पपेणस्यैकदेवस्यैव विधेयविकरणम् ॥ १५ ॥

एकस्मिन्नेकसंयोगात् ॥ १५ ॥

पेणं यत्र केवलभूषा तत्रैव भवति न तु यत्रान्यसहितः सामर्थ्यादिति
सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

इति श्रीन्यायविन्दो द्वातीयाध्यायस्य तृतीयः पदः ॥ ३ ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

निधीतस्वार्थवादताविकरणम् ॥ १ ॥

निधीतमिति मनुष्यधर्मः शुभस्य सत्प्रधानत्वात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोः क्षुत्तं निधीतं मनुष्याणां प्राचीनाभीतं पितृणामुपवीतं
देवानामुपव्यस्यते देवत्वधर्मेव तत्कुल इति । तत्र निधीतं शुद्धमनुष्यधर्मः
ऋतुपुच्छपुरुषधर्मो वा शुद्धऋतुधर्मो वा मनुष्यप्रधानान्वाहार्यदानादिप्राकर-
णिकधर्मो वा स्वतन्त्रमनुष्यप्रधानातिध्यायिधर्मो वेति कृत्वाचिन्तया पक्षाः ।
उपवीतविष्येकमाक्यत्वात्तद्वर्धवादत्वमिति तु सिद्धान्तः ॥ १ ॥

उपवीतस्य दर्शपूर्णमासयोर्विधेयविकरणम् ॥ २ ॥

उपवीतं विद्वद्वर्जनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥ २ ॥

१ चरौ त्वविधातक प्रतिष्ठपरामर्शे वाक्यैश्चैतेन कस्यान्वयप्रयोगाद्योदकप्राप्तं च
तत्पेणं चरौ पशौ पुरोडाशे च विधीयते अविशेषादिति शास्त्रादीपिका ।
२ पेणं केवलभूषादेकताके चरात्रेण न द्विदेवत्वे पूजा प्रतिष्ठाभावाद्द्वयत्र एकत्ववि-
शिष्टस्य देवात्वादित्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रम् । ३ निधीतमिति मनुष्याणां बहुयन्त-
मनुष्यधर्मस्य मनुष्यप्रधानान्वाहकत्वादित्यर्थः । ४ शुभं शुभेत्यन्याहारः ।
५ धृतिप्रवृत्त्यन्वयोरविरोधादित्यन्याहारः । ६ प्रकाजाविकृतं मनुष्यग्रहणं कर्तुं सं-
कल्पानुवाच्यम् । ७ मनुष्यादीन्मनुष्यधर्मोपवीतोपवीतवैधर्म्यप्रकरणानुग्रहेरिति शेषः ।
८ प्राचीनाभीतोपवीतयोः पितृवैक्ये स्वतन्त्रमवदित्यर्थः । ९ पुरुषार्थातिरिक्तप-
क्षाणां पूर्वपूर्वोपमर्शेनोत्तरोत्तरेत्यन्या नुक्तानुक्तवैक्ये फलवत्पनाद्विधेयकमावज्ञातपक्ष
एव उच्यमानिति भावः । १० उपवीतं उपव्यस्य इति विधिवोचितमुपवीतं वाक्यकर्मात्
प्राचीनाभीतो दोहयेच्छोपवीतो वेत्येव इति विद्वद्वर्जनादित्यर्थः । पूर्वपक्षसूत्रम् ।

उपवीतं सर्वदेवमर्द्धं मृताग्निहोत्रे प्राचीनावीतीं दोहयेन् यज्ञोपवीतीं हि देवेभ्यो दोहयतीति लिङ्गदर्शनादिति प्राप्ते,—प्रकरणादर्गपूर्णमासाङ्गत्वमेव लिङ्गं तु यथाप्राप्तिं व्याख्येयमिति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

उपवीतस्य त्रिषित्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् ॥ ३ ॥

स्मृतिप्राप्तत्वादुपव्ययत इत्यनुवाद इति प्राप्ते,—ऋतार्थतया अप्राप्तत्वाद्विधिरिति सिद्धान्तः । अथवा पूर्वाधिकरण एव सार्थार्थतया स्मृतिप्राप्तम्यानुवाद इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्मृक्त एव । एवं चामृताग्निहोत्रे यज्ञोपवीतीं देवेभ्यो दोहयतीति विधिरेवेति ॥ स्थितं चापर्ययसितम् ॥ ३ ॥

पुरोदश्च इत्यस्य अनुवादताधिकरणम् ॥ ४ ॥

उद्वैतं चापूर्वत्वात् ॥ ४ ॥

मृताग्निहोत्र एव ये पुरोदश्चो दर्शान्तादग्निनाप्राप्तृणीयादित्यत्र ये पुरोदश्च इत्यपि विधिप्राप्तत्वादिति प्राप्ते,—अप्रत्यनुदगमणीति स्मृतिप्राप्तत्वादनुवाद इति ॥ ॥ स्थितादुत्तर—यज्ञोपवीती हीति प्राचीनावीतिमित्यत्रो दर्शपूर्णमासगतम्यानुवाद इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

यज्ञोपवीतादात्यस्यानुवादताधिकरणम् ॥ ५ ॥

विभिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् ॥ ५ ॥

मृताग्निहोत्रे श्रूयते अमृतात्ममित्रं धारयन्ननुद्वेष्टुपरि हि देवेभ्यो वारयतीति तत्रोपगिधारणमनुवाद इत्यत्र आच्छादनस्याचारप्राप्तत्वादिति प्राप्ते,—आच्छादनासमर्पणात्पुण्ड्रं समिधमुपसगृह्येति च धारणेनाच्छादनासमावाहप्राप्ते विधिरिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

दिग्भिर्भाग्यपरादगाधिकरणम् ॥ ६ ॥

दिग्भिर्भागश्च तद्वत् ॥ ६ ॥

प्राचीनर्शं करोतीति विनाय श्रूयते प्राचीं देवा अभजन्त दक्षिणा पितर प्रतीचीं मनुष्या इति । अत्र मनुष्यवाक्ये अभजन्तेति पुरास्म्येन प्रशमया सुस्म्यो विधिरिति प्राप्ते,—निधीतशर्द्धवात्त्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

१ उपव्ययत इति विधिपूर्वकप्रकरणस्य अधिकार्यम् । सिद्धांतमूलम् । २ उद्वैतं

३ धारणे

४ न्यमन्त

इत्यादिदिग्भिर्भागो विधिपूर्वकवाक्ये । पुराश्रूयम् ।

परपि दितादीनामनुवादतापिकरणम् ॥ ७ ॥

पैरुपिदितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥ ७ ॥

यत्परपि दितं तदेवानां यदन्तरा तन्मनुष्याणां, तथा यत्पूर्णं तन्मनुष्याणां, तथा घृतं देवानां निष्पकं मनुष्याणामित्यादौ अन्तरेत्यादिविशेषनियममात्रविधौ लघवादिति शङ्कायां, निवीतवदेवार्थानुवादत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

नानृतमिरस्य कतुपधर्मताधिकरणम् ॥ ८ ॥

अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगाभित्यानुवादः स्यात् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्नानृतं वदेदिति निषेधः पुरुषार्थ एव स्मृतिमूलभूतः, अथवा दर्शपूर्णमासकर्तृधर्मः प्रकरणात् आख्यातेन च कर्मभिधानादिति स्मृतिप्राप्तस्यानुवादः, अथवा प्रयाजादिवत्कृत्यर्थ एवानुवाद इति प्राप्ते, कृत्यर्थत्वेनाप्राप्तत्वात् विधिरेवेति सिद्धमाख्यातेन कर्तुरनभिधानात् पुरुषार्थत्वमिति ॥ ८ ॥

जज्ञभ्यमानपमोणां प्रकरणे निवेशाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अहीनैवत्पुरुषधर्मस्तदर्थत्वात् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्जज्ञभ्यमानोऽनुग्रहान्मयि दक्षक्रतू इति मन्त्रवचनं वाक्यात्पुरुषार्थं फलं तु प्राणायानावेवात्मन् धत्ते इत्यर्थवादिकमिति प्राप्ते, क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वमविरोधादिनि सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

१ यत्परपि दितं तदेवानां, यत्पूर्णं तन्मनुष्याणां, घृतं देवानां यो विदग्धः स नैरुत इत्यादिमहापितृयज्ञयोऽतिशयोक्तिर्दर्शपूर्णमासयोः धृतानि निवीतवदर्थवान्मेवेति भावः । सिद्धान्तसूत्रम् । २ क्रतुसंयुक्तं क्रतुप्रकरणेऽदितमनृतवदननिषेधकवाक्यनित्यानुवादः सत्यं वदेत्यादिनोपनयनवेलायामेवानृतवदननिषेधेन प्राप्तप्रापकत्वस्यानुवादत्वलक्षणाकान्तत्वादित्यर्थः । ५० सू० । ३ यत्पुरुषोपकारितया प्रसक्तं वदन् तत्तदपकार्येवेति निषेधकत्वार्थः । तेन श्रुत्या प्रकरणवाधान् पुरुषार्थः प्रतिषेधः । स्मार्तप्रतिषेधस्याप्येतदेव मूलमिति भावः । ४ जज्ञभ्यमानोऽनुग्रहादितिवत् । सोऽयं स्मार्तनिर्देशानुवादः । स्मृत्या पुरुषस्योपनयनावधिमरणं यावद्विधिद्वेष्टृतवदने दर्शपूर्णमासयोरपि तत्र एव निषेधलभेऽनुवादत्वस्यापरिहर्क्यादिति भावः । ५ पुरुषः स्वार्थतयानृतवदनं वर्जयतीति स्वार्थवान् कतावपि प्राप्तमेव वर्जनमिति तत्त्वम् । ६ लः कर्मणीत्यादीनां कर्तुरेकत्वे स्कारिकवचनमित्याख्याशङ्क्यानां भावनावाचिन्या कर्तुरनभिधानादिति हृदयम् । ७ जज्ञभ्यमानमन्त्रादः केवलपुष्ट्यर्थः वाक्येन पुष्ट्यर्थत्वप्रतीतिः अहीनपदप्रवणत्वादसौम्यदां प्रवरणविच्छेदवदित्यर्थः । ५० सू० ।

अवगोरणस्य पुमर्थताधिकरणम् ॥ १० ॥

शंयौ^१ च सर्वपरिदानात् ॥ १० ॥

तत्रैव यो ग्राहणायावगुत्तं अनेन यातयात्तस्माद्ग्राहणाय नावगुत्तेति
अवगुत्तं तादृनाय दण्डोद्यमनम् । अयं प्रतिषेधः कृत्वर्थः फलाश्रवणा-
दिति प्राप्ते,—यातयादिति प्रत्ययायश्रवणात्पुरुषार्थ इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

मलवद्वाससा न संवेदिरस्यस्य पुमर्थताधिकरणम् ॥ ११ ॥

प्रागपरोधान्मलवद्वाससः ॥ ११ ॥

तत्रैव मलवद्वाससा न संवेदिरिति श्रुतं, मलवद्वासा रजस्रला । अयं
प्रतिषेधः प्रवर्णात्कृत्वर्थ इति प्राप्ते,—तामपश्य यजेतेति वचनात् क्रतौ
प्रसक्त्यभानात्पुरुषार्थ एवेति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

सुवर्णधारणस्य पुमर्थताधिकरणम् ॥ १२ ॥

अप्रैकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ॥ १२ ॥

अनारभ्याधीतं सुवर्णं हिरण्यं भार्यमिति हिरण्यधारणं कृत्वङ्गं फला-
श्रवणात्, क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणमिधिरां, हिरण्ये सुवर्णता विधि-
वेति प्राप्ते,—प्रवर्णाभावात्पुरुषार्थमेव, फलं त्वार्थवाटिकं दुर्बणोऽस्य भ्रातृव्य
इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

जयादीमादीना वैदिककर्माङ्गताधिकरणम् ॥ १३ ॥

शेषोऽप्रकरणेऽविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

येन कर्मणोर्त्सेत्तत्र जयान् जुहुयादिति जयादयो लौकिकवैदिकस्तत्र-
कर्माङ्गमनारभ्याधीतन्वात्तस्मात्कृत्यादिनापीर्त्सेत्तत्रामौ जुहुयाजयानिति
प्राप्ते,—कथंचिदाहवर्नाये जयानुष्ठानेऽपि क्षेत्रे वृषिगृहवर्नाये च होम इति
प्रधानमिन्द्रदेवत्याद्गुण्यमतो वैदिक एवेति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

१ शय्यप्राग्वक्कर्मणामिधिरां न प्रवर्णमात्रे यातयादिन्यनेन क्रतुयुततद्विर-
ग्वेवाग्रवगोरणवन्निष्ठाया मन्त्रप्रतीतिमित्यर्थः । सिद्धान्तमूत्रम् । २ मन्त्रा-
गम क्रतुमत्याः कर्माङ्गमात्रेणैव गुणैरगोऽपि दिव्यरक्षणद्वा जयस्यो न तथा संवाद
प्रत्ययः । सिद्धान्तमूत्रम् । ३ अनारभ्याधीतं सुवर्णधारणं पुरुषार्थम्, क्रतुप्रवर्ण-
तन्वा विधिरागवदित्यर्थः । सिद्धान्तमूत्रम् । ४ अवगोरणापीन अविशेषादीकिक-
दिव्यरक्षणमन्त्राव इत्यर्थः । पू० सू० ।

वैदिकान्प्रतिग्रहे इष्टेः कर्तव्यताधिकरणम् ॥ १४ ॥

दोषाच्चिष्टलौकिके स्याच्छास्त्राद्धि वैदिके

न दोषः स्यात् ॥ १४ ॥

यावतोऽध्वान् प्रतिगृहीत्यात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वेदितीष्टिर-
श्वदातुरिति वक्ष्यते । सा लौकिकेऽध्वदाने स्यात् तत्रैव दोषानिरासप्रयोज-
नान् वरुणपाशान्मुञ्चतीति । वैदिके ॥ विधिवशात्त दोषोऽस्तीति न तत्रे-
ष्टिरिति प्राप्ते,—वरुणपाशरूपजलोदरदोषस्य लौकिकदाने प्रमाणाभावात्
वैदिकेऽपि स्यागाहुःस्पर्शदर्शनात्तदेव वरुणशब्देनोच्यते तस्य च मोचनं इष्टि-
विनोदेनेति वैदिकस्य साम्यात्तत्रेष्टिः । किंच 'लौकिके पुरुषार्थत्वं वैदिके
क्रतुशेषता । न चैकस्योभयार्थत्वं वैरूप्यादुपपद्यते' इति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

दातुर्वारुणेष्ट्यधिकरणम् ॥ १५ ॥

अचोदितं च कर्म भेदात् ॥ १५ ॥

इयमिष्टिः प्रतिग्रहीतुरेव प्रतिगृहीयादिति प्राप्ते,—प्रजापतिर्वरुणाया-
श्चमनयदित्यर्थवादे प्रजापतेर्दातुरुपक्रमात् तत्तं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्-
श्चिरवपदिति तस्यैवेष्टिकर्तृत्वश्रवणात्तदनुगोचरेण प्रतिगृहीयादिति हेतु-
र्वीक्ष्यते इति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

वैदिकपानम्यापदि सौमेन्द्रचरविध्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

पानैव्यापच्च तद्वत् ॥ १६ ॥

सौमेन्द्रं चरं निर्वपेद्यः सोमं वमतीतीष्टिलौकिकवमने दोषाद्भवति
वैदिके तु पानमात्रेणैव कृतार्थत्वात्त दोष इति प्राप्ते,—लोके वमनार्थमेव
पानात्त दोषः । वैदिके तु सम्यग्जरणपर्यन्तपानवैगुण्यात्तत्रैव भवतीति
सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

सौमेन्द्रचरोः वाजमानपानविषयताधिकरणम् ॥ १७ ॥

तत्सर्वत्राविशेषात् ॥ १७ ॥

१ अभ्यप्रतिग्रहनिमित्ता वारुणेष्टिरेष्टिरूपे लौकिके प्रतिग्रहे एव जलोदरव्याधि-
रुन्नेतरंगयोगान्, दातृमिहितत्वादेदिष्टम्य तु दातृप्रतिग्रह इत्यर्थः । पृ० सू० ।
२ अचोदितामियम्यामे प्रतिग्रहीतुरिति दोषः, अविहितमिदमिष्टिरूपं कर्म प्रतिग्रहीतु-
रेव ददातिप्रतिग्रहान्योर्भेदेन प्रवृत्ते प्रतिग्रहातेः प्रयोगादित्यर्थः पृ० सू० । ३ सोममा-
नजननिमित्तभूतेष्टिषि लौकिकवमनविषयत्वर्थः । पृ० सू० । ४ तत्त वमनं
सर्वेतागृहीतां वाजमानव चेशिनिमित्तं स्यात्, विद्यमाननिधानादित्यर्थः । पृ० सू० ।

इयमिष्टि सर्वेषा धमने स्यादिति प्राप्ते,—इष्टिप्रमनयो. समानरुतृत्वञ्च
वगाद्यजमान एवेति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

आग्नेयाष्टवपादीना अन्नदानमात्रहोमाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ॥ १८ ॥

दर्शपूर्णमासयो सकलपुरोडाशस्यैव प्रदानं व्यवदानमात्रम् ॥ द्विर्द्वि-
रवदाय सकलहोम इति प्रकारपरमिति प्राप्ते,—अन्नदानप्रदानमात्रेण पुरो-
डाशस्य आग्नेयत्वोपपत्तेर्न द्रव्यानुरोधेन प्रधानावृत्तिरिति सिद्धम् ।
वार्तिके तु सकलपुरोडाशस्य देवतोद्देशेन त्यागं चतुर्वत्तं जुहोतीति
प्रक्षेपः सत्कारो विधीयते न तु होमे चतुर्वत्तसाधनविधिः होमस्याप्राप्त-
त्वान् । एवञ्च वचनान् शेषदार्थाणीत्युक्तम् ॥ १८ ॥

सर्वहवि शेषेण स्विष्टकृद्व्यवधानाधिकरणम् ॥ १९ ॥

अभ्यैजकत्वादेकस्मात् क्रियेरन् शेषस्य गुणभूतत्वात् ॥ १९ ॥

स्विष्टकृदादि कस्माच्चिदेकस्माद्धविषः कार्यमिति प्राप्ते,—संस्कारत्वात्स-
र्वभ्य इति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

प्रापमिक्षशेषास्स्विष्टकृदादिप्रयोगाधिकरणम् ॥ २० ॥

एकस्माच्चेद्याथाकाम्यमविशेषात् ॥ २० ॥

१ यो वमति स स्वीयकतुक्विष्यपरिहाराय चरुं कुर्यादित्यथोक्ते यागकर्तुं
वमनकतुक्त्रेन्याहृदिणाक्रीतानामृविना तत्र स्वन्वाभावान् कतुक्च चरति भावः ।
२ यदाग्नेय इत्यादिविहितं पुरोडाशं सर्वमन्नदानमग्नये जुष्टमित्यनेन निखिलहविषं
प्रदानार्थत्वादित्यर्थः । पू० सू० । ३ हविषा प्रायणं होमप्रयोजनत्वाद्भिमुखा वै देवा
इत्यर्थत्वादाच्च सकलस्य हविषः देवतोद्देशेन विहितत्वम् । तत्र चतुर्वत्तं जुहोतीति
वाक्यात्तावन्मात्रस्यैवाग्नौ होमः । तावतापि देवतासमूहो हविष उपपन्नः । एव हि
शपात् स्विष्टकृते समवधत्तीत्यप्युपपद्यते । न च देवतोद्देशेन त्यक्ते पुरोडाशे तत्र
स्वन्वाभावात्कथं स्विष्टकृदवयवम् । वक्त्रवलात्तावत्पयः स्वत्वनिवृत्तेः । अत एव ऋ-
विभ्योऽपि प्राशनार्थं पुरोडाशशेषं प्रतिपाद्यन् इति सर्वमन्नदातम् । ४ एकस्मादव-
कस्माच्चिद्धविषं स्विष्टकृदवदातव्यं शेषं प्रति हविषं अप्रयोजकत्वात्, शपस्य गुणभू-
तत्वात् शपकाय प्रति हविषं अहन्वादित्यर्थः । पू० सू० । ५ प्रतिपत्तिस्तत्कारत्वा-
दित्यर्थः । अथ भावः अक्षीणवरस्य प्रतिपत्तिमापन्नस्य शेषस्य प्रतिपत्तिरयं स्विष्ट-
कृदागः । एव च यस्यैव नावधीयत तस्यैव प्रतिपत्तिशेषप्रत्यक्ष इति सर्वेभ्योज्ञदानम् ।
६ चेयथेकस्मादन्नदानं तदा अस्मादेवेति विनापनियामकाभावात् यथेच्छं यस्मात्
कस्माच्चिदन्नदानव्यभिचरति । पू० सू० ।

यदैकस्मात्तदा अनियम इति प्राप्ते,—मुख्यस्य प्रथमोपस्थितत्वात्तस्मा-
देवेति कृत्वाचिन्ता ॥ २० ॥

पुरोदाशविभागस्य भक्षार्पेताधिकरणम् ॥ २१ ॥

भक्षार्पणानुदानशब्दः परिक्रये ॥ २१ ॥

चतुर्धाकृतर्हाविदानमृत्विग्भ्यस्तदानत्यर्थमिति प्राप्ते,—दत्ते स्वातन्त्र्याभा-
वाच्छेषप्रतिपत्त्यर्थमिति सिद्धान्तः ॥ २१ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

धुवाज्यादिभिः शेषकार्यानिवृत्तानाधिकरणम् ॥ १ ॥

आज्याच्च सर्वसंयोगात् ॥ १ ॥

आज्यादपि शेषकार्याणां प्राप्ते,—उपस्तरणाद्युपयोगित्वेनाकृतार्थत्वा-
न्नेति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

साकंप्रस्थापीये स्विष्टकृद्वनवृत्तानाधिकरणम् ॥ २ ॥

साकंप्रस्थापीये स्विष्टकृदिदं च तद्वत् ॥ २ ॥

साकंप्रस्थापीये धुम्भीभिरभिन्नमणमात्रं होमस्तु जुष्टां चतुर्होतार्येति
शेषकार्यं स्यादिति प्राप्ते,—अभिन्नमणस्य होमार्थत्वात्तुर्ध्वभीभिरेव होम इति
शेषाभावाच्चेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

सौत्रामण्यां शेषानवृत्तानाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ॥ ३ ॥

सौत्रामण्यां ग्रहेषु शेषाभावान्न शेषकार्यमित्यतिदेशः ॥ ३ ॥

तर्ह्यष्टौ स्विष्टकृदीनां सप्तप्रयोगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तर्ह्यष्टौ कर्मभेदात्प्रतिकर्म क्रियेरन् ॥ ४ ॥

१ दानशेषकृतदानाकारा इदं वक्ष्यते इत्यादि कृत्रिह परिक्रयणाधेयमित्यर्थः ।
पृ० मू० । २ धुवाज्याज्याज्य मन्वेयागात्राया स्विष्टकृद्वनवृत्तानाधिकरणमित्यर्थः । पृ० मू० ।
३ होतार्येणैव प्रतिपत्त्यर्थेति इदम् । ४ साकंप्रस्थापीये इति स्विष्ट-
कृदिदं च तद्वत् इत्यादिप्रमाणानुसारात् कर्मभेदमित्यर्थः । मि० मू० । ५ सौत्रामण्यां
ग्रहेषु निमित्तत्र होमाच्च स्विष्टकृदिरे भवन इत्यर्थः । मि० मू० । ६ वक्ष्यते पुरो-
दाशविभागस्य भक्षार्पेताधिकरणं स्विष्टकृद्वनवृत्तानाधिकरणं प्रमाणानु-
सारात् । पृ० मू० ।

सर्वपृष्ठाया षट् कर्माणि इन्द्राय गन्तराय निर्वपतीत्यानीनि तत्र सर्वेषा ष्क पुरोडाश कृत्वा समन्ततोऽवदाय प्रवानानुष्ठान तत्र स्विष्टकृ-
न्तिप्रधानभेदेन भिन्न कार्यमिति प्राप्ते,—शेषस्य साधारण्यात् सक्तृकृते
सर्वेषा कृत भवतीति सिद्धान्त ॥ ४ ॥

इन्द्रायवग्दे द्वि शेषमध्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्म भक्षः स्यात् ॥ ५ ॥

ऐन्द्रवायवे ग्रहे ॥ वचनाद्विभक्षणम् ॥ ५ ॥

इमे शेषमध्याधिकरणम् ॥ ६ ॥

सोमे^१ वचनाद्भक्षो न विद्यते ॥ ६ ॥

सोमस्य नि शेषहोमान् प्रमाणाभावाच्च न भक्षणमिति प्राप्ते,—अल्प
जुहोतीति वचनात् पुरस्तादैन्द्रवायव भक्षयतीति वचनात् समारयावपद्-
नारहोमाभिपवरूपकारणाद्भक्ष इति सिद्धान्त ॥ ६ ॥

चमसिना शेषमध्याधिकरणम् ॥ ७ ॥

उद्गातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात् ॥ ७ ॥

प्रोद्गातृणा चमस इति मन्त्रप्रसिद्धया समाख्यया भक्षो बहुवचनादु-
द्गातृसहितसर्वविजा भजतीति प्राप्ते,—उद्गातृशब्दस्योद्गातृप्रभृतित्रिष्वेव
लक्षणा तेषामेकस्तोत्रसन्धात्सदोमण्डपे भक्षकाले व्यापारान्त्यपमुत्र-
क्षण्यानामेव भक्ष इति सिद्धान्त ॥ ७ ॥

ग्रावस्तुतोऽपि सोममध्याधिकरणम् ॥ ८ ॥

ग्रावस्तुतो भक्षो न विद्यतेऽन्नाम्रानात् ॥ ८ ॥

यथाचमसमन्वाद्यमसाश्चमसिनो भक्षयन्तीत्युक्त्वा अर्धतस्य हारि-
योजनस्य सर्व एव लिप्सन्त इति श्रुत, तत्र सर्वशब्देन प्रकृतचमसिनामेव
भक्ष इति प्राप्ते,—सर्वशब्दस्योक्त्यायोगात्सर्वेषा भक्ष इति सिद्धान्त ॥ ८ ॥

१ अथ भाव उत्तराधात् स्विष्टकृतं प्रकृतीत्युत्तराधस्य तद्वत्त्वात्तस्य यावदागशे-
पत्वात्माधारण्यम् । २ ऐन्द्रवायवे तु प्रतिवपद्कार भक्षाद्विदैन्द्रवायवस्य भक्षयतीति
वचनादित्यर्थ । सि० सू० । ३ सोमे न भक्षो विद्यते तत्प्रतिपादकवचनाभावादि
त्यर्थ । पू० सू० । ४ एक उद्गातृवै उद्गातृचमस भक्षयेत् उद्गातृणा चमस इति
समाख्यया उद्गातृवै संयोगादित्यर्थ । पू० सू० । ५ ग्रावस्तुतो न भक्षो विद्यत अवि-
हितत्वादित्यर्थ । पू० सू० । ६ भक्षणस्यापूर्वकर्मत्वात् कर्त्रावाडभावा प्राकृतै-
कतृभि सत्स्थितेऽप्रकृतचमसिना पुनर्निधान वाक्यभेद अन्येदिति सर्वेषा भक्षसंबन्धो
युक्त इति न स्वार्थं सकोचनीय इति तात्पर्यम् ।

इति प्राप्ते,—यागार्थद्रव्यसंस्काररूपमक्षणसंगतेः स्तिभिर्नाचमसो यागे द्रव्य-
मित्यवधार्यते इति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

प्राक्षणाणामेव राजन्यचमसादुत्सर्पणाधिकरणम् ॥ १९ ॥

अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥ १९ ॥

राजमूये दशपेयारयः सोमयागमन्त्र राज्ञोऽधिकारः । ज्योतिष्टोमादश
चमसाः प्राज्ञास्तेष्वेको यजमानचमसः । तत्र दश दशैकैकं चमसमनु-
प्रसर्पेयुः शतं प्राक्षणाः सोमं भक्षयन्तीति श्रुतं तत्र राजन्यचमसेषु दश-
राजन्याः इतरेषु प्राक्षणाः, शतं प्राक्षणा इति प्राक्षणाप्राक्षणसमुदाये
प्राक्षणशब्दोऽनुवाद इति प्राप्ते,—शतं प्राक्षणा इत्यस्यानुवादत्वे आनर्थक्या-
द्विधिवमेवेति राजन्यचमसे प्राक्षणाणामेव भक्ष इति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

इति श्रीन्यायविन्दो वृत्तीषाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ६ ॥

तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

अनारभ्योत्पन्नतादीनां प्रवृत्तिविशेषाधिकरणम् ॥ १ ॥

सैर्गार्थमप्रकरणात् ॥ १ ॥

यस्य पर्णमयी जुहुर्मन्तीति अनारभ्य विहितं पर्णत्वं प्रवृत्तिविहृति-
माधारणमिति प्राप्ते,—प्रवृत्तौ विधानेनैव विहृतावपि प्राप्ते पुनरिधिवै-
यर्थ्यादप्रवृत्तावेव पर्णत्वविधिरिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

नामिषेरीनां सप्तदशस्य विहृतिगामिताधिकरणम् ॥ २ ॥

प्रैकरणविशेषानु विहृतौ विरोधि स्यात् ॥ २ ॥

१ राजन्यचमसादुत्सर्पिषु दश राजन्या एव एकैकगीक्यादित्यर्थः । पृ० मृ० ।
२ तत्रा पर्णमयि प्रातिविहृतिरुत्पन्नप्रयोगाधेनानारभ्यादीत्यादित्यर्थः । पृ०
मृ० । ३ वेदोच्चारकाशाप्राप्तिः सा प्रवृत्तिः । यथा दशैकैकमयी नष्टप्रतिदि-
शमप्रवृत्तम् । प्रवृत्तेषु तैः प्रधानस्य निराकारप्रवृत्तम् । यत्र बोद्धव्योऽज्ञाः प्रवि-
ष्टितानि सा विहृतिः । यथा सौम्यवदः । अत्र प्रवृत्तिरित्यदिशेरेतेनाज्ञाः प्रवृत्तिः ।
प्रवृत्तिरित्येतेराकारस्यावा अनिष्टानिः । ये तु विहृतिरित्येतेनाज्ञानि वृत्तानि सा प्रवृत्ति-
मिति न्ययः । इत्येते तेषां प्रवृत्तेरेतेनाज्ञानिः । अदि ततो विहृतिरज्ञानि
एवार्थमिति गतेषु । ४ दशैकैकमप्रवृत्ते नामिषेरीनां पञ्चदशस्य दशैकैकप्रवृत्त्यादि-
त्येव नामान्न विहृतौ स्यादित्यर्थः । मि० मृ० ।

सप्तदश सामिधेनीरनुश्रूयादित्यनारभ्य श्रुतं साप्तदश्यमपि पूर्ववत्प्रकृता-
वेवेति प्राप्ते,—प्रश्रुतेः पाञ्चदश्यावरुद्धत्वाद्विकृतावेवेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

वैश्यसाप्तदश्यादीनां प्रतिगामिताधिकरणम् ॥ ३ ॥

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषात् ॥ ३ ॥

सप्तदश वैश्यस्येति वैश्यनिमित्तं तु साप्तदश्यं विशेषरूपत्वात्पाञ्चदश्य-
वाधेन प्रकृतावेव न विकृतानुत्कृष्यते एवं काम्यगोदोहनाद्यपीति ॥ ३ ॥

आधानस्य पञ्चमानेष्ट्यनङ्गताधिकरणम् ॥ ४ ॥

इष्ट्यर्थमग्न्याधेयं प्रकरणात् ॥ ४ ॥

आधानमग्निसंस्कारद्वारेण पवमानेष्ट्यङ्गम्^१ इष्ट्यस्तु विश्वजिह्वाया-
स्त्वर्गायां इति प्राप्ते,—कर्माङ्गान्युत्पादकमाधानमिष्टयोऽपि फलवदन्यङ्ग-
माधानाङ्गं वा न स्वतन्त्रफला इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

आधानस्य सर्वपानार्थताधिकरणम् ॥ ५ ॥

तैत्प्रकृत्यर्थं यथान्येऽनारभ्यवादाः ॥ ५ ॥

तदाधानं न प्रकृत्यर्थं किंत्वग्न्यर्थमेवेति शिष्याहितार्थमुच्यते ॥ ५ ॥

पवमानेष्टीनामसंस्कृतेऽप्रावजुष्टानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

तैसागमिः प्रकृतितः प्रयाजवत् ॥ ६ ॥

पवमानेष्टिष्वपि पवमानेष्ट्यः कार्या अग्न्यर्थमिति प्राप्ते,—अग्नीनां पव-
मानेष्टिसाध्यत्वाच्च सावनत्वममंभय इति न कार्या इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

१ प्रकरणपठितस्य प्राकृतापूर्वसाधकत्वं स्वारसिकमिति पाञ्चदश्यस्य प्राग्व्यम्,
साप्तदश्यस्य तु विधानानर्थक्यादपूर्वसंश्रद्धमात्रमपेक्षितमिति यथाकथञ्चित्तत्त्वसंश्रद्धा-
यकतया दौर्बल्यमिति प्रकृतौ निवेशमलभमान तद्विकृतौ निविशतः । तत्रापि न सर्व-
त्रापि तु मिश्रविन्दादिष्वेवेति तत्त्वम् । २ नैमित्तिक साप्तदश्यादि प्रकृतौ निविष्ट
सप्तद्विकारः तस्य पाञ्चदश्यादेर्विकारो निवर्तकः, पञ्चफलरूपस्य विशेषस्य पूर्वपेक्षया
सत्त्वादित्यर्थः । मि० सू० । ३ आग्न्याङ्गमाधान पवमानेष्ट्यत्वं प्रकरणपाठादित्यर्थः ।
५० सू० । ४ तदाधानं प्रकृत्यर्थं स्यात् अन्यस्यानारभ्यविहितस्य पर्णमयीत्वादे-
स्तुल्यत्वादित्यर्थः । ५० सू० । ५ आधानं प्रकृत्यर्थं सर्वार्थं वेति द्वैते, पर्णमयीन्यायं-
नानारभ्य विहितत्वात्प्रकृतिमानार्थत्वे प्राप्ते आहवनीयादिस्वरूपस्याष्टत्वाच्चैव्यवग-
ततत्त्वदप्यर्थवेऽपि विधेरावर्धन्याभावात् साधनशालक्षणया क्त्वर्थन्वमेकाकान्त्य
किंत्वग्न्यर्थत्वम् । अतः आधानोन्वञ्चानामग्नीनां सर्वार्थत्वमिति सिद्धान्तः । ६ तासां
पवमानेष्टीनां प्रकृतितः अग्निरतिदिश्यतेऽङ्गत्वेन प्रयाजातिदेशवदित्यर्थः । ५० सू० ।
७ अयं भावः पवमानेष्टिमस्कृतेऽग्नौ पवमानेष्ट्यनुष्ठाने तत्रापि पवमानेष्ट्यन्तरमेव
तत्रापीत्यनवरत्वाभ्यां पुनः पुनस्तदिष्टिः ।

व्यभावात्सोमप्रतिनिधित्वेन पूतोक्तनियमात्सोमावयवानामेव साधनत्वा-
त्पूर्वैकसमानविधित्वमिति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

दीक्षणीयादिषर्माणां प्रोटोमाकृताधिकरणम् ॥ १६ ॥

संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणाविशेषात् ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमस्य चतस्रः संस्थाः अग्निष्टोमः उक्थ्यः षोडशी अतिरात्र
इति । तत्राग्निष्टोमसंस्था ऋत्वर्या उक्थ्यादयस्तु ऋत्वात्रिताः फले विधीयन्ते
पशुकाम उक्थ्यं गृहीयादित्यादिना । तत्र दीक्षणीयाद्यङ्गानि ज्योतिष्टोमस्य
संस्थानां च तुल्यानीति प्राप्ते,—अङ्गानामाश्रयभूतक्रियासंयन्त्रस्यावश्यक-
त्वात्संस्थासंयन्त्रेऽपि उच्यमाने नित्यत्वानित्यत्ववैरूप्यापत्तेर्न च संस्थानां
समानविधित्वमिति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

इति श्रौतपायविन्दौ तृतीयाध्यापस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

तृतीयाध्यापस्य सप्तमः पादः ।

वर्हिषादीनां एवंदूर्जमासतदङ्गोमयाकृताधिकरणम् ॥ १ ॥

प्रकरणाविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ १ ॥

वेदि स्थनति वर्हितुनाति इति वेदिर्वर्हिष्मद्वर्मा प्रधानहविर्गमेव प्रक-
रणादिति प्राप्ते,—प्रकरणेनापि प्रधानोपकारिहविर्द्वत्वावगमादङ्गहविषो-
ऽपि तयात्यादङ्गप्रधानसाधारणमिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्पणताधिकरणम् ॥ २ ॥

फलसंयोगाच्च स्वामियुक्तं प्रधानस्य ॥ २ ॥

ज्योतिष्टोमे वेदाग्निश्रुवपनादयो यजमानमस्कारास्नहारेणाङ्गप्रधा-
नार्था इति प्राप्ते,—भोगृह्यस्य प्रधानत्वादन्तौकिकत्वाच्च तदर्थोः संस्काराः
प्रधानार्था एवेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

१ संस्था समाप्तिः उक्थ्यारवः संस्थाः गोमेन तुल्यविजना ज्योतिष्टोमप्रकरण-
निर्दिष्टायादिष्वर्थः । पृ० मू० । २ अतिरात्रावै अतोनेकगर्ह प्रधान-
स्य धर्म इष्यर्थः । पृ० मू० । ३ प्रयागादिहवीष्यपि स्वकीयान्तरापूर्वद्वारा
मुत्पन्नैर्ग्राह्यमन्त्रैर्वा तदङ्गमिति वेदादेशेऽयमिति माधव । ४ स्वामिना युक्तं
यजमानस्याङ्गार्हं धर्मं प्रधानं च तदन्वयं प्रत्योक्त्यादिष्वर्थः । पृ० मू० ।

मामिकेयादीनामङ्गप्रधानोभयार्थताधिकरणम् ॥ ३ ॥

चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ३ ॥

मौमिकी वेदिः केवलप्रधानार्था शक्यामहेऽस्यां कर्तुमिति तुमुनो-
क्तस्य चिकीर्षित्वस्य प्रधान एव फलवत्त्वेन सत्त्वादिति प्राप्ते,—साङ्गप्रधान-
स्यैव फलोपनायकनया चिकीर्षित्वात्माङ्गप्रधानार्थेति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

अभिषर्जनस्योभयाङ्गताधिकरणम् ॥ ४ ॥

तथाऽभिधानेन ॥ ४ ॥

‘चतुर्दोत्रा पौर्णमासीमभिसृशेत् पञ्चहोत्राऽमावास्याम्’ इति मन्त्रावपि
अङ्गप्रधानार्थादित्यतिदेशः ॥ ४ ॥

दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थताधिकरणम् ॥ ५ ॥

दीक्षादक्षिणं तु वचनात्प्रधानस्य ॥ ५ ॥

दीक्षाः सोमस्य दक्षिणाः सोमस्येति वचनादीक्षादक्षिणं प्रधानाङ्ग-
मेवेति सिद्धान्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अन्तर्देष्टृपानङ्गताधिकरणम् ॥ ६ ॥

तथा गृपस्य वेदिः ॥ ६ ॥

अर्धमन्तर्वेदि मिनोति अर्धं वहिर्वेदीति वेद्येऋगस्य प्रयोगत्वमिति
प्राप्ते,—अर्धं वहिर्वेदीत्यस्य नियनप्राप्त्यभावाद्विधाने च वाक्यभेदादुभय-
लक्षितदेशविधानमेवेति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

१ शक्यामहेऽस्यां कर्तुमिति चिकीर्षाकदपटिनवाक्याद्वेदिः प्रधानाङ्गमित्यर्थः । पृ०
मू० । २ पौर्णमासीमियादिप्रधानवाचकेन संयोगान्मन्त्रौ तथा प्रधानाङ्गम् । पृ०सू० ।
३ पृथिवी होतेत्यादिनो मन्त्रश्चतुर्दोत्रा । अग्निर्होतेत्यादि पञ्च होतेति माधवः ।
४ इमौ मन्त्रौ मुख्यद्विविधयुक्तौ पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञयोर्मुख्यद्विविधवाक्यादिति
प्राप्ते तयोः कर्मवाचिन्वात् कर्मण उपसर्शनागमभावात् काललक्षणायां तत्संबन्धस्य
मुख्याङ्गसाधारण्यादुभयोरप्यभिर्षवन्ध इति सिद्धान्तः । ५ सोमस्य दीक्षा सोमस्य
दक्षिणेति वचनान् दीक्षा च दक्षिणा च दीक्षादक्षिणं प्रधानाङ्गमित्यर्थः । मि०सू० ।
६ अन्तर्देष्टृपानङ्गताधिकरणम् । अन्तर्देष्टृपानङ्गताधिकरणम् । ७ यथा

वहिर्वेदीत्यस्यापि विधाने स्पृष्टो वाक्यभेदः ।

हविर्धानस्य सामिधेयनङ्गताधिकरणम् ॥ ७ ॥

सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्धानयोर्वचनात्सामिधेनीनाम् ॥ ७ ॥

उत यत्सुन्यन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति दक्षिणमिन्हविर्धाने भित्त्वा सामिधेयननुवचनं विधीयत इति प्राप्ते,—आहवनीयप्रत्यग्देशस्य प्राप्तयेव दक्षिणहविर्धानसामीप्यनियमो न ॥ हविर्धानस्याङ्गत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

त्यागातिरिक्तस्य कृत्विकर्तृत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तद्वृक्षणत्वाच्चस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यात् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासादिप्रयोगं सर्वं यजमान एव कुर्यादिति प्राप्ते,—दक्षिणादानस्य दृष्टार्थत्वात्प्रयोजकत्वेन यजमानस्य कर्तृत्वानपायाच्च द्रव्यत्यागादन्यत्र कृत्विकर्तृत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

कृत्विकर्ता मन्त्रपाविशेषनियमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

तैत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषात् ॥ ९ ॥

दक्षिणावशादन्य एक एव स्यादिति प्राप्ते,—वर्णभेदाद्यावद्वरणं यावत्तमं कर्तृभेद इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

यमसाध्वर्षणा वृषकृत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

यमसाध्वर्षवश्च तैर्व्यपदेशात् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे षोडशविजः मिद्धास्तन्मध्य एव केचियोगाद्यमासाध्वर्षुञ्ज-
जेनोक्त्यन्त इति प्राप्ते,—वर्णभेदात्तेषामपि भेद इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

यमसाध्वर्षणा बहुश्रुतिरधिकरणम् ॥ ११ ॥

वैत्पत्तो तु बहुश्रुतेः ॥ ११ ॥

१ हविर्धानशब्दयोर्मध्ये यत्र गोमे मुञ्चन्ति तत्सामिधेनीनामङ्गं स्यात् यत् सुन्यन्ति तदन्वाहुरिति वचनादिभ्यः । पृ० सू० । २ सामिधेयिनं कर्तुं प्रयोगकर्तारि बर्तु-
भोक्तोः सामानाधिकरण्यात् कर्मन् प्रयोगे अनुष्ठाने एव यजमानस्य भ्यादिभ्यः ।
पृ० सू० । ३ तत्र कृत्विकर्ता मन्त्रपाविशेषे अभियमः एवावन्त इतीयत्ताया अभावः
विशेषे नियोजकताभावात्, एवं च अर्थात् कार्यानुष्ठाने बर्तुमन्त्रपापरिमाणमिदं ।
४ वर्ण प्रथमा । सा च महर्षिणा होत्रवाक्यम् अप्रिमं होतृव्यादिभेदेन, अन्येषां
तु सौमित्रेणेति स्थितः । मन्त्रनियमानु दर्शपूर्णमासस्य यत्ततोपचार इत्यादि ४१ ।
५ यमसाध्वर्षव उतोभोक्त्ये भोक्तुः तेः यमसाध्वर्षुभिः ध्यादेष्टार यमसाध्वर्षु-
तृतीय इति वचनादिभ्यः । मि० सू० । एतेन शस्त्रो व्याख्यातः । ६ उपनिषादये
यमसाध्वर्षु तृतीय इति बहुवचनप्रयोगाच्चत्वावर्त्तो वाच्यः । मि० सू० ।

चमसाध्वर्यूणां वरुणोद्देश्यत्वेऽपि बहुत्वं ऋत्वङ्गुतया विवक्षितम् ॥ ११ ॥

चमसाध्वर्यूणां दशत्वसगत्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ १२ ॥

चमसानां दशत्वाच्चमसाध्वर्यवोऽपि दशैव ॥ १२ ॥

शमितुरपृथक्त्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

शैमिता च शब्दभेदात् ॥ १३ ॥

अध्वर्यादिभ्यः शमिताऽन्य एव संज्ञाभेदादिति प्राप्ते,—वरणाभावा-
दध्वर्युन्यतिरिक्तेषु प्रकृतेष्वेव कश्चिन्, पगगावर्ततेऽध्वर्यु पशोः सज्ञप्य-
मानादिति वचनादध्वर्योरसंभवादिति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

उपगानामपृथक्त्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

उपेगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ १४ ॥

उपगातारः अन्य एवेति प्राप्ते,—वरणाभावात्त एवेत्यतिदेशः ॥ १४ ॥

सोमविक्रेतु पृथक्त्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

विक्रेयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वात् ॥ १५ ॥

सोमविनयी त्वन्य एव कर्मणो विनयस्य ऋत्वङ्गुत्वेनाभिहितत्वा-
दित्यर्थः ॥ १५ ॥

सप्तदशानामेव ऋत्विक्त्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥

कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वमविशेषात् ॥ १६ ॥

सप्तदशानामेव इति वचनाच्चमसाध्वर्यूणां न ऋत्विक्त्वम् ॥ १६ ॥

दक्षिणोक्त्या ब्रह्मादीनामेव सप्तदशऋत्विक्त्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

निर्धमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥ १७ ॥

१ अयं भावः चमसाध्वर्यूणां वरुण प्रत्युद्देश्यतया बहुत्वविवक्षायां धान्यभेदो
ग्रह्यत्वात्ततो बहुत्वमविवक्षितमिति प्राप्ते प्रकरणमद्वैतवचनेन वरुणमाकृतास्तं कनो
रङ्गत्वेन विधीयन्त इत्युपादयनया विवक्षितं बहुत्वमिति सिद्धान्तः । २ दश दशैकेव
चमसमुपगम्येतीति लिङ्गम् । मि० सू० । ३ शमितेति शब्दभेदाच्छमिता तैभ्योऽन्य ।
पू० सू० । ४ नाध्वर्युपगमादिति निषेधरूपलिङ्गदर्शनादुपगाता नान्य, अन्ये च
ऽध्वर्योरप्राप्तेरित्यर्थः । मि० सू० । ५ सोमविक्रेयी सप्तदशभ्योऽन्यः सोमकयणान्य
यानुपपत्त्या तन्निर्देयिषानाभावादित्यर्थः । मि० सू० । ६ विहितकर्मानुष्ठानान्तरं-
पामपि ऋत्विक्त्वमविशेषात् । पू० सू० । ७ चमसाध्वर्यूणामपि कार्यकरत्वान्
ऋत्विक्त्वमस्तिवति पूर्वस्योऽयं दृश्यः । ८ ब्रह्मादीनामेव ऋत्विक्त्वनियमः दक्षि-
णायोगाशामध्वर्याच्चैत्यर्थः । मि० सू० ।

ऋत्विग्भ्यो ददार्तात्युक्त्वा प्रक्षणे ददार्तात्यादिना षोडशानां कर्त-
नात्तेषामृत्विक्त्वम् ॥ १७ ॥

ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वाधिकरणम् ॥ १८ ॥

स्वामिसप्तदशाः कर्मसापान्यात् ॥ १८ ॥

सप्तदशः सदस्य इति प्राप्ते,—तस्य ऋतुयजनाभावास्त्वाम्येव सप्तदश
इति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

आध्वर्यवारिषु अध्वर्युप्रभृतीनां निपसत्त्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च स्वकालत्वात् ॥ १९ ॥

ऋत्विजः सर्वे सर्वार्था इति प्राप्ते,—समाख्यादिभिर्व्यवस्थिता इति
अग्नयस्तु प्रकृतिविकृतिहोमसाधारणाः न तु पर्णतादिवत्प्रकृत्यर्था एव
प्रकृतिसमकालमेव विहृतावप्यामनहोमोपदेशेन द्विरुक्तदोषाभावादिति
सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

समाख्याप्राप्तस्य क्वचिन्नाश्याधिकरणम् ॥ २० ॥

तस्योपदेशेन समाख्यानेन निर्देशः ॥ २० ॥

उपदेशेन समाख्यावाचः यथा मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाहेति तथा
याज्ञमानमित्यादिविशेषसमाख्ययापि ॥ २० ॥

प्रेषादनुवचनयोः समुचितयोर्मैत्रावरुणकर्तृताधिकरणम् ॥ २१ ॥

प्रेषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् ॥ २१ ॥

प्रेषमात्रे अनुवचनमात्रे च मैत्रावरुणः उद्देश्यसाहित्यस्याविश्वस्तिरत्वा-
दिति प्राप्ते,—प्रत्येकं निर्णायककर्तृत्वेनापेक्षाभावात्प्रेषान्तानुवचनेषु प्रेषांशो-
नाध्वर्योरनुवचनांशेन च होतुः प्राप्तिरेकमन्त्रत्वेनानेककर्तृकत्वासंभवाद-
पेक्षितो मैत्रावरुण एकः कर्ता विधीयते इति सिद्धान्तः ॥ २१ ॥

१ स्वामी सप्तदशसख्यापूरुषः चेपा ते, कर्मकरत्वेन तुल्यत्वात् । सि० सू० । १
ऋत्विजः सर्वक्रियाकर्तारः स्वेच्छया कृत्या निवृत्तत्वात्, एवमप्रयोजपि स्वतन्त्रत्वादना-
ख्याधीतत्वादित्यर्थः । पू० सू० । २ होतुरिदं होत्रमित्यादि यौगिकव्युत्पत्त्या स्वं स्वं
कर्मण्येव योगाः । न च दण्डी प्रेष्यति चान्वाहेत्यत्र कवे मैत्रावरुणकर्तृत्वम् ।
वचनेन समाख्यावाधादिति भावः । ४ तस्य दण्डी प्रेष्यति चानु चाहेत्युपदेशम्-
हितसमाख्यया व्यवस्येत्यर्थः । सि० सू० । ५ समाख्याविनियोगस्यातिशयप्रकारक
नाधिकरणान्तरमिति शास्त्रदीपिकायाम् । ५ प्रेषानुवचनमेव मैत्रावरुणस्य प्रेष्यति
चान्वाहेति तयोस्तस्योपदेशादित्यर्थः । पू० सू० । ६ अयं भावः, यत्र प्रेषे अनुवचने
आध्वर्युहोतृकर्तृत्वं न सम्भवति तानि कर्तारं विनानुपपन्नानि स्वकर्तृत्वेन मैत्रावरुणे-
नान्यथ लभन्ति तदधिकारपटित्वान् ।

चमसहोमेऽध्वर्योः कर्तृताधिकरणम् ॥ २२ ॥

चमसांश्वमसाध्वर्यवः समाख्यानात् ॥ २२ ॥

चमसेषु चमसाध्वर्यूणामेव समाख्यया कर्तृत्वे प्राप्ते अध्वर्युशब्दस्य
तत्र गौणत्वान्मुत्तरायामेव एव ते कर्तार इति सिद्धान्तः ॥ २२ ॥

इमेनवाजपेययोनां नाकर्तृताधिकरणम् ॥ २३ ॥

वेदोपदेशात्पूर्ववेदान्त्वस्य यथोपदेशं स्युः ॥ २३ ॥

औद्गात्रे इमेनो वाजपेयश्चाध्वर्यवे पठितः । तत्र समाख्यया उद्गाता
अध्वर्युश्च सर्वत्रेति प्राप्ते,—अतिदेशस्य प्राथमिकत्वात्तदनन्तरमात्रिप्रयोग-
विधिस्तदनुगेवेन प्रवृत्तिवन्नानाकर्तृप्रापक इति सिद्धान्तः ॥ २३ ॥

इति श्रीन्यायसिन्धौ हनीषाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः ।

परित्रयस्य स्वाधिकर्तृताधिकरणम् ॥ १ ॥

स्वौमिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

दक्षिणादानं आध्वर्यवादिस्मात्प्रागध्वर्यवोऽर्थाधिकर्तृकं यजमानेन सं-
पाद्यमिति प्राप्ते,—दक्षिणादानात्प्रागध्वर्यवोऽर्थाधिकर्तृकं यजमानस्यैव कर्तृत्वं
अन्येषां तु दक्षिणावजेन कर्तृत्वमिति समाख्यया तन्नियममार्गं क्रियते न
तत्र त्रयोऽत्यन्ताप्राप्तस्य परिक्रयकर्तृत्वस्य विधिमिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

वपनादीनां यजमानताधिकरणम् ॥ २ ॥

संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्मवद्व्यवतिष्ठेरन् ॥ २ ॥

१ चमसांश्वमसाध्वर्यव इत्युपदेशात् । १० सू० । २ चमसाध्वर्यव इत्यत्राध्वर्यो-
रपठितत्वादध्वर्योर्मुख्यत्वम्, चमसेध्वर्युवद्भासन्त इति तेषां गौणत्वम् । ३ वेद
ग्रामवेदे इत्येनस्य पाठान् चमसेध्वर्युर्कृत्कृतकन् अन्यत्र वेद पाठेऽपि स्वाध्वर्युदानुष्ठा-
नेन तत्रोद्गातृकर्तृत्वेत्यर्थः । १० सू० । ४ परिक्रयो ऋत्विजा दक्षिण्या स्वाध्वर्येण
यजमानस्य कर्म, कर्मणः फलार्थत्वादित्यर्थः । मि०सू० । ५ अयमाव, यजन्तरमद्वा
वेदमि फलार्थित्वाद्यजमानेन किञ्चित् कर्तव्यमवश्यमिति तन्नियममिदं दक्षिणादानम् ।
एतच्चान्यन्ताप्रागध्वर्यवादिविधानं न कर्तव्यं भवतीति न्यायकम् । य एतामिष्टमाहु-
दध्यात् न ग्रीन् वरान् दद्यादित्यादौ तु वचनादध्वर्योर्दानप्रसिरिति ॥ समाख्यया
मार्गत्रयं तस्य कर्तृत्वमिति सर्वमवदातम् । ६ संस्कारा वपनादयः समाख्यया यथावेद
यत्र यो विहितः तस्याध्वर्यादेभ्यः पुरुषस्याधिकारसंपादकत्वयोपपत्ता माध्या
इत्यर्थः । १० सू० ।

वपनादिसंस्काराः समाख्यानादाध्वर्यवा इति प्राप्ते,—फलाधानयोग्यता संस्कारफलमतो यजमानस्यैवेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

तपसो याजमानताधिकरणम् ॥ ३ ॥

तपश्चै फलसिद्धत्वाल्लोकवत् ॥ ३ ॥

उपवासादिकं तपः समाख्यानाज्ञाध्वर्यवं किं तु लिङ्गप्रवरणाभ्यां फलप्रतिबन्धकदुरितनिरासार्थत्वाद्याजमानमिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

हिरण्यमाग्नित्वादीनां सर्वस्विगधर्मताधिकरणम् ॥ ४ ॥

गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात् ॥ ४ ॥

हिरण्यमालिनः प्रस्विजः प्रचरन्तीति संस्काराः समाख्यानात्सं-
माख्यातानामेवेति प्राप्ते,—सर्वेषां संस्कारं प्रति प्राधान्यात्कार्या इति
सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

दृष्टिकामनाया याजमानताधिकरणम् ॥ ५ ॥

तर्था कामोऽर्ज्यसंपोगात् ॥ ५ ॥

यदि कामयेन वर्षुकः पर्जन्यस्याग्नीचैः सदो मिनुयादिति गुणफल-
मध्वर्योः, मिनुयादिति सामानाधिकरण्यादाध्वर्यवत्त्वाच्चेति प्राप्ते,—परस्मैप-
देन परार्थत्वावगमाद्यजमानस्यैव अन्यथा नाभिदग्ध इत्यादिक्रत्वर्थगुण-
बाधो न स्यात् तस्य यजमानकर्तव्यत्वात् न त्वध्वर्युफलानुरोधेन यज-
मानोऽङ्गहानिं क्षुर्यादिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

आयुर्दा इत्यादिमन्त्रपाठस्य याजमानताधिकरणम् ॥ ६ ॥

मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत् ॥ ६ ॥

आयुर्दा अग्नेऽन्यायुर्मे देहीत्यादयः स्वाग्नीःप्रकाशका मन्त्राः समा-

१ न हि योग्यतामाधनुः पुरुषान्तरं कश्चिन् परिकीर्णीतेऽपि तु कार्यार्थम् ।
तेन परिकीर्णानां स्वे स्वे कर्मणि योगः । संस्कारास्तु प्रधानस्यैव । २ चशब्दोऽप्यर्थः ।
तत्र उपवासादि पाशुत्यद्वारा फलसिध्यर्थत्वाद्याजमानम्, लौकिककृष्यादिबदित्यर्थः ।
मि० सू० । ३ यदा नै दीक्षितः क्रुशो भवत्यः । मेष्ठो भवतीति लिङ्गम् । ४ लोहितो-
ष्णीपात्वादीनामृग्विष्मस्त्रारार्थत्वात् वेदेन सामवेदपठितत्वेन न संकोच इत्यर्थः ।
मि० सू० । ५ उद्गातृगणानाम् । ६ तपोक्तं कामः यजमानस्य साक्षफलभोक्तृत्वादि-
त्यर्थः । मि० सू० । ७ परस्मैपदश्रुत्या कर्तृभोक्तोः सामानाधिकरण्यनियममज्ञोऽज-
वीजम् । ८ अवरेणा अनुष्ठेयार्थाप्रकाशकाः, तद्वत् कामनाक्याजमानाः । मि० सू० ।

होतुराध्वर्यवकरणमन्त्रावृत्तावृत्तापि करणम् ॥ १० ॥

विभक्तिपेधे करणसमवायविशेषादितरमन्यस्तेषां

यतो विशेषः स्यात् ॥ १० ॥

अग्नीषोमीयपशावध्वर्युणा होत्रा च प्रयुक्तौ परिव्याणकरणक्रियमाणानुवादिनौ परिवारसि युवा सुवासा इति मन्त्रौ चोदकपरम्पग्या ऋषिपुत्रादिनामन्त्राणां गणैः तत्र च ऋत्विक्संश्लेषोऽस्ति यो होता सोऽध्वर्युमिति तं

श्रूयात्
द्विती प्राप्ते,—आध्वर्यवे प्रत्यक्षवचनाद्बोत्तु. प्राप्तेर्होत्रेषु चार्तदशात्प्राप्त्युर्नैल्लज्जादाध्वर्यवमेव यदेत् परिधौ तु पशुं नियुञ्जीतेति वचन नियोजनमात्रे न यूपवर्मेष्टिति वैषम्यमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

प्रेषप्रेषार्थं या भिन्नकर्तृताधिकरणम् ॥ ११ ॥

मैपेष्टे च पराधिकारात् ॥ ११ ॥

प्रेषेषु प्रेषार्थेषु च प्रोक्षणीरासादयेत्यादिषु समाख्यानादध्वर्युरेव कर्ता लोद् च प्राप्तपालतायामिति प्राप्ते,—प्रेषसमाख्यानाल्लिङ्गेन समाख्यानाधेनान्य प्रेषितेति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

प्रेषप्रेषार्थो यथाक्रममाध्वर्यवप्राप्तिताधिकरणम् ॥ १२ ॥

अध्वर्युस्तु दर्शनात् ॥ १२ ॥

तत्र परार्थेषु प्राधान्यमुद्भूतान्या नाध्वर्युवाध. प्रेषे त्वेकत्वाद्गुणराशाध्वर्युनाधेनाप्रीत्कर्तेति प्राप्ते,—अध्वर्यो प्रेषप्रयोजकत्वेन पदार्थग्राहि कर्तृत्वमभवात् कस्यापि ग्राह इति अध्वर्युः प्रेष अग्नीषोमीयं कुपादिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

१ एकं होत्रा प्रयागद्वयानुष्ठानविराध अक्षुमन्त्रं कृत्वा यो हातति विषय गमवाय न्निर्वाहप्रदातावधना विवशान्, हातमानवशिक मैप्रायण एव पठेत्, यो हातिनः अप्युवाचदिन्या होतृगामीयस्त्वविशय स्यादित्यर्थः । मि० सू० । २ या हाता गावःकुरिति मुख्यत्वाच्चरित्तृणा हाता कथन्याचमुक्तचित्तु कार्यतु द्रव्येण वाचयन विधीयत, होत्रेषु तु नोदकं प्राप्तिरिति वाचयतः हातावयवमव वादिति छा० दी० । ३ प्रेषतु तु प्रेषकतुल्य कर्ता मायमनुसूचयति परनिष्ठत्वव हातानिष्ठत्वादित्यर्थः । मि० सू० । ४ अक्षु प्रेषार्थकर्ता स्यात् यथा वे । ५ य पर वरं पारयन् कथयन्तुं दिव्यीतनि निरुद्धत्वादित्यर्थः । सू० सू० । अध्वर्युमथा निरुद्धत्वादिनि पादो युः ।

विकृतिपवित्रयोः परिमोजनीयवर्हिषा कर्तव्यताधिकरणम् ॥ १६ ॥

१ विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे ॥ १६ ॥

संस्कृतस्य वर्हिषः सर्वस्य स्तरणे विनियोगात्पवित्राद्यसंस्कृतादेव कार्यम् ॥ १६ ॥

प्राकृतपुरोडाशादीनां निधानार्थताधिकरणम् ॥ १७ ॥

अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात् ॥ १७ ॥

पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रे निदधातीति न सवनीयपुरोडाशस्य तस्य यागे विनियोगात् किंतु पुरोडाशान्तरं कृत्वेति प्राप्ते, - विनियुक्तस्यैव संस्कारविधानात्सवनीयस्यैव निधानं कार्यमिति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

काम्येष्टिप्रांशुत्वस्य प्रधानार्थताधिकरणम् ॥ १८ ॥

विकृतौ सर्वार्थः शेषः प्रकृतिवत् ॥ १८ ॥

यज्ञार्थवर्णं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्तव्या इति उपांशुत्वं काम्या इति वचनात्प्रधानाङ्गमेव नाङ्गप्रधानसाधारणम् ॥ १८ ॥

इयेनाङ्गानां नवनीताज्यत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

सन्निधानविशेषादसंभवे तदङ्गानाम् ॥ १९ ॥

इयेने दृतिनवनीतमाज्यं भवतीति सोमस्थाने प्रधानाङ्गमिति प्राप्ते, - विशिष्टविधिगौरवादतिदेशप्राप्तानुवादेन दृतिनवनीतत्वविधानादङ्गार्थमेवेति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

सर्वेषामेव इयेनाङ्गानां नवनीताज्यत्वाधिकरणम् ॥ २० ॥

तर्काले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ २० ॥

दृतिनवनीतमपि इयेनैवैषिकाङ्गत्वात्सुत्याकालमेव सह पशूनाल-

१ विरोधः संस्कृतस्य स्तरणादन्यत्र निषेधे विकृत्वाद्धौ धर्मरहितो वर्हिर्प्राश्नः संस्कृतस्य वेदि स्पर्णानीति स्तरणश्रुतिविशेषादित्यर्थः । नि० सू० । २ सवनीयपुरोडाशैकदेशस्यापनयः ऐन्द्रवायव्यमात्रे निधानं विग्रहानस्यैव विधिसंयोगविषयत्वान् । सि० सू० । ३ विकृतौ विहितः शेषः गुणः सर्वार्थः दर्शपूर्णमासे वेदिवदित्यर्थः । पू० सू० । ४ दृतिनवनीतत्वविशिष्टाज्यविधानासंभवे सन्निधानविशेषान् आतिदेशिकाज्यानुवादेनोक्तगुणविधानान् प्रधाने आज्याभावात् अङ्गानां विधानमाज्ये स्यात् । मि० सू० । ५ विशिष्टविधौ विशेषणविधेयार्थिकत्वाद्गौरव स्पष्टम् । ६ दृतिनवनीतं मन्वाकालेऽनुष्टेयं लिङ्गस्यानुमानस्य दर्शनात् । प्रयोगस्तु इयेनविकृतिधर्माः सुत्याकालयोगिनः सोमविकृतिविशेषधर्मत्वात् सह पशूनालमत्र इतिवत् । पू० सू० ।

हनं फलहेतुत्वात्प्रणयनद्वारा क्रतूपकारकत्वाच्च पुरुषार्थं कर्तव्यं चेति प्राप्ते,—
श्रुत्या पुरुषार्थत्वमेव न तु कर्तव्यमपि तदर्थतया विव्यभावादिति सिद्धम् ।
अथवा प्रतिग्रहादिना ब्राह्मणादेर्द्रव्यार्जननियमविधिः स्मृत्युक्तः कर्तव्यः
पुरुषार्थत्वे नियमानर्थक्यादिति प्राप्ते,—प्रत्यक्षेण पुरुषार्थत्वमेव कर्तव्यता त्व-
नुमानेन स्यात् तच्च दुर्बलं क्रतोर्गपि पुरुषार्थत्वात्तदुपयोगेऽपि न कर्तव्य-
ता नियमस्तु प्रत्यवायपरिहारार्थं इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

प्रजापतिव्रतानां पुरुषार्थताधिकरणम् ॥ १ ॥

तैदुत्सर्गे कर्मणि पुरुषार्थाय शास्त्रस्यानतिशङ्क्यत्वान्न च द्रव्यं
चिकीर्ष्यते तेनार्थेनाभिसंबन्धात् क्रियायां पुरुषश्रुतिः ॥ ३ ॥

नेष्टेतोद्यन्तमादित्यमित्यत्र निषेध एव वाक्यार्थः न तूद्यदादित्या-
नीक्षणसंकल्पविधिः तत्र क्रियान्वयस्यैव व्युत्पन्नत्वात् लक्षणापत्तेश्च तेन
यत्र कर्मणि आदित्येक्षणं श्रुतं तत्रोद्यतस्तन्निषेधस्तत्कर्माङ्गमिति प्राप्ते,—
तस्य श्रुतमित्युपक्रमेऽनुष्ठेयवाचिश्रुतशब्दबलादुक्तसंकल्पलक्षणाया आव-
श्यकत्वात्पर्युदास एव पापक्षयार्थः नैतावताहैनसा युक्तो भवतीति
वाक्यशेषादिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

यज्ञायुधानामनुवादत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

द्रव्याणि त्वविशेषेणानर्थक्यात्प्रदीयेरन् ॥ ४ ॥

एष्यश्च कपालानि चेत्युपक्रम्य तेषां एतानि वै दश यज्ञायुधानीति

१ द्रव्यार्जनं रागप्राप्तं न शास्त्रव्यापारमपेक्षते इति लौकिकलौकिकपुरुषार्थभूत
प्रत्यक्षेण पुरुषार्थमेव । क्रतुरपि पुरुषार्थ एवेति तदर्थत्वमव्यापिकं न तु नियतमिति
नानुमानेन क्रतुशेषतैव बोध्यत इति भावः । २ प्रतिग्रहादिना द्रव्यार्जनरूपः । अयमाशयः,
द्रव्यार्जनस्य दृष्टकार्यार्थत्वाभावे वरमदृष्टार्थत्वं भवतु न तावता कर्तव्यत्वमपि । निय-
मस्यैव तदङ्गत्वमदृष्टार्थत्वापि पुरुषार्थत्वात् । एव सति विहितोपायातिरेकेण द्रव्यमर्जन्
प्रत्यवेयादिति प्रत्यवायपरिहारद्वारा पुरुषार्थत्वेन नियमत्वेति तत्त्वम् । ३ एतद्वाक्य-
विहितकर्मणि प्रीत्यभावेऽपि निषेधः पुरुषार्थो भवति शास्त्रस्य तर्कावाप्यत्वान्,
कर्तव्यभूतं सरकृतं द्रव्यं न चिकीर्ष्यते निषेधत्वेन निषेधस्यानारब्धाधीतत्वात् तेन
हेतुना फलेनाभिसंबन्धात् पुरुषस्य श्रुतिरित्यर्थः । सि० सू० । ४ निषेधे मुर्या-
धेयत्वम् । ५ प्रतिषेधे । ६ ईक्षणास्य सकृत्पलक्षणापत्तेः । किं पुरुषाधिकारसिद्धये
फलमपि कर्तव्यम् । ७ द्रव्याणि एष्यकपालादीनि अविशेषेण श्रुतान्यपि वाक्यवैय-
र्थ्यादेवतोद्देशेन दातव्यानीत्यर्थः । पू० सू० ।

वाक्येन यज्ञसावनत्वं विधीयते स्पष्टेनोद्धन्तीत्यादिसिद्धानुवादकृते मकल-
नाम्यानर्थस्यापत्तेः अतः पुरोडागादिभिर्विकल्प इति प्राप्ते,—यज्ञायुधानि
संभगन्तीति विधिनैकवाक्यत्वादर्थवादत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

पथेकत्वविशेषाधिकरणं, लिङ्गस्य च ॥ ६ ॥

तैत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात् ॥ ५ ॥

अग्नीषोमीयं पशुमालभेत्तस्य पथेकत्वं समानपदश्रुत्या पञ्चन्विनं
क्रियान्वयाभावाद्विवक्षितमिति प्राप्ते,—समानामिधानश्रुत्या प्रथलया
कारकान्वितस्य क्रियान्वयाद्विवक्षितमेव तन्न, पञ्चन्वयस्तु पार्थिक इति
सिद्धान्तः । एवं वां अलिङ्गे विपरीतलिङ्गे च वृश्मशिक्षादौ प्रयोगा-
दिङ्गमग्न्यार्थ इत्यविवक्षितमिति प्राप्ते,—सिद्धः सिद्धीत्यादौ नियतलिङ्ग-
प्रतीतिः शब्दवाच्यत्वात्तदपि विवक्षितमिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

आश्रयिणामवृष्टार्थनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

आश्रयिष्वविशेषेण भावोऽर्थः प्रतीयते ॥ ६ ॥

म्नाहाकारस्विष्टकृदादयो द्रव्यदेवनासंस्कारा एवेति प्राप्ते,—प्रश्नेपमन्त्रा-
भ्यां संस्कारेऽपि त्वागांशेनाष्टष्टावदयकृत्वादुभयार्था इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

दध्यानयनम्यामिक्षाप्रयोन्यताधिकरणम् ॥ ७ ॥

एकानिपत्तेः सर्वं समं स्यात् ॥ ७ ॥

तमे पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति
श्रुतं, तत्रामिक्षा वाजिनं चेत्युभयमपि दध्यानयनप्रयोजकं तन्माध्यत्वा-

१ समुच्चय इत्यपि ज्ञेयम् । २ उदाहृतवाक्ये एकत्व संख्यामात्रं यज्ञात् न यागा-
न्विनं न धर्मस्य पथादेस्तत्र विशेषणत्वादित्यर्थः । पू० सू० । ३ एकत्वम् । पृश्नान्
जानः, आरुण्यस्यैव एकहायनीद्वारा क्रये । ४ इदमधिकरणान्तरमिति शास्त्रदीपिका-
कारस्य मतम् । भाष्ये तु पूर्वाधिकरणत्रये अधिकरणान्तरं चेत्युभयमुक्तम् । ५ अन्य-
दीयं द्रव्यं देवतां वा ये आश्रयन्ति ते आश्रयिणः स्नाहाकारप्रकृतयः, तेषु अर्घ्यं
कर्म प्रतीयते तेषामपूर्वकर्मत्व, उक्तः अपूर्वार्थवैलक्षण्यादित्यर्थः । सि० सू० ।
* अर्थेन समवैपम्यमतो द्रव्यवर्मणाम् ॥ अर्थेन फलेन सहान्वयवैलया द्रव्यवर्मणा
समवैपम्यं प्रतिज्ञानीत इत्यर्थः । एतावन्वर्तन्त तेषोपेक्षितितैव कृता अत ऊर्ध्वं
प्रयोज्यप्रयोजकचिन्ताकरिष्यत इति प्रतिज्ञा क्रियते । अन एवागम्य प्रतिज्ञाधिकरणमिति
नाम शास्त्रदीपिकादिषु दृश्यते । अत्र अन्ये तदनुष्ठेवं बीजं सूत्रम् । ६ आदिधावा-
जिनयोः समयोरपि एकदैव निगम्यते तयोः सर्वे प्रयोजकत्वादि सम स्यादित्यर्थः । पू०
सू० । धनीभूतं पयः आमिक्षा, जलं वाजिनम् ।

विशेषादिति प्राप्ते,—सेति तत्पदेन दध्यानयनं प्रत्यपि प्रधानतया परामृष्टस्य पेयसो देवतासंयन्माद्धनीभावेन तस्यामिक्षापदार्थत्वात्तदर्थं दध्यानयनं श्रुतं न चाजिनार्थमिति न तदध्यानयनप्रयोजकमतो न तन्नाशादौ पुनर्दध्यानयनानुष्ठानमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

गवानयनस्य पदकर्मप्रयोज्यत्वाभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पैदकर्मप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात् ॥ ८ ॥

एकहायन्या क्रीणार्तीत्युपक्रम्य पदपदान्वनुनिष्कामति सप्तमं पदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाति तेनाक्षमुपाश्रयादिति च श्रुतं, तत्र क्रयाश्चाभ्यञ्जनयोर्द्वयोरप्येकहायनीनयनसाध्यत्वात्तत्प्रयोजकत्वमिति प्राप्ते,—क्रयार्थत्वेनैकहायनीश्रवणात्तत्संस्कारार्थं नयनमपि क्रयार्थमेव; अक्षाभ्यञ्जनं ॥ क्रयार्थानीयमानैकहायनीपदपांसुनुपजीवतीति तदभावे यकिंचित्पांसुभिः कार्यमिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

कपालानां तुपोपवापाप्रयोज्यताधिकरणम् ॥ ९ ॥

अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयोगस्य तन्नि-

मित्तत्वात्तदर्थं हि विधीयते ॥ ९ ॥

पुरोडाशकपालेन तुपानुपवपतीत्यत्र तृतीयया पुरोडाशकपालस्य तुपोपवापार्थत्वावगमात्तयोपवापोऽपि तत्प्रयोजक इति प्राप्ते,—पुरोडाशार्थत्तयोपात्तस्यैव विनियोगात्पुरोडाश एव प्रयोजको न तुपोपवापैः अतस्तदसंभवे हस्तादिना स कार्य इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

शकृद्धोहितयोः पश्चात्प्रयोजकताधिकरणम् ॥ १० ॥

पैशावनालम्भाद्धोहितशकृतोरकर्मत्वम् ॥ १० ॥

अग्नीषोमीयं पशुं शकृत्य हृदयस्याग्नेऽवद्यति शकृतसंप्रविष्यति लोहिर्न निरस्यतीति श्रुतं तत्र हृदयाद्यवदानं शकृद्धोहितनिरसनं चाविज्ञेपादा-

१ तथा च मन्त्रः “तुपन्तां गुज्य पेयः” इति । २ पदकर्म अक्षाभ्यञ्जनं गवानयनस्य प्रयोजकं न तस्य सोमकृत्यार्थत्वादित्यर्थः । सि० सू० । ३ अर्थेन कलेन सप्तभिधान यस्य कपालस्य तत्साध्यं कर्म तुपोपवापादि अप्रयोजकम्, भविष्यता पुरोडाशेन सह यः संवन्धस्तस्यैव पुरोडाशकपालव्यवहारप्रयोजकत्वात्, अतस्तुपोपवापप्रयोजनयो भाविसंबन्ध एव विधीयत इत्यर्थः । सि० सू० । ४ प्रयुक्तस्य पुनः प्रशुतिर्न भवतीत्यभिप्रायः । ५ लोहितशकृतोः पश्चात्प्रयोजकत्वं तदर्थं पशोरनालम्भादित्यर्थः । सि० सू० ।

लम्भस्य प्रयोजकमिति प्राप्ते,—हृदयादेर्देविष्ठात्प्रयोजकत्वं शक्यलोहित-
निरसनं तु प्रतिपत्तिमात्रमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

पुरोडाशस्य स्विष्टकृद्प्रयोज्यताधिकरणम् ॥ ११ ॥

एकदेशद्रव्यधोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात् ॥ ११ ॥

उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यतीति स्विष्टकृत्पुरोडाशान्तरप्रयोजकः
आग्नेयस्य देवतान्तरासंगतेरिति प्राप्ते,—उत्तरार्धादिशब्दानां संवन्ध्या-
काङ्क्षायां प्रकृताग्नेयादिपुरोडाशस्यैवान्वयाद्बचनादेवतान्तरसंघन्धोपपत्तेः
प्रतिपत्तिः, स्विष्टकृद्प्रयोजकः, अतस्तन्नाशे आज्येनैव समापनमिति
सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

अभिधारणे शेषधारणतत्प्राप्तयोरननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अभिधारणे विप्रकर्षादनूयाजवत्प्राप्तभेदः स्यात् ॥ १२ ॥

वाजपेये क्रतुपशवः प्राजापत्याश्च प्रातःसवने तन्त्रेणोपक्रम्यन्ते । पर्य-
प्रिकरणान्ते प्रह्वसाङ्ग्यालभन्त इति माध्यन्दिने प्राजापत्यानामुत्कर्षः
क्रतुपशवस्तु प्रातःसवन एवालभ्यन्ते तत्र प्रयाजशेषेण हर्षोष्यभिधार-
यतीति वचनात्प्राजापत्यवपाभिधारणाय प्रातःकृतप्रयाजशेषः पात्रान्तरे
धारयितव्यः जुह्वा व्यापृतत्वात् । न चाभिधारणं शेषस्य प्रतिपत्तिः सा
प्रातर्मातैवेति वाच्यम्, उपयोक्ष्यमाणहविःसंस्कारस्योपयुक्तसंस्काराद्वल-
बत्वात् विभक्तिश्रुतत्वाच्चेति प्राप्ते,—शेषप्रतिपत्तौ दृष्टार्थत्वाद्धविःसंस्कारस्य
चानुष्ठत्यादनपेक्षितत्वाच्च शेषप्रतिपत्तिरेव युक्ता हविराधारनियमस्त्वद्-
ष्टार्थः तस्मान्न शेषधारणमिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

समानयनस्याज्यप्रयोज्यताधिकरणम् ॥ १३ ॥

समानयनं तु मुख्यं स्वाह्निङ्गदर्शनात् ॥ १३ ॥

१ एकदेशः पुरोडाशोत्तरार्धो द्रव्य यस्य न स्विष्टकृत् पुरोडाशस्याप्रयोजकः,
उत्तरार्धो कर्मान्यतिवाक्ये यदाग्नेयाश्वकपाल इत्यनेनाग्न्यादिभिस्तस्य क्लृप्तमग्न्यात्वा-
दित्यर्थः । मि०सू० । २ उत्तरार्धादिशब्दान स्वतन्त्रेणार्थप्रतिपादकाः, न च स्ववाक्ये
प्रतिमग्न्या कर्तते अग्न्योत्तरार्धादिति तेन भवति संवन्ध्याकाङ्क्षा । ३ अभिधारणेऽनुष्ठेये
सति कालान्तरभाविना हविषा विप्रकर्षान् दूरस्थत्वात् प्रातर्भेदः स्यादनुयाजनाधनपृ-
षदाज्यधारणान्नवदिग्बर्धः । पू० सू० । ४ द्वितीयाविभक्तिश्रुतेरित्यर्थः । ५ शेषस्य
प्रतिपत्तिरपेक्षिता तादर्थ्येऽभिधारण इत्यर्थः भवति, हवि मत्स्वास्त्वनपेक्षितोऽष्ट-
कव्येतेति शास्त्रदीपिका । ६ उपभूत सकाशात् जुह्वा समानयन घृतस्य मुख्यं

यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यः अतिहा-
येडो बर्हिः प्रतिसमानयते जुह्वामौपभृतमिति श्रुतं तत्र प्रयाजानुयाजेभ्य
इत्यविशेष्यवणादौपभृतं सर्वप्रयाजार्थमिति तदारम्भ एवानीतमुपभृति
केवलमनुयाजार्थमेवास्ति तस्येदमानयनं संस्कारमात्रत्वादप्रयोजकं औह-
वौपभृतयोराज्ययोः प्रयाजेषु विकल्प इति प्राप्ते,—समानयनमुद्दिश्य लाघ-
वाद्बर्हिःप्रतीति कालमात्रविधानादनुयाजार्थस्याप्राप्तस्यानयनस्य कालस्य
च विधौ गौरवाददृष्टकल्पनापत्तेश्च प्रयाजार्थस्यैवेदमानयनं प्रयाजद्वयं
कर्तुमिति प्रयोजकमेव । एवं च प्रयाजानुयाजेभ्य इत्युपरितनप्रयाजद्वयवि-
षयं भवति औहवं तु आद्यप्रयाजत्रयविषयमिति विषयभेदात्समुच्चय इति
सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

औपभृतौहवयोः क्रमेणोभयानुभयार्थताधिकरणम् ॥ १४ ॥

तैत्रोत्पत्तिरविभक्ता स्यात् ॥ १४ ॥

चतुर्जुह्वां गृह्णाति अष्टावुपभृति चतुर्द्वयायामित्याज्यानि सर्वकार्या-
र्थानि प्रयाजेभ्यस्तदित्यादिस्त्वनुवादः अयवौपभृतं केवलानुयाजार्थं औहवं
च प्रयाजार्थमिति प्राप्ते,—प्रयाजानुयाजेभ्य इति वचनादौपभृतमुभयार्थं
औहवं प्रयाजार्थम्,—अनुयाजेभ्य इति वचनं त्वौपभृतस्यानुवाद इति
सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

उपभृति द्विचतुर्गृहीताधिकरणम् ॥ १५ ॥

तैदृष्टसंख्यं श्रवणात् ॥ १५ ॥

अष्टावुपभृति गृह्णातीति अष्टसंख्यैकग्रहणविधिः तेन चतुर्गृहीतं जुहो-

प्रधानकर्म स्यात् " चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति न तत्रानुयाजन्यद्वयं भवतीति
लिङ्गदर्शनादिन्यर्थः । सि० सू० ।

१ सर्वप्रयाजार्थयोरेकार्थत्वान् । २ तथाशन्यार्थं विधानं दृष्टार्थं च समानयनं
भवतीति भावः । ३ तत्र औहवायाज्ये उत्पत्तिः ग्रहणोत्पत्तिबोधकं वाक्यम् अविभक्ता
एतदर्थमेव ग्रहणमिति विभागरहिता स्यात् । इदं प्रधानेभ्य इदमनुयाजेभ्य इति
विभागाभावात्सर्वार्थमिन्यर्थः । ग्रहणवाक्ये प्रयाजानुयाजदमनुवादकमिति भावः । ५०
सू० । ४ अयं भावः, यज्जुह्वां गृह्णाति तदिदं केवलप्रयाजार्थं तर्ह्यौपभृतमपि केवला-
नुयाजार्थं स्यात् । अथ तत्रानुयाजदमनुवादमर्थप्राप्तिं समानन्यायात् प्रयाजदमनुवा-
दकमेव स्यादिति । ५ अनुवादत्वे आनर्थक्यान् प्रमाणवत्प्राप्तस्य त्यागायोगान्
भ्रष्टस्मिन्प्रमाणमस्मिन्प्रमाणमिच्छाः । ६ तदौहवमन्याज्यमन्याज्यं स्यात् अष्टावुपभृती-
त्युत्पत्तिवाक्येऽन्यस्य धवणादिन्यर्थः । ५० सू० ।

तीत्यन्य वाच इति प्राप्ते—चतुःसंख्यायाः प्रवानार्थत्वात्तया ग्रहणाद्वा-
ष्टमं वा अङ्गाङ्गत्वाद्वाध्यते अतोऽष्टत्वस्य निष्फलत्वापत्त्या चतुःसंख्याद्वय-
लक्षणार्थन्यमिति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

स्वरोग्छेदनायप्रयोगकताधिकरणम् ॥ १ ॥

स्वरस्त्वनेकनिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दत्वात् ॥ १ ॥

पशौ यूपस्य स्वरं करोति स्वरूपा पशुमनस्तीति । अत्र स्वरं करो-
तीति स्वरकर्मकभावनाविधिः । तत्र करणेति कर्तव्यताकाङ्क्षायां यूपस्येत्य-
नेन लक्षणया ग्यादिरादिकाप्तं करणत्वेन, छेदनादि चेतिकर्तव्यतात्वेन
शोध्यते । तथाभूतस्य पञ्चजन्ये विनियोगः । एवं च स्वरुनाशे पुनस्तदुत्पा-
दनमिति प्राप्ते,—अजनसाधनत्वेनावगतस्य स्वरः प्राप्तमुपादानं करोति-
नाऽन्य यूपस्येति तदनुनिष्पन्नशब्दस्य विधानादप्रयोगकः स्वरस्त्यक्ते-
रिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

शास्त्राया आह्वयताधिकरणम् ॥ २ ॥

शास्त्रायां तत्प्रधानत्वात् ॥ २ ॥

प्राचीमाहरतीति प्राचीं दिशं प्रति शास्त्रमाहरतीत्यर्थं इति प्राप्ते,—
अध्याहारं मानाभावात्प्रकृतशालैव प्राचीशब्देनोच्यते वृक्षस्य वा प्राची-
शारदा नामिति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

१ यूपच्छेदनवेलाया प्रथमपक्षितः काष्ठशकलः स्वरः, ॥ यूपक्रियान्यक्रियोत्पत्तिः
स्यात्, यूपस्य स्वरं करोतीति स्वकर्मभावनात्वेन तदुत्पत्तिबोधनादित्यर्थः ५० मू० ।
२ अयं भावः, स्वरभावनाविधाने भावनायाः स्वभावान् करणात्काङ्क्षायां यूपश-
ब्दो लक्षणया ग्यादिरादिवृत्त करणत्वेन छेदनादीनि च कर्माणीतिकर्तव्यतात्वेनार्प-
यन्मुन्यस्य यूपस्यैव जपन्यवृत्तिरिति बुधात् । मम तु जपन्यस्य करोतेर्लक्षणा । किंच
एतेनैव वाक्येन करणेतिकर्तव्यतादीनामपि विधेयत्वाद्बहुविधेयं तव; मम ॥ विशेष-
णमात्रविधानमिदं विधेयमिति दिक् । ३ शास्त्रायामित्यस्याग्रे प्राची इति शेषः ।
तत्र च शास्त्राया प्राचीशब्दो वर्तते शास्त्राया प्रवान्वादित्यर्थः । मि० मू० ।
४ दिग्बोधकत्वे दिश आहरणासम्भवात् दिश प्रत्याहरतीति व्याख्याने प्रतिशब्दा-
ध्याशरदोषात् शास्त्रापदसामानाधिकरण्याच्चात्र वृक्षस्य प्राची शालैव प्राप्ता ।

छेदनस्य शाखाप्रयुक्तताधिकरणम् ॥ ३ ॥

शाखायां तत्प्रधानत्वादुपवेपेण विभागः स्याद्वैपम्यात् ॥ ३ ॥

मूलतः शाखां परिवारस्योपवेपं करोति उपवेपेण कपालान्युपदधाति शाखाया वत्सानपकरोति इति श्रुतं, तत्र शाखाशब्देन मूलाप्रयोर्द्वयोरप्यभिधानात् द्वयमपि छेदनादीनां प्रयोजकमिति प्राप्ते,—मूलापादानकस्य परिवारसनस्याप्रसंस्कारत्वान्मूलमपि तदर्थमेव, तत्प्रयुक्तेनैव तेन कपालमुपधीयत इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

शान्वाप्रहरणस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ॥ ४ ॥

हरणे जुहोतिर्योगसामान्याद्रव्याणां चार्थशेषत्वात् ॥ ४ ॥

सह शाखाया प्रस्तरं प्रहरतीति सहयोगेन शाखाया प्रस्तरव्यागसाधनत्वमिति प्राप्ते,—प्रहरणमात्रे साहित्येऽपि यागाश्रवणात् तत्साधनत्वं सूक्तवाकेनेति वाक्ये तु मन्त्रविधिवलात्प्रहरतिर्योगलक्षणार्थो न त्वत्र मानाभावादिनि सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

निनयनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ॥ ५ ॥

उत्पत्त्यसंयोगात् प्रणीतानामाज्यवद्विभागः स्यात् ॥ ५ ॥

अपः प्रणयतीति प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति अन्तर्बेदि प्रणीता निनयतीति च श्रुतं, तत्र संयवनं निनयने च द्वयमपि प्रणीताप्रयोजकमिति प्राप्ते,—तृतीयया संयवने विनियुक्तानां द्वितीयया निनयनं प्रतिपत्तिर्विधीयते अतस्तदप्रयोजकमिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

१ शाखायां शाखाच्छेदनप्रतिपादके वाक्ये शाखां छिनतीति द्वितीयायोगात् शाखायाः प्राधान्यात् उपवेपेण छेदनभेदः प्रतीयते तस्य करोतिकर्मत्वेन छेदनस्य तदर्थत्वेन शाखातो वैपम्यादित्यर्थः । मि० सू० । २ हरणवाक्ये हरणपदं जुहोत्यर्थकं प्रस्तरशाखयोः समं यागसाधनत्वात्, द्रव्याणां यागशेषत्वाच्च शाखा प्रधानं प्रेरणं प्रतीत्यर्थः । पू० सू० । सूक्तवाकेनेति वाक्ये मन्त्रवर्णिकदेवताविधिप्रलापाद्यन्यनायामपि प्रहरणे सूक्तवाकसाधनवत्त्वामावाच्च यागविधिरिति भावः । ३ अपः प्रणयतीत्युत्पत्तिविधौ संयवनविमुचनयोरश्रवणान् प्रणीतानामेषां ध्रुवाज्यवदुभयत्र तुल्यो विनियोग इत्यर्थः । पू० सू० । ४ अयं भावः, उत्पत्तिवाक्ये एतदर्थमेवेति विशेषाश्रवणेऽपि प्रयोजनवशात् तृतीयया संयवनार्थत्वं प्रणीतानामपि प्रतीयते । तथा च कृतोपकाराणां पुनर्द्वितीयाश्रुत्या विधीयमानं निनयनं प्रतिपत्तिर्मेवेति ।

दण्डदानस्यार्थकमेताधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं कृतार्थत्वात् ॥ ६ ॥

मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति दानं दण्डप्रतिपत्तिरिति प्राप्ते,—चतुर्था
मैत्रावरुणस्याभिप्रेतत्वेन तत्प्रधानं दानं दण्डमिति तु अर्नाप्सितकर्मणि
द्वितीया अलम्बनार्थत्वेन दृष्टार्थत्वमेव दानस्येति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

प्रासनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ॥ ७ ॥

उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तद्भुतिहेतुत्वात् तस्यार्थ-
न्तरगमनेऽप्येव तत्प्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ७ ॥

चात्वाले कृष्णविषाणा प्रास्यतीति कण्डूयनोपयुक्ताया विषाणायाः
प्रतिपत्तिरेव कृत्र्णार्थस्याप्यानीर्णतानिबृत्त्यर्थं तदपेक्षणादिति सिद्धान्तः ७

अवभृथगमनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणम् ॥ ८ ॥

सौमिके च कृतार्थत्वात् ॥ ८ ॥

यत्किंचित्सोमलिप्तं तेनावभृथं यन्तीति तृतीयाश्रुते. सोमलिप्तं माध-
नमिति प्राप्ते,—वारणेनैककपालेनावभृथं यन्तीति पुरोडाशद्रव्यके सोम-
लिप्तासंभवादभृथदेशनयनं तदप्रतिपत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

कर्तृदेशकालविधीना नियमार्थताधिकरणम् ॥ ९ ॥

कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयोगे नित्यसमवायात् ॥ ९ ॥

वर्षपूर्णमासपोषत्वारः नरत्विजः समे यजेतेत्यादिकर्तृदेशकालाद्रीत्या-
दिद्रव्याणामर्थादेव प्राप्तेन तद्विधिः किं त्वनुवाद इति प्राप्ते,—नियमार्थत्वेन
तद्विधिरेवेति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

१ चात्वाले कृष्णविषाणा प्रास्यतीति वन्मैत्रावरुणाय दण्डदानं कृतार्थत्वात् प्रति-
पत्तिकर्मत्वार्थः । पू० सू० । २ उपयुक्तस्य सस्कारादुपयोन्यस्य गरीयस्त्वान् ।
३ लम्बलं तु निरुत्पत्तौ दीक्षाया अभावेऽपि अदृष्टार्थं मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानम् ।
४ प्रतिपत्तिवाक्ये यदङ्गं यत्कृत्युक्तं तदर्थं तद् भवति, कृतं तृतीयाश्रुते तत्कार्यं
प्रत्यक्षत्वबोधने हेतुत्वात्, तस्य तु वाक्यान्तरणं पदार्थान्तरसम्बन्धबोधने द्वितीयाया
अनदन्वान् प्रतिपत्तिः स्यादित्यर्थः । मि० सू० । ५ सोममवन्धिन्यवभृथं सोमलिप्तपाना
नयनं प्रतिपत्तिः कृतार्थत्वादित्यर्थः । सि० सू० । ६ उत्पत्तिश्चिद्वारणैककपालावरुद्धे
याग सोमलिप्तानां दृष्टिद्वारावभादवभृथसोमलिप्तसम्बन्धविधाने यौरवान् प्रक्षेपयन्
तेषां त्यागादपि प्रतिपत्तिरेवेति हृदयम् । ७ अवभृथं तृतीयाश्रुतिः कृत्विजा, समे यजन
वमन्ते यजेतति देशकालयो, तैर्विनाऽनुगतासिद्ध्या तेषां सम्बन्धस्य नित्यत्वात् ।
पू० सू० । ८ समं विषमं, वमने अन्यत्र, सोमेनान्यत्र केन्यनिग्रमात् समानिविधानं

द्रव्ये गुणविधानस्य नियमार्थताधिकरणम् ॥ १० ॥

तथा द्रव्येषु गुणश्रुतिरूपचिसंयोगात् ॥ १० ॥

शुक्लानां चरुर्द्विधाऽपि द्रव्यद्वारेण गुणस्य नियमविधिः ॥ १० ॥

अवघातादिभस्कारविवेनियमार्थताधिकरणम् ॥ ११ ॥

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ११ ॥

ग्रीहीनवहन्तीत्यत्राप्यपूर्वसाधनोद्देशेनावघातनियमविधिः ॥ ११ ॥

याग-होमस्वरूपनिरूपणाधिकरणे ॥ १२ ॥ १३ ॥

यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात् ॥ १२ ॥

तदुक्ते श्रवणाज्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात् ॥ १३ ॥

देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः । तन्मात्रं यजतिशब्देनोच्यते । प्रश्नेपस्तु
यतुरवसं जुहोतीति वचनादङ्गम् । स एव प्रश्नेपाधिको होमो जुहोतिनो-
च्यते अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादाविति लक्षणसूत्रम् ॥ १२-१३ ॥

वर्हिष आतिथ्यादिमाधारणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

विधेः कर्मापवर्गित्वादर्थान्तरे विधिप्रदेशः स्यात् ॥ १४ ॥

यदातिथ्यायां वर्हिस्तदुपसदामित्यातिथ्यातोऽपहृत्योपसदां विधिः
आतिथ्यायां विधिस्तापस्त्याय वा तदुपयुक्तस्यैवोपसत्सु विधिः शिष्टा-
चारविरोधाद्वा यादृशमानिथ्यायाम् आश्रयात्त्रादिकं तादृगेवोपसत्तिवति

स्यादित्यनियमव्याप्यार्थतया यत्र पक्षे न समादिशस्तिस्तत्र तेषां विधानम् । अतो
नानुवादत्वं नापि समंदेशविधाने विषमनिवृत्तिरूपा परिसंख्येति नियामवत्त्वमेवेति
भावः ।

१ श्वेतमालमेतेत्यादी पशुषु श्वेतादिगुणविधिर्नियमार्थः, उत्पत्तिशिष्टपशुसंबन्धा-
दित्यर्थः । अ० सू० । २ यजतिचोदना यजतिधात्वर्थः याग इति यावत्, द्रव्यदेवतायोः
क्रियायाश्च संबन्धः समुदाये द्रव्यदेवताक्रियासमुदाये, कृतार्थत्वात् सत्र यागशब्दस्य
शक्तेः सत्त्वात् यजतिधातुप्रतिपाद्ये कर्मण्यासेचनाधिकः द्रव्यद्रव्यप्रतियोगिकत्वहिमयोगः
अधिकः यत्र ॥ होमः । तथैव यागशब्दव्यवहारादित्यर्थः । शास्त्रदीपिकादीं मूलभेदो
न दृश्यते । कुत्रचित्-दशतिस्तस्य पूर्वकः परस्वत्वेन संबन्धः-इत्यधिकं सूत्रं पठितम् ।
स्वयन्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं ददात्यर्थ इति तदर्थः । ३ अश्वशालः प्रस्तर इत्या-
दिविधेः यावत्कर्मसमाप्तिं भत्त्वात् कर्मन्तरे आश्वशालप्रस्तरः विनिरनिर्देश इत्यर्थः ।

प्राप्ते,—वर्हिःशब्देन धर्मलक्षणापत्तेः सर्वसाधारण्येनैकं वर्हिरूपादेयमित्यर्थे
इति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

द्रव्यसंस्कारकर्मणा कत्वर्थताधिकरणम् ॥ १ ॥

द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् ॥ १ ॥

यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न स पार्थ श्लोकं शृणोतीत्यपापश्लोकश्रवण-
फलार्थं पर्णताविधिरिति प्राप्ते,—जुहूद्वारा कृत्वद्भूत्वेन कामपदाश्रवणेन च
न फलविधिः । अतो न स पापमित्यादिरर्थवादः । एतदन्यत्राप्यङ्गे फल-
श्रुतिरर्थवाद इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

नैमित्तिकानां मृन्मयत्वादीनामनित्यताधिकरणम् ॥ २ ॥

“नैमित्तिके विकारत्वात् क्रतुप्रधानमन्यत् स्यात् ॥ २ ॥

अप. प्रणयतीति प्रकृत्य मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्येति काम्यमेव मृन्मयं
नित्यार्थेऽपीति प्राप्ते,—धारणो यज्ञावचर इति नित्यविधिनलान्तदेव नित्यार्थे
मृन्मयं तु फलार्थे विदोषतो विहितं तत्रैवेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

१ यदातिथ्याय वर्हिसन्त कवलमातिथ्यार्थमव किन्तुसन्दर्भमग्रीयोमीयाधमरीत्यव
विध्ययोश्चसेयोऽन्यथा वर्हिः शब्दस्य धर्मलक्षकत्व स्यादिति भावः । २ द्रव्यस-
ंस्कारकर्मसु द्रव्यसंस्कारप्रधानकर्मसु अपापश्लोकश्रवणादिफलश्रवणमर्थवाद स्यात्
पर्णमयीत्वादीनां कत्वर्थत्वेन परार्थत्वादित्यर्थः । सि० सू० । ३ अत्रैव शास्त्रदीपिकादौ
पर्णमयीत्वमय कत्वर्थत्वपुरपार्थत्वतदुभयार्थत्वश्लेषे कनरो युक्त इति सन्देहे अपापश्लो-
कश्रवणरूपफलमद्रावान् पुरपार्थत्वद्वयमाय पक्षमुद्राव्य, जुहूदेसेन कत्वर्थत्व फलो-
देसेन पुरपार्थत्वमग्रीती द्वितीय चोद्यमुक्त्वा उभयविधाने वास्तवमेदादराश्रवणस्याथ
वादवमेवेति सिद्धान्तितम् । ४ यदहते चतुरेव आतृण्यस्य रुद्धे, यत् प्रयाजा
इत्यपत्ते नमैवेत्तु शक्यं किञ्चन इत्याहो । ५ मृन्मयत्वं प्रतिष्ठाकामस्येति कृत
मृन्मयत्वादि प्रतिष्ठार्थे निमित्ते विधीयमान विकारत्वात् क्रतु प्रधानमग्री यत्यति
श्रुतत्वा कत्वन्न नित्य मन्यन् चमत्वादि स्यादित्यर्थः । सि० सू० । ६ प्रणयनस्य
माधनाकाङ्क्षायामश्रुतस्य साधनत्वाद्वर काम्यस्य श्रुतस्य सवन्ध इत्यभिप्रायः ।
७ गामान्यविहितेनार्थाक्षिप्तेन वा नित्यस्य साधनाकाङ्क्षानिर्वर्तन इति नान्यत्र
श्रुतस्य नित्याश्रयम् ।

दध्यादेर्नित्यमिति कोमवार्थत्वं, संयोगवृषकन्याधिकरणम् ॥ ३ ॥

एकस्य तूभयत्वे संयोगवृषकत्वम् ॥ ३ ॥

दध्नेन्द्रियकामस्येति काम्यमेव दधि नित्यमपि, दध्ना जुहोतीति पृथक् श्रवणादिति पूर्वापवादः ॥ ३ ॥

पयोव्रतादीनां कत्वर्थताधिकरणम् ॥ ४ ॥

द्रव्याणां तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः स्यात् ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमे पयो व्रतं ब्राह्मणस्येति पुरुषार्थमेव दृष्टार्थत्वादिति प्राप्ते,— नियमस्य दृष्टासंभवात् क्रतुपूर्वार्थत्वेन युज्येति तदर्थमेव व्रतम् ॥ ४ ॥

विश्वजिह्वादीनां फलवत्त्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

चोर्देनायां फलाश्रुतेः कर्ममात्रं प्रतीयते न ह्यशब्दं प्रतीयेत ॥ ५ ॥

विश्वजिह्वा यजेतेत्यश्रुतफलेषु तदभाव एव निराकाङ्क्षत्वेनाध्याहार-
स्याप्ययोगात् । तस्मान्निष्फलमेवेदं कर्मेति प्राप्ते,—निष्फले विध्ययोगादवश्यं
फलप्राप्त्यर्थं फलं सर्वजनेष्टतया स्वर्ग एव कल्प्यते, प्रत्यवायाभावस्य पापश-
यस्य वा विद्वन्विनोपस्थितित्वादिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

रात्रिसप्तस्थार्थवादिकफलताधिकरणम् ॥ ६ ॥

कैतौ फलार्थवादमङ्गवत्कार्णाजिनिः ॥ ६ ॥

प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्तीति रात्रिसप्त पूर्ववत्कल्प्य-
स्वर्गफलं प्रतितिष्ठन्तीत्यस्यार्थवादत्वेन फलाद्यधिकत्वादिति प्राप्ते,—अनुप-

१ एकस्य द्रव्यस्याभयार्थत्वं तु संयोगस्य वाक्यस्य वृषकत्वं भेदः स्यादित्यर्थः ।
मि० सू० । २ दध्नेन्द्रियकामस्येति श्रुतं दधि नित्यकाम्योभवार्थं कामार्थमेव वेति
विचारे पूर्वाधिकरणवदध्नापि श्रुतं कामार्थमेव नित्यार्थमन्यत् स्यात् । दध्नेन्द्रियं
कुर्यात्तद्धोमाश्रितेन यच्च दध्ना जुहोति तदिन्द्रियार्थमित्येकवाक्यत्वादिति पूर्वपक्षे
होमाश्रितत्वेन कामवाक्यस्य, लोकसिद्धत्वादिस्वरूपस्य, फलवद्धोमसयुक्तत्वादिभ्यश्च
निराकाङ्क्षत्वाच्चैकवाक्यतेर्नि भवति दधि उभयार्थम् । ३ अग्निष्टोमादिसंवद्द्रव्याणां
संस्कारः कत्वर्थः क्रतुसन्निधेदित्यर्थः । सि० सू० । ४ विधौ फलवत्त्वश्रवणात्
कर्मेव विधेयं न हि अशब्द शब्दशक्या अनुपस्थितं प्रतीयत इत्यर्थः । पू० सू० ।
५ दुःखानुविद्धस्य अनतिशयप्रीतिरूपस्य स्वर्गस्य भवति सर्वजनप्रार्थनीयता,
भूयांसो हि तन्नाभिलाषिणः अन्ये एवाल्पमुखा इति भावः । ६ प्रत्यवायपापसापेक्ष-
त्वात् । अभावज्ञाने प्रतिबोधिनिः पूर्वमुपस्थितेः । ७ रात्रिसप्तस्थक्रतुविधौ फलवत्त्व-
धिक वाक्यपर्यवाद इति कार्णाजिनेर्भूतं पापशयोपश्रवणात्प्रतिपादकत्ववद्वयव-
वदित्यर्थः । पू० सू० ।

स्थितस्वर्गाद्यध्याहारापेक्षयाऽर्धवादोपस्थितप्रतिष्ठाया एव फलत्व युक्तं ये
प्रतितिष्ठासन्ति त एता रात्रीरपेयुरिति विपरिणामे लाघवात् अन्यथा
मृतेरप्येनालग्नत्वापत्तेरिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

काम्यानां यथोक्तकामपक्षकृतनाधिकरणम् ॥ ७ ॥

कौम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्गो यथा यज्ञाद्धे क्रत्वर्थः ॥ ७ ॥

सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसवाम इत्यादावपि सर्वेष्टत्वात्स्वर्गोऽपि फल
मिति प्राप्ते,—ब्रह्मवर्चसादेरपि काम्यमानत्वेन फलत्वात्तेनैवाकाङ्क्षानिष्टत्वेन
स्वर्गकल्पनेति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासादीनां सर्वकामार्थताविनिरणम् ॥ ८ ॥

सर्वकाम्यमङ्गकामैः प्रकरणात् ॥ ८ ॥

सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति गुणकामानुवादः स्तुत्यर्थ इति
प्राप्ते,—अङ्गफलार्थत्वस्य दर्शपूर्णमासयोरसम्भवाच्चादर्ध्यचतुर्थ्या तद्विधीयते
कर्तव्यपदाध्याहारेणेति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

दशपूर्णमासादेः प्रतिपञ्च पृथग्वृत्तनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

तत्रैव सर्वेऽविशेषात् ॥ ९ ॥

एकस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वे कामा भवन्ति कामनाया अनङ्गत्वेन तद्वृत्त-
नियमासंभवात् युगपत्कामनाया नियमासम्भवाच्चेति प्राप्ते,—कामानामुद्दे-
श्यत्वेन साहित्यस्याविवक्षितत्वान्निरपेक्षसाधनाच्चैकस्यैव कार्यस्य दर्शना-
स्परायेणैव कामा इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

१ स्वर्गाध्याहारे तत्स्वप्नभृतकर्मस्य च फलत्वादिकल्पने गौरव, प्रतिष्ठायास्तु
त्वद्वैकवाक्यतयो फलत्वात् फलत्वसिद्धयर्थं विपरिणाममात्रं कल्प्यमिति लाघवम् ।
२ यस्मात् प्रतिष्ठितं तस्मात्स्वर्गकामा उपेयुरिति किं केन समतमित्यर्थः । ३ नित्यं
सुखम्, क्रत्वर्थं पश्वादि चाप सुखम् । ५० सू० । ४ न च भृतब्रह्मवर्चसफला
नर्थस्य तस्यानुपपत्तिवद्वान् । ५ किञ्च विधौ स्वर्गार्थत्वे निधिते आनुवृत्तिवत्त्वेन
तरान्वयं तथात्वे च फलान्तरापेक्षाया स्वर्गार्थत्वमित्यन्योन्याभ्यादन्ययुताऽयमुप-
यफलत्वपक्षः । ६ दर्शपूर्णमासयोः सार्वकाम्यं सर्वार्थत्वम् अङ्गकामैः अङ्गफलैः
संपादनीयं प्रकरणात् उपस्थितत्वादित्यर्थः । ५० सू० । ७ गोदोहनादिगुणकामैः
पश्वादिभिः दशपूर्णमासयोः सधन्यमद्वावात्तदपेक्षोऽयमनुवादो दर्शपूर्णमासस्तुत्यर्थः ।
८ प्रधानानुग्रहलाभेनाङ्गानां प्रधानार्थत्वेऽपि प्रधानस्य तदर्थत्वासम्भवादित्यर्थः । ९ यत्
दर्शपूर्णमासो कर्तव्यो तत् सर्वार्थनेति ह्यत्र वचनव्यतिथिः । १० तत्रैकस्मिन्नेव प्रयोगे
सर्वे कामा भविष्यन्ति विशेषस्य अधवणादित्यर्थः । सि० सू० ।

पदानामहिक्कामुष्मिकोभयार्थताधिकरणम् ॥ १० ॥

योगसिद्धिर्वाज्यस्योत्पत्त्ययोगित्वात् ॥ १० ॥

पश्चादि चित्रादिफलमामुष्मिकम्, अदृष्टजन्यत्वादिति प्राप्ते,—प्रति-
बन्धकाभावेऽस्मिन्नपि जन्मनि पश्चादि भवति दृष्टोदयोभयहेतुसंभवान्
प्रतिबन्धे ॥ अमुत्रेत्येवमनियम एवेति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

बृहस्पतिसत्त्वादेवांजपेयादिधेयताधिकरणम् ॥ ११ ॥

सर्पयाये चोदना संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ ११ ॥

वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसत्त्वेन यजेतेत्यत्र वाजपेयोत्तरकालत्वमात्रं बृह-
स्पतिसत्त्वे प्रसिद्धे विधीयत इति प्राप्ते,—वाजपेयोत्तरकालस्यानुपादेयत्वेन
प्रसिद्धबृहस्पतिसत्त्वस्यानुवादायोगात्प्रकरणान्तरनयेन बृहस्पतिसत्त्ववर्मकं
कर्मन्तरमेव वाजपेयाद्धृतया विधीयत इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

वैश्वस्य पूर्णमास्यद्वयताधिकरणम् ॥ १२ ॥

उभयार्थमिति चेत् ॥ १२ ॥

संस्थाप्य पौर्णमासी वैश्वमनुनिर्वपतीत्यत्र पौर्णमासीसमाप्त्यनन्तरं
वैश्वविधानात्मसाप्तस्य चाङ्गानपेक्षणात्र पौर्णमासीमात्राङ्गत्वं किंतु
दशपूर्णमासप्रकरणादुभयार्थत्वमिति प्राप्ते,—पूर्णमासीसंयोगाद्वाक्येन
नन्मात्रार्थत्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

१ योगसिद्धिर्वाज्यस्योत्पत्त्ययोगित्वात् सिद्धिः उत्पत्तिवाक्येन सहास्य अतस्तबन्धादित्यर्थः ।
मि० सू० । २ विशिष्टपञ्चोपभोगयोऽप्यशरीरारम्भकत्वमेव सहेतुत्वमिति भावः ।
३ वैश्वस्यकारोभयहेतुत्वं संभवादित्यर्थः । ४ समवाये अङ्गाङ्गिभावगन्धविषयिणी
चोदना अतुल्यकर्मविधिः वाजपेयसंबन्धस्यार्थवत्त्वादित्यर्थः । सि० सू० । ५ वाजपेय-
मात्रविधानेन कृतार्थत्वाभावात् पश्चादपि किंचिदङ्गं विधिन्मिन तच्च क्त्वाप्रत्ययस्येन
वाजपेयोत्तरभावि बृहस्पतिसत्त्वाव्यमिति कर्मान्तरत्वे स्थिते अङ्गाङ्गित्व तपोः । न च
लक्षणादौष । मासाभिदोऽत्रवदत्रापि तस्या शेषत्वाभावात् । एव च वाजपेयशब्दोऽय-
नुपरीतो भवतीत्यर्थः । ६ वैश्वस्यागो दशपूर्णमासांभयाइमिति चेदित्यर्थः । सू०
सू० । ७ च गमासाय नाङ्गापेक्षेऽनुत्तम् । मन्वमुत्तम्, तथाप्युभयार्थत्वं न दोषः
कथं नैत्यपि वद । अतः द्वयोः साधारणमहं नमान्य वैश्वोऽनुत्तम् इति वाक्यार्थः ।
वैश्वः पूर्णमासं अनुतिर्वाच्यो भवति तेन पौर्णमासः सेन्द्रो भवतीत्यर्थशब्दोऽयमुभयं बोध-
यतीति दिष्टः ।

वाजपेयाङ्गं बृहस्पतिसवः प्रधानकाले शरदि तेन सहैकप्रयोगः कार्यः कालस्य साङ्गप्रधानार्थत्वान् । अतः सोमातिदेशकालप्राप्तो वसन्तो बाध्यत इति प्राप्ते,—वाजपेयेनेष्टेति क्त्वाशब्देन वाजपेयकरणकभावनानन्तर्यस्योक्तत्वात् तदेकप्रयोगता, अतो न स्वकालवसन्तबाध इति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

राजसूयेन्यानां विदेवनायङ्गकत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

प्रकरणशब्दसामान्याच्चोदनानामनङ्गत्वम् ॥ १ ॥

राजसूये अनुमत्यादियागव्यागानामपि विदेवनादीनां प्राधान्यमप्रसिद्धार्थतया प्रकृतमात्रपरेण राजसूयनाम्ना स्वाराज्यफलसंयन्धान् नामवशेन यजेतेत्यस्योपलक्षणत्वादिति प्राप्ते,—भावार्थाधिकरणे धात्वर्थस्यैव फलभावनान्वयोक्तेर्नामिवाख्यातपरतन्त्रत्वाद्यागानामेव प्राधान्यमिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

विदेवनायङ्गकत्वरामयङ्गताधिकरणम् ॥ २ ॥

मध्यस्थं यस्य तन्मध्ये ॥ २ ॥

अभिपेक्षनीयाख्यसोमयागविध्यतन्तरमाभ्याता विदेवनायङ्गस्तदीयमाहेन्द्रस्तोत्रकाले अपकृष्टा मोहन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिपिच्यत इति अभिपेक्षापक्षेण तदन्तापकर्षादतः प्राकृताङ्गसंदेशेनावान्तरप्रकरणादभिपेक्षनीयाङ्गमेव न तु प्रकरणाद्राजसूयाङ्गमिति प्राप्ते,—विधानकाले प्रयोजनापेक्षायां संनिधानादुल्लवता प्रकरणेन सर्वराजसूयाङ्गत्वमेव अनुष्ठाने तु संवेजः न तु तदानीं प्रयोजनाकङ्क्षेति नावान्तरप्रकरणविषयतेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

सौम्यादीनामुपसत्त्वालकत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रकरणाविभागे च विप्रतिपिद्धं क्षमयम् ॥ ३ ॥

१ पूर्वकाले विहितेनेति पूर्व शेषः । २ प्रकरणे शब्दानां सामान्यात् इति विध्य राजसूयप्रकरणे यागनदभावशेषकत्वाद्यानां समन्वात् चोदनाविषयाणां गौणमर्थानामनङ्गत्वमिन्वयः । पू० सू० १३ मध्ये इत्यस्याग्रे, पठितत्वादिति प्रतीयम् । तथा च यत् यस्य मध्यस्थं संनिहितं तस्य तदङ्गं मध्ये पठितत्वादित्यर्थः । पू० सू० १४ अत्र सूत्रे श्रोत्रार्थकः । उभयमित्यस्याग्रे अङ्गं ध्रुत्येति शेषः । प्रकरणस्य इति कर्तव्यतावादाया अविवक्षणे विद्वद्भ्युपगम्यतन्त्रत्वतत्त्वं कालविधिरनुभय उपगदत्तं ध्रुत्येत्यर्थः । पू० सू० ।

अग्नौ भुतं—यो वै संवत्सरमुख्यमभूत्वाग्निं चिनुते यथा मामि गर्भो विपद्यते तादृगेव तदार्तिमाच्छेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेदिति । तत्रापि पूर्ववदर्थवादमात्रं संवत्सराभरणमिति नित्यतां मन्यते । यच्छब्दस्तु कर्तृसमभिव्याहृतो निमित्ततां संवत्सराभरणस्य प्रतिपादयतीति नैमित्तिकतैव स्थिता ॥ ६ ॥

पञ्चमिधितेर्नैमित्तिकत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पेटाचितिः पूर्ववत्त्वात्स्यात् ॥ ७ ॥

योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्विनयो भवन्ति । अथ पट्टां चिनुते । इति पट्टां चिनिर्नित्यैव पट्टाति पूरणप्रत्ययादिति प्राप्ते,—यच्छब्देनाप्रतिष्ठाया निमित्तत्वश्रवणाग्नैमित्तिक्येव । पट्संख्यापूरणं तु अभिधानक्रियापेक्षमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

पिण्डपितृयागस्य दशानङ्गताधिकरणम् ॥ ८ ॥

पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यात् ॥ ८ ॥

अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति पितृयज्ञोऽमावास्यापृथङ्गं फलाश्रवणात् यस्त्यनाहिताग्निना कार्य इति विहितः स पुरुषार्थ इति प्राप्ते,—अमावास्याशब्दस्य कालवचनत्वात्कर्मणि लक्षणापत्तेस्तत्समभिव्याहाराभावादनङ्गमिति विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गार्थ इति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

रजनाया यूपानङ्गताधिकरणम् ॥ ९ ॥

पञ्चङ्गं रजनास्यात्तदागमे विधानात् ॥ ९ ॥

आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिभूता यूपं परिवीयाग्रेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति सवनीयाङ्गभूता द्वितीया रजना पञ्चङ्गं यूपानङ्गत्वेऽदृष्टार्थत्वापत्तेः । तथा च पञ्चर्या रजना तदर्थं परिव्याणं तदर्थो यूप इति प्राप्ते,—यूपार्थ-

- १ पेटाचितिः पेटचितिः सा पञ्चनितिकन् क्रिया स्यादित्यर्थः । १० सू० ।
 २ पूर्व नित्याः पञ्चनित्यो विहिताः इदानीमित्य पट्टा नैमित्तिक्यभिधीयन्त्यपेक्षा ।
 ३ पितृयज्ञः दशयागाङ्गं न भवति अमावास्यायाः पितृयज्ञकालत्वादित्यर्थः ।
 नि० सू० । ४ अमराङ्गमायानाधिकरणम् । ५ रजना पञ्चङ्गं भवति त्रिभूता यूपं परिवीयेति वाक्येन पशुप्रकरणे पाठादित्यर्थः । १० सू० । ६ नहि रजना यूपस्य विविष्टं कष्टमुपादयति पशोस्तृणमृतेति तदनतिक्रमणेनेति भावः ।

त्वेऽपि दाह्यरूपदृष्टमंवात् द्वितीयाश्रुतेश्च यूपार्यमेव रक्षणापरि-
व्याणमिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

स्वरोः पञ्चद्वताधिकरणम् ॥ १० ॥

स्वरुश्चाप्येकदेशत्वात् ॥ १० ॥

यूपस्य स्वरुं करोतीति पष्ठया यूपार्यः स्वरुस्तस्य पञ्चजनं प्रतिपत्ति-
रिति प्राप्ते,—स्वरुणा पशुमिति तृतीयाद्वितीयाभ्यां स्वरोः पञ्चजनाङ्गत्व-
मेव पष्ठी त्रययत्रयविभाव इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

आचारादीनामाग्नेयापङ्कताधिकरणम् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिज्याः प्रधानान्यविशेषात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इत्यत्र सर्वयागप्राधान्यं, नाश्री राजसूय-
चर्दाख्यातपरतन्त्रत्वात्तस्य च सर्वसाधारण्यादिति प्राप्ते,—दर्शपूर्णमासा-
भ्यामित्यस्य कालयोगिविद्वद्वाक्यसिद्धसमुदायद्वये प्रसिद्धत्वेनाख्यातवि-
शेषरुत्वमेव राजसूयपदं त्वप्रसिद्धार्थत्वादाख्यातपरतन्त्रम्, अत आग्नेया-
दिपदकर्मैव फलमन्वन्धात्प्रयाजादीनां तदङ्गत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षणापादीनामङ्कताधिकरणम् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यत्रिशिष्टं हि कारणम् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र इष्टिपशुसोमयागानां सर्वेषां प्रा-
धान्यं ज्योतिष्टोमपदस्याप्रसिद्धार्थत्वेन राजसूयसमत्वादिति प्राप्ते,—तानि
चाद्य एतानि ज्योतीषि च एतस्य स्तोमा इति धान्यशेषेण ज्योतीरूपत्रि-
शृदादिस्तोमरुत्वेन सोमयागे प्रमिद्वेर्न राजसूयपदतुल्यत्वम् । अतः
सोमयागस्यैव प्राधान्यं ननरेषामिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

इति भीमतरुश्रामचन्द्रांशजमट्वैयनापहृते न्यापविन्दौ

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पश्चोऽध्यायश्च ॥ ४ ॥

१ त्रिशिष्टेति तृतीयाश्रुत्यापि परिव्याणार्था रक्षनेत्यपि द्रष्टव्यम् । २ चोऽप्यर्थे,
स्वरुपि यूपस्य यूपस्य स्वरुं करोतीत्यत्र पष्ठया यूपस्य प्राधान्यावगमादित्यर्थः । पू-
सू० । ३ दर्शपूर्णमासवर्धिनः यागाः सर्वे प्रधानाः अङ्गप्रधानबोधकविशेषादसो-
नादित्यर्थः । पू० रे० । ४ अप्राप्त्याप्तं तत्र नाम इति व्याप्येत्यर्थः । ५ श्ररमे-
न तदङ्गत्वमित्यर्थः । ६ ज्योतिष्टोमे यागद्वयमङ्गि तुल्यानि समप्रधानानि यगमन्वा
पल्लवमन्वत्प्राधान्याकारणमेकत्वमित्यर्थः । पू० 'सू० । ७ सितो वा यूपस्य यो
क्षणीयेति वाक्यशेषेण तेषामङ्गत्वेनाप्राधान्यम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

क्रमनियमाधिकरणम् । श्रुतिबलीत्यस्त्वाधिकरणं वा ॥ १ ॥

श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात् ॥ १ ॥

इदानीं विहितपदार्थानां क्रमश्चिन्त्यते । तत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोति अध्वर्युर्गृह्णति दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीत्यादौ क्रमो न विधेयः । संघातविशेषणत्वात्तस्य चाविधेयत्वादतो वेदिदीक्षादिकमेव विधीयते क्रमस्त्वनुवाद इति प्राप्ते,—वेदिदीक्षादिकरणस्य वैचनातिदेशाभ्यां प्राप्तेः क्रम एवात्र विधेयः । एवमध्वर्युकर्तृकत्वस्यापि चोदकप्राप्तत्वादध्वर्युदीक्षायां च चित्पतिस्त्वा पुनात्विति मन्त्रलिङ्गविरोधादन्येषु च—न पूतः पावयेदिति निषेधादध्ययोरसंभवे इतरमन्यस्तंषां यतो विशेषः स्यादिति न्यायेन प्रतिप्रस्थातुः प्राप्तेः, एवमेव तृतीयपु पादिषु च नेष्टृन्नेत्रोः प्राप्तेः क्रम एवात्र विधीयते । अतः श्रुतिक्रमोऽयं प्रत्यक्षवचनविधेयत्वादिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

क्रमस्य क्वचिदार्थिकताधिकरणम् ॥ २ ॥

अर्थाच्च ॥ २ ॥

यवाग्वाग्मिहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति न क्रमविधिः अशा-
चत्वात् । अतोऽनियम इति प्राप्ते,—प्रयोजनवशात्पक्त्वा होम इति
सिद्धान्तः ॥ २ ॥

१ श्रुतिः लक्षणं ह्यपकं यत्वेति श्रुत्या, आनुपूर्व्यं क्रमः श्रुतिशायः तत् क्रम-
बोधकत्वादिप्रमाण यस्य तत्त्वान् क्रमबोधकत्वात्प्राप्त्यादिप्रमाणत्वादित्यर्थः । सि०
सू० । २ क्रमस्यैकैकपदार्थानाभवात्वेन समुदायविशेषणत्वम् । ३ शब्दावाच्यत्वेन ।
४ वचनं च अतिदेशश्च, ताभ्याम् विधिवोदकाभ्याम् । ५ तृतीया दक्षिणा
येषां ते तृतीयिनः पादः दक्षिणा येषां ते पादिनः तेषु । ६ अत्राभिहितोऽपि प्राति-
स्त्किंन विधिना विधीयमानत्वाच्छ्रुतिक्रम इति द्य० दी० । ७ अर्थात् प्रयोजनानु-
सारात् क्रमनियम इत्यर्थः । सि० सू० । ८ अग्निहोत्रं जुहोतीति विधिवाच्यम् ।
अन्यथा अधिकरणानुत्थानप्रसङ्गः । ९ यवागूवचनस्याग्निहोत्रहोमस्य च यवाययं
पक्त्वाभ्ययोः साकारकत्वात् पाठक्रमत्यागेनार्थक्रमानुसरणम् । तदेवं वचनव्यतिः,
यवागूं पचति स्यादग्निहोत्रं जुहोतीति भावः ।

प्रयाजानुमन्त्रणे क्रमानियमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अनियमोऽन्यत्र ॥ ३ ॥

नियामकामात्रे त्वनियमः यथा वसन्तमृतूनामित्यादीनामेको ममैका
सस्येत्येवमादीनां च प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्राणामिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

पाठतः क्रमानियमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तदुपक्रमात् ॥ ४ ॥

समिधो यजतीत्याद्यौ अत्यर्थयोरभावात् क्रमानियम इति प्राप्ते,—पाठ-
श्रमात् क्रमानियम इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

प्रावर्तिरक्रमनियमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात् ॥ ५ ॥

प्राजपये प्राजापत्याः पञ्चमः सह त्रियन्ते । तत्रोपाकरणादिषोडश-
पदार्थानां सर्वेषामुपाकरणं कृत्वा पञ्चान्नियोजनमिति पदार्थानुक्रमः । तत्र
नियोजनादीनामप्युपाकरणवद्यतः कुतश्चिदारभ्यानुष्ठानमित्यनियमे प्राप्ते
पूर्वपदार्थप्रवृत्त्या नियमः । तथा सति षोडशभिः पदार्थैर्व्यवधानमुपाकरणा-
दीनां भवति अनियमे त्वधिकैरपीति साहित्यबाधः स्यात् । अतो येन
क्रमेणोपाकरणं तेनैव क्रमेण नियोजनादीति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

स्थानतः क्रमानियमाधिकरणम् ॥ ६ ॥

स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ ६ ॥

साद्यत्वे सहपशूनालभत इति साहित्यं सवनीयस्थान इति तृतीये
स्थितम् । तत्रोपाकरणादिक्रमानियमः अग्नीषोमीयस्य वा प्रथमे प्रकृतौ
दर्शनादिति प्राप्ते,—सवनीयस्य प्रथममुपाकरणादिः आश्विनप्रहणेनोपस्थित-
त्वात् अग्नीषोमीयस्य स्वस्थानाच्चलितत्वेनानुपस्थितेः । तदन्तरं तु अग्नीषो-
मीयस्य प्रथमं तत आनुवन्ध्यस्येति प्रकृतिदृष्ट एव क्रम इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

१ अयं भावः प्रवृत्त्या क्रमानियमः कर्तव्यः । न चानेकशराराधीतानुमन्त्रणम-
न्त्राणां मिथः सामीयमग्निं, यदुत्तरोर्ध्वेन प्रवृत्तिर्नियम्येतेत्यनियम एवान् । २ एक-
यागगतत्वे पाठतः अनुष्ठानक्रमनियमः क्रमस्य अनुष्ठानाद्वात्वादित्यर्थः । मि० सू० ।
३ स्वाध्यायविधिरिष्टहीतत्वेन यथायंज्ञानं तथायंस्मरणेनानुष्ठानं पाठक्रमे प्रसज्यतः ।
४ एककालानामुपाकरणादिगुणानां प्रथमप्रवृत्तिक्रमेण द्वितीयादिपदार्थानुष्ठाननियमः
तस्मादेव प्रथमारम्भादित्यर्थः । सि० सू० । ५ वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्वरन्नीति
वाक्यावगतस्य । ६ उत्पत्तिवाक्ये सयोगो यस्य तस्मान् स्थानान् अपि क्रमानियम
इत्यर्थः । सि० सू० ।

न्त्रक्रमेण पदार्थस्मरणात्तेनैव क्रमेण पदार्थानुष्ठानम् । अतो मन्त्रक्रमो
ब्रह्मीयानिति तदभावे विधिक्रम इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

प्रयोगवचनात् चोदकस्य बलवत्त्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

तद्वचनात्तु विकृतौ यथाप्रधानं स्यात् ॥ १० ॥

आप्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन्सगस्वत्याज्यभागा स्यात्
बार्हस्पत्यश्चरुगित्यत्र मुख्यक्रमाद्यथममाज्यधर्मास्तत्रश्चरुधर्मा इति प्राप्ते,—
प्रकृतितः प्राप्तानां पदार्थानां विकृतौ क्रमः कल्पनीयः । ते च प्राकृतक्रम-
युक्ता एव प्राप्यन्त इति न क्रमाकाङ्क्षा । तेन क्रमान्तरस्याकल्पनान् प्राकृत-
एव क्रम इति औपधर्मानन्तरमाज्यधर्मा इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

विकृतौ वक्षेत् प्रकृतिधर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

विकृतिः प्रकृतिधर्मत्वात्तत्काला स्याद्यथाशिष्टम् ॥ ११ ॥

चातुर्मास्येषु सारुमेधस्तृतीयं पर्वं प्रातर्गमयेऽनीरुवनेऽष्टाकपालं पुरोडाशं
निर्वपेत्, मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुं, मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः
सायमोदनमिति श्रुतम् । तत्र प्रकृतिवन् बृहत्कालता तेनाद्यनेषु प्रात-
रादिपूषकस्य श्वस्तनेषु प्रातर्गदिषु समापनीया इति प्राप्ते,—साङ्गप्रधानस्य
प्रातरादिषु विधानादेकस्मिन्नेव प्रातरादिके सर्वप्रयोगप्रतीतिरूपदेशात्मन्य-
स्कालवैवेति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

अवयाजाद्युत्कर्षप्रयाजान्तापकर्षाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अङ्गानां मुख्यकालस्वाद्यथोक्तमुत्कर्षे स्यात् ॥ १२ ॥

अग्नीषोमीये पशौ हविर्गसादनोत्तर्गं प्राप्तानां प्रयाजानां तिष्ठन्तं पशुं
प्रयजन्तीत्यपकर्षः श्रुतः । तथा सवनीये अनूयाजानामग्निमारुतादूर्ध्वमनू-
याजैश्चरन्तीत्युत्कर्षः । स तावन्मात्रस्यैवेति प्राप्ते,—प्रयाजमात्रापकर्षे आधा-
रानन्तर्यस्य प्रकृतिप्राप्तस्य बाधापत्तेः बद्धक्रमस्य प्रयाजान्तकाण्डम्याप-

१ आप्रावैष्णवादिविकृतियागे प्रयत्नक्रमादङ्गक्रमानुष्ठानं स्यात् प्रधानवाक्य-
पाठस्यामर्थात् । ५० सू० । २ नच चरुमयं बर्हिर्भक्तीत्यत्र चरेण बर्हिबाधवदत्र
प्राप्तक्रमबाधः । तत्र कलूषत्वाच्चक्षत्रस्य कुशबाधकत्वेऽप्यत्र क्रमस्य कल्प्यत्वान् कल्प-
नायाथाकाङ्क्षाधीनत्वादत्र त्वाकाङ्क्षाया निवृत्तत्वात् । ३ अनीरुवयादयो विकृते-
ष्टयः प्रकृतिधर्मपुत्तरवाद्यथोपदेशं प्रकृतिबलाः प्रकृतिवत् बृहत्कालानुष्ठेया द-
त्यर्थः । ५० सू० । ४ प्रयाजानुयाजद्वयापानमङ्गना मुख्यकालसंबन्धित्वात् याका-
श्रुतं तावत् एवोत्कर्षापकर्षौ स्याताम् । ५० सू० ।

कर्पः । एवमनुयाजमात्रोत्कर्षे तदुत्तरं मूक्तवाकादयः कार्या इत्यनुयाजादीनामुत्कर्ष इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

प्रदत्ता प्रोक्षणादीनां सौमिकपूर्वभाविताविकरणम् ॥ १३ ॥

प्रकृत्या कृतकालानाम् ॥ १३ ॥

प्रातरनुवाकप्रैषं होत्रे दत्त्वा प्रतिप्रस्थातः सवनीयान्निर्वपस्वेति द्रैषं विधाय प्रचरणीहोमादयः सौमिकाः पठिताः । तत्र निर्वापः प्रतिप्रस्थानृ-
कर्तृकत्वात्तान्निर्वपान्प्रोक्षणादीनुपस्थापयति । सौमिकानामपि निर्वापव्यव-
हितानां नोपस्थितिः । तस्मान्निर्वापानन्तरं सौमिकाः प्रोक्षणादयो वेत्यनि-
यम इति प्राप्ते,—निर्वापेऽयश्चर्योः प्रैषद्वारा कर्तृत्वाभिर्वापानन्तरं तदुप-
स्थिताः प्रोक्षणादयः पूर्वं ततः सौमिका इति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

वैकृत्यूपकर्ममात्रापकर्षाधिकरणम् ॥ १४ ॥

असंयोगात्तु वैकृतं तदेव प्रतिकृष्येत ॥ १४ ॥

अग्नीषोमप्रणयनोत्तरं यूपच्छेदनं विहितम् । दीक्षासु यूपं छिनत्तीत्यप-
कृष्यमाणमग्नीषोमप्रणयनादीनपकर्षति तदन्तापकर्षन्यायादिति प्राप्ते,—
पाशुकस्य यूपच्छेदनस्य सौमिकाग्नीषोमप्रणयनस्य च भिन्नप्रयोगविधि-
विधेयत्वेन क्रमाभावात्तन्मात्रापकर्ष इति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

दाक्षिणाग्निहोमानपकर्षाधिकरणम् ॥ १५ ॥

मौसद्विकं त नोत्कर्षेदसंयोगात् ॥ १५ ॥

सवनीयपशुतन्त्रं सत्पुरोडासेषु प्रासद्विकं, पिष्टलेपफलीकरणहोमौ
पुरोडाशार्थं कर्तव्यौ । तावनुयाजोत्कर्षादुत्कृष्टव्यौ प्रकृतौ तदनन्तरत्वेन
वत्प्रत्यादिति प्राप्ते,—अनुयाजानां पाशुकत्वात् तदानन्तर्यं पुरोडाशिक-

१ प्रकृत्या दत्तपूर्णमासानुष्ठानेन विज्ञातकालानां निर्वापोत्तरं पठितानां प्रोक्षणप्र-
भृत्यलङ्घरणपर्यन्ताज्ञानामुत्कर्ष इत्यर्थः । मि० सू० १० अथ भावः प्रातरनुवाकप्रव-
रणीहोमयोः सौमिकयोः पाटप्राप्तमनुकर्म विच्छिन्नं प्रैषमन्त्रान् प्रवृत्तं ऐष्टिको निर्वापः
स्वोत्तरभाविप्रोक्षणादिक्रमेव पूर्वमुपस्थापयति न सौमिकान् ननु प्रचरणीहोमान्
सौमिकान् इति प्रोक्षणादयः पूर्वं पश्चात् सौमिकाः । २ वैकृतं यूपच्छेदनं ताव-
न्मात्रं यावदुनः तावदेव्यागकृष्येन पाशुकस्य सौमिकैरग्नैस्संयोगादित्यर्थः । मि० सू० १
४ प्रयाजापारादीनां प्रधानं प्रत्यक्षत्वादेकप्रयोगान्तर्गत्त्वान् कम आवश्यक इति ।
तत्र तदन्तापकर्षेऽपि इदं द्वयोर्मिमांसकत्वात् तदन्तापकर्षः । ५ प्रयत्नप्राप्तं पिष्टलेप-
पन्नीकरणहोमादिकं प्रासौमिकानुयाजोत्कर्षे नोत्कृष्येत प्रासद्विकप्रासद्विकत्वेन
तयोरग्नयो गादित्यर्थः । मि० सू० १

होमयोरङ्ग भिन्नप्रयोगविधिविहितत्वात्तन्माश्लोत्कर्ष । पौरोडाशिनास्त्व-
नुयाजा नात्र त्रियन्त पाशुर्ग्व प्रसङ्गसिद्धेरिति सिद्धान्त ॥ १५ ॥

पुरोडाशविवासान्तस्य दशैजपकर्पाधिकरणम् ॥ १६ ॥

तैयाऽपूर्वम् ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्होत्रिभिर्मर्जानोत्तर ऋदिरुक्ता-पूर्वेदुरमात्रास्याया वद्वि-
मित्यपक्वेऽभिमर्जनादीनामप्यपरिष्का पाठस्मादिति प्राप्ते, -अमावा-
स्याया विशेषविहितश्रुतिस्मात्पाठस्मनाधात्रापकर्ष इति सिद्धान्त ॥ १६ ॥

सान्तपनीयाया अग्निहोत्रावृत्तर्पाधिकरणम् ॥ १७ ॥

सान्तपनीया तत्कर्पेदग्निहोत्रं सवनवद्वैगुण्यात् ॥ १७ ॥

मरुद्ग्व सान्तपनभ्यो मध्यदिन चरमिति सान्तपनीयेष्टिद्ववात्सार्य-
कालं यावन्न जप्ता तत्रानन्तर ता कृत्वा पश्चादग्निहोत्रम् । अन्यथा तत्रा
नीमग्निहोत्रकरणे तदङ्गप्रणयनलोपापत्ते । नालस्तु साङ्गप्रयोगावगमोत्तर
त्रिधीयत इति दुर्बलत्वाद्वाध्यत इति प्राप्ते, -कालम्यानुपादयत्वेन निमित्त-
त्वात्तदनुमहेणाङ्गान्तरगार्थे । तस्मादग्निहोत्रं कृत्वा सान्तपनीयेष्टिरिति
सिद्धान्त ॥ १७ ॥

उक्थ्यावरोधेन षोडशप्रत्युत्कर्पाधिकरणम् ॥ १८ ॥

षोडशीचोत्रसंयोगात् ॥ १८ ॥

त पराश्वमुक्थ्येभ्यो गृह्णातीति उक्थ्योत्तर षोडशी श्रुत । तत्र दैना-
दुक्थ्योत्कर्पे षोडशी नोत्कृष्यते तदङ्गस्तोत्रस्याप्युत्कर्पापत्तौ समयधु-
यित सूर्ये षोडशिन स्तोत्रमुपासरोतीति विहितकालनाथापत्ते । उक्थ्यपर-
भावस्तु पदार्थविशेषणत्वात्कालान् दुर्बल इति प्राप्ते, -प्रधानाङ्गत्वन क्रमो-
चलवान् स्तोत्राङ्गत्वन कालो दुर्बलस्तरमादुत्कर्ष इति सिद्धान्त ॥ १८ ॥

इति श्री-यायवि-दौ पञ्चमाध्यायस्य प्रथम पाद ॥ १ ॥

१ यथा प्रासङ्गिकं पित्रूपहोमस्य नोत्कर्षकं तथा अपूर्वमर्पावय । सि० सू० ।
२ उत्कृष्यमाणा सान्तपनीया अग्निहोत्रमुत्कर्षन् स्वस्थानाच्चालयन् सवनवत् प्राप्त
सवनं इव माध्यान्दिन वैगुण्याच्चेत्यर्थ । १०० मू० । ३ किंचिद्वरहितमप्यग्निहोत्रं कर्त्त-
व्यमियमिप्राय । ४ अथ मावः, सान्तपनीयाया स्वकालप्रशस्य दुर्बलात्तदनुगे-
धेन स्वकालप्राप्त्याग्निहोत्रहोमस्य मुख्यकालत्वाधोऽनुचित इति तदङ्गत्वमपि स्वकाले
एवानुष्ठेयम् । ५ उक्थ्योत्कर्षे षोडशीमुक्थ्येन षोडश्या उक्थ्योत्तरकालभाविनेन
पूर्वोत्तरसंयोगादियर्थ । मि० सू० । ६ अस्ते । ७ उक्थ्योत्तरत्वम् । ८ अनुकथं
हि उक्थ्योत्तरत्वं प्रधानाङ्गं सङ्गृह्यत । नचैतन्मत्त उत्कर्षः ।

अवदानमात्रेणानुसमयप्रामौ,—अवदानस्य चतुरवत्तहोमोपायतया विधानादवदानादिप्रदानान्तेनानुसमय इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

अङ्गनादेः परिध्याणान्तानुसमयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

वचनात्तु परिध्याणान्तमङ्गनादि स्यात् ॥ ४ ॥

अङ्गनादियूपधर्माणां यूपगणे पूर्ववत्पदार्थानुसमयः अङ्गनादिपरिध्याणान्तं यजमानो यूपं नावसृजेदित्यनुत्सर्गस्तु प्रकृतावार्थिको न विवक्षित इति प्राप्ते,—नियमेनाप्राप्तत्वादनुत्सर्गो विधेय एवेति न पदार्थानुसमयः किंतु काण्टानुसमय एवेति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

दैवतावदानेऽप्युपपातुत्तमयाधिकरणम् ॥ ५ ॥

पशुगणे तस्य तस्यापवर्जयेत् पश्वेकत्वात् ॥ ५ ॥

अग्नीषोमीये पशौ दैवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं सौविष्टकृतान्यवद्यति सौविष्टकृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं ऐहान्यवद्यतीति श्रुतम् । तत्रैकदेवनेषु पशुगणेष्वेकैकस्य पशोरवदानत्रयं कृत्वा तथैवापरस्येति काण्टानुसमयः प्रकृतियदिति प्राप्ते,—प्रकृतौ पश्वैस्यादैवतादीनामार्थः क्रमः । इह तु साहित्यार्थे दैवैर्दैवनानां क्रम इति पदार्थानुसमय एवेति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

नानावीजेषु वदुल्लादीनां तन्त्रतापिहरणम् ॥ ६ ॥

नानावीजेष्वेकमुल्लखलं विभवात् ॥ ६ ॥

राजसूये नानावीजेषुः अग्नये गृहपतयेऽष्टाकपालं कृष्णानां ग्रीहीणां सोमाय वनस्वतये श्यामार्कं चरुमित्वादि । तत्र कृष्णाजिनास्तरणादिफलीकण्टान्तानां पदार्थानामनुसमय इत्युल्लखलमेव इति प्राप्ते,—तेषां तण्डुली-

१ द्विरवदानम्यावदाने विद्योपमात्राभावश्चान् चतुरवत्तस्यैव होमोपचम् । अवदानं विना होमस्यामंभवादार्थादिमेवदाने द्वित्वमात्रं द्विरित्वेन यद्यपि विधीयते तथापि चतुरवत्तास्तन्मन्त्रेणैव विधीयते । तथा गति एवार्थेन द्विरवदानस्यान्यथा-दृष्टकथना स्यादिति तस्य तदुपायतेति तत्त्वम् । २ आदिपदेनान्यजनाऽऽसीकरणादीनां ग्रहणम् । अङ्गनादि परिध्याणान्तानुसमयः इत्युल्लखलमेव तदवपर्वन्तमन्वाग्मस्य वचनात् । गृहपत्यादिगर्भः । मि० सू० । ३ पशुगणे तस्य तस्य पशोः सर्वं समानं पशुपश्वेकस्य ग्रहणादिसामान्यं स्यादित्यर्थः । पू० सू० । ४ प्रकृता-गनुत्सर्गपदार्थानां पश्वेकत्वमभिहितमिति दैवतपश्वेकत्वात्तत्त्वमार्थिकम् । ५ समान-नद्यादीयेः समानवादीनानामित्यर्थः बोध्यम् ।

करणांशत्वेन पृथक्पदार्थत्वाभावात् अन्यथाऽदृष्टार्थत्वापत्तेः फलीकर-
णान्तेन काण्डेनानुसमय इत्येकमेवोल्लेखलमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानुयाजयोः पात्रभेदाधिकरणम् ॥ ७ ॥

विकारे त्वनूयाजानां पात्रभेदोऽर्थभेदात्स्यात् ॥ ७ ॥

पशौ पृषदाज्येनानूयाजान्यजतीति श्रुतं, पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यम्,
अष्टावुपभृतीति प्रयाजानुयाजाज्ययोः प्रकृतिवदेकस्यामुपभृति ग्रहणे
संकर इति कालभेदेन ग्राह्यम्, उपभृतीत्येकत्वश्रवणात् क्रमस्य तु पाठकः
स्प्यत्वादिति प्राप्ते,—प्रकृतौ तथात्वेऽपि विकृतावानुमानिकत्वेन तुल्यत्वात्प्र-
याजाज्ये गृहीते तदुपस्थितस्यानूयाजाज्यग्रहणस्य बाधायोगात्पात्रान्तरमु-
पादेयमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

नारिष्टहोमस्योपहोमपूर्वताधिकरणम् ॥ ८ ॥

प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यान्नद्यचोदितस्य शेषान्नानम् ॥ ८ ॥

अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमिति नक्षत्रेष्टि विधायोपहोमा विहिताः ।
ओऽत्र जुहोत्यग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहेति । तत्र प्रकृतौ यद्यपि प्रधा-
नानन्तरं नारिष्टहोमास्तथापीह प्रत्यक्षपाठेन प्रथममुपहोमास्ततो नारिष्ट-
होमा इति प्राप्ते,—विकृतेः क्लृप्तोपकारसाकाङ्क्षत्वात्प्रथमं प्राकृताङ्गसंयन्धः
पश्चात् संनिधिपठिताङ्गस्य । तेन नारिष्टान् कृत्वा पश्चादुपहोमा इति
सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

विदेवनादीनामभिषेकपूर्वताधिकरणम् ॥ ९ ॥

कृतदेशाच्च पूर्वेषां स देशः स्यात्तेन प्रत्यक्षसंयोगात्

प्रायमात्रमितरत् ॥ ९ ॥

१ भावनेत्यमिति शेषः । न ॥ कृष्णाजिनमधस्तादवस्तृणाति शर्पेण विविनत्ती-
स्यादितस्तरेणादिभावनाप्रतीतिः कथं तदेकत्वमिति वाच्यम् । स्तरणादीनां तण्डुलमा-
शनानिर्वर्तकत्वेन ततो भेदाभावात् । २ अनूयाजानां श्रुतद्रव्यान्यद्रव्यवत्त्वे पात्रान्तरं
स्यात् द्रव्यभेदादित्यर्थः । सि० सू० । ३ अतिदेशतः प्राप्तत्वेन । ४ प्राकृतधर्मा-
णामुत्पत्तिवाक्यपठितत्वात् वैकृतमङ्गमन्ते स्यात् । नहि अचोदितस्याङ्गप्रस्थापनादो-
युक्त इत्यर्थः । सि० सू० । ५ अयं भावः, विकृतिभावनायाः प्रकारविशेषं साका-
ङ्क्षत्वात् संनिधिर्न क्लृप्तोपकारं प्रकारमुपेक्ष्यासंनिहितमपि प्राकृतं प्रकारं स्वीकरोति
क्लृप्तोपकारत्वात्, ततः संनिधिपठिताङ्गप्रयोजनापेक्षातो वैकृतमिति । ६ कृतदेशात्
नाम माहेन्द्रस्तोत्रदेशात् अभिषेकपूर्वताविदेवनादीनां स एव देशः स्यादभिषेकेण
सह प्रत्यक्षसंयोगात्, अभिषेकनीयाज्ञोत्तरत्वं तु कल्पनामात्रमित्यर्थः । सि० सू०

राजसुये अभिषेचनीयानन्तरं विदेवनादयोऽभिषेकान्ता विहिताः । तत्राभिषेकोऽभिषेचनीयप्राकृताङ्गमध्येऽप्युक्तः 'माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभि-
षिच्यते' इति तदपकर्षेऽपि न तत्पूर्वपदार्थापकर्षः चेदिवदपूर्वत्वेनाक्लृप्त-
क्रमत्वात् । एवं च तेषामन्ते तु वादरायण इति न्यायात्सर्वप्राकृताङ्गोत्तर-
मनुष्ठानमिति प्राप्ते,—अपकर्षविस्थायां क्रमासिद्धावपि अभिषेकपूर्वत्वस्य
विदेवनादीनां प्रत्यक्षपाठेन प्राकृताङ्गोत्तरता त्वनुमानेनेति प्रत्यक्षप्रावल्या-
दभिषेकात्पूर्वमेरानुष्ठानात्तदन्तापकर्ष इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

सावित्रहोमादीनां दीक्षणीयापूर्वताधिकरणम् ॥ १० ॥

प्राकृताश्च पुरस्ताद्यत् ॥ १० ॥

अग्नौ सावित्रहोमाद्यपूर्वपदार्थान्विधाय पश्चाद्दीक्षणीयादयः प्राकृताः
सगुणाः श्रुताः । तत्र प्राकृताङ्गस्य पूर्वमन्वयात्प्रत्यक्षपाठस्य गुणार्थत्वात्त-
दनन्तरं सावित्रहोमादिनैकृतानुष्ठानमिति प्राप्ते,—गुणार्थप्रत्यक्षपाठस्यापि
गुण्युपस्थापकतया कर्मप्रयोजकत्वाद्नैकृतानन्तरमेव दीक्षणीयादीति सि-
द्धान्तः ॥ १० ॥

याजमानसंस्काराणां रुक्मप्रतिमोक्षपूर्वभाविताधिकरणम् ॥ ११ ॥

'संनिपातश्चेत् यथोक्तमन्ते स्यात् ॥ ११ ॥

अग्नौ दीक्षणीयानन्तरं रुक्मप्रतिमोचनाद्यान्नातम् । प्रकृतौ तु दीक्षणी-
यानन्तरं दीक्षितसंस्काराः । तत्र प्रत्यक्षपाठेन दीक्षणीयाद्यनन्तरं रुक्मप्र-
तिमोचनादिकमिति प्राप्ते,—प्रकृतिरूपक्रमवक्षेन दीक्षणीयानन्तरं दीक्षितसं-
स्कारास्ततो रुक्मप्रतिमोचनादि । दीक्षणीयानन्तरपाठस्तु रुक्मादेनान्तरी-
यकः पश्चादनुष्ठानेऽपि न विरुध्यते । सावित्रहोमादेस्तु पश्चादनुष्ठाने पूर्व-
पाठविरोध इति विज्ञेय इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

इति श्रीन्यायनिन्दौ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

१ यथा पूर्वपुरमावास्यायां वेदिं करोतीति वेदिमानापकर्षो न पूर्वयामक्लृप्तकम-
त्वात् । तथानाभिषेकमात्रस्यापकर्ष इति भावः । २ आगन्तूनामन्ते निवेश इति वाद-
रायणमतमित्यर्थः । ३ यद्वैकृतमत्र प्राकृतान् पुरस्तान् अग्रे पठितं तस्यापि ॥ एव
देशः । मि० सू० । ४ गुणगुणिनोः समानदेशत्वान् । ५ प्राकृतनैकृतमनिपाते
यथोक्तं प्रत्यक्षश्रुतं रुक्मप्रतिममन्ते स्यादित्यर्थः । सि० सू० ।

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

प्रयाजादीनामेकादशादिसंख्यायाः सर्वसंपाद्यताधिकरणम् ॥ १ ॥

विटृद्धिः कर्मभेदात्पृषदाज्यवत्तस्य तस्योपदिश्येत ॥ १ ॥

एकादश प्रयाजान्यजति पडुपसद इत्यादिसंख्याविटृद्धिः प्रतिप्रयाजं प्रत्युपसदं च कार्या उद्देश्यसाहित्यस्याविवक्षितत्वादिति प्राप्ते,—प्रयाजादि-
स्वरूपे प्रत्येकं समुदाये वा संख्यान्वयायोगात्प्रयाजप्रयोगे सर्वप्रयाजल-
क्षिते सा विधीयत इति सर्वसंपाद्या सेति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

प्रथमादीनां तिसृणामुपसदां स्वस्थानादृष्ट्याधिकरणम् ॥ २ ॥

स्वस्थानात्तु विटृध्येरन् कृतानुपूर्व्यत्वात् ॥ २ ॥

तिसृणामुपसदामनुष्ठानोत्तरं पुनरादितः करणमिति दण्डाकलितवदा-
वृत्या पदसंख्यासंपत्तिरिति प्राप्ते,—तृतीयोत्तरं प्रथमायां प्राकृतक्रमवाधा-
पत्तोर्लैकस्या द्विरावृत्तिरिति स्वस्थानविटृद्धिरनेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

सामिधेनीष्वागन्तूनामन्ते निवेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चान्तरेण धाय्याः स्युर्घा-

वापृथिव्योरन्तराले समर्हणात् ॥ ३ ॥

एकविंशतिमनुग्रयादिति सामिधेनीवृद्धावागन्तूनामृचामन्ते निवेशः
इयं वै समिध्यमानवती असौ समिद्धवती यदन्तरा तद्धाव्या इति वच-
नात्समिध्यमानसमिद्धवत्योर्मध्ये धीयमानानां धाय्यापदार्थत्वादिति
प्राप्ते,—धाय्यापदेन पृथुपाजवत्यौ धाय्या इत्याशुक्ता एव न स्वागन्तुमात्रं
तेन धाय्याभिधानामन्ते निवेश इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

वहिष्पवमाने आगन्तूनां पर्यासोत्तरपाठताधिकरणम् ॥ ४ ॥

स्तोमविटृद्धौ वहिष्पवमाने पुरस्तात्पर्यासादागन्तवः

स्युस्तथा हि दृष्टं द्वादशाहे ॥ ४ ॥

वहिष्पवमाने स्तोत्रीयोऽनुरूपः पर्यासश्चेति त्रयस्तृचा विटृद्धस्तोम-
केषु वस्तुषु अतिदेशप्राप्तास्तत्रागन्तूनामृचां पर्यासात्प्राक् निवेशः । द्वादशाहे
वृषज्यतीर्णाः पर्यासात्प्राक् पाठदर्शनान् तत्रापि तथाऽनुमानात् पर्यासश-
ब्दस्य चान्तवचनत्वप्रसिद्धेरिति प्राप्ते,—अनुमानभ्याग्रमाणत्वाद्दन्ते निवेश
एव न्यायादिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

वदिष्यमाने आगन्तुनां साग्रापन्ते निवेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्ते तूत्तरयोर्दध्यात् ॥ ५ ॥

विवृद्धस्तोमकेष्वेव वदिष्यमानोत्तरयोर्मध्यंदिनार्भवपवमानयोः
सामागमो वक्ष्यमाणोऽन्ते तृच इति प्राप्ते, -त्रीणि ह वै यज्ञस्योद-
राणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप् च अत्र होत्रावपन्ति अत एवोदपन्तीनि वच-
नात् परमानगतगायत्र्यादिष्वेव निवेश इति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

प्रहेष्टकादीनां मध्यप्रियेषताधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचितिशेषः स्यात् ॥ ६ ॥

अंशुं गृह्णाति चित्रिणीरुपदधातीति च प्रहेष्टकमनाग्न्याधीतं सवन-
चितिशेषस्तदारम्भरुत्वात् अतः प्रतिसवनं प्रतिचिति चावर्तनीयमिति
प्राप्ते, -सवनचितीनां निष्कलत्वात्फलरत्नोमयागाग्न्यङ्गत्वमंधेनि सकृदेवा-
नुष्ठेयमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

चित्रिण्यादीनां मध्यचितानुपधानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अन्ते स्युरव्यवायात् ॥ ७ ॥

चित्रिण्यादीनामन्ते निवेश इति प्राप्ते, -यां वै कांचन प्राद्वणवतीमिष्ट-
कामभिजानीयास्तां मध्यमायां चिताविति वचनात् मध्यमायामिति
सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

लोकं पृष्ठात् पूर्वं चित्रिण्यानुपधानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

प्राग्लोकं पृष्ठायास्तस्याः संपूरणार्थत्वात् ॥ ८ ॥

चित्रिण्यादीनामन्ते निवेशेऽपि लोकं पृष्ठायाः प्रागेव निवेशः यदे-
वाः स्योनं यच्छिद्रं तदेतया पूरयतीति वचनालोकं पृष्ठायाः संपूरणार्थत्वा-
दिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

पवमानेष्टिसंस्तृतेऽग्राग्निहोत्राद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

संस्कृते कर्म संस्काराणां तदर्थत्वात् ॥ ९ ॥

अग्निहोत्रादीन्याधानानन्तरमेव कार्याणि तेनैराद्वनीयनिष्पत्तेः पव-
मानेष्ट्यादिना तु तत्रैवापूर्वान्तरं क्रियत इति प्राप्ते, -पवमानेष्टीनामप्या-
द्वनीयोत्पादकत्वमेव आधानोत्तरं विधानाच्च न तेन विरल्यः । अतः पवमाने-
ष्ट्यान्तरमग्निहोत्रादीनि सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

अग्निचिद्रतानां व्रस्वन्तेऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥

संचिते त्वग्निचिद्रुक्तं प्रापणाच्च निमित्तस्य ॥

वर्पति न धावेदित्यादीन्यग्निचिद्गतानि चयनानन्तरमेव कार्याणि
आहिताग्निव्रतवदिति प्राप्ते,—चयनक्रियायाः फलपर्यन्तत्वात्तन्निमित्तकं
तदनन्तरमेव कार्यं फलं चयनक्रियाया अग्न्युपकारो होमसाधनाग्नेर्धा-
रणमिति तत्समाप्त्यनन्तरं नैमित्तिकम्, आधानफलं तु अग्निगतमदृष्टमन-
न्तरमेव भवतीति विशेष इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

दीक्षाया इष्टिसिद्धताधिकरणम् ॥ ११ ॥

परेणाघेदनादीक्षितः स्यात्सर्वेर्दीक्षाभिसंबन्धात् ॥ ११ ॥

आग्नेयैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदीक्षिष्यमाण इति दीक्षणीयेष्टिः
दण्डेन दीक्षयन्तीत्यादि च समुच्चयेन दीक्षाजनकमिति प्राप्ते,—इष्टैव दीक्षा-
संस्कारः दण्डादि त्वक्रियारूपं तद्व्यञ्जकं तस्मादिष्टयन्त एव दीक्षितधर्मा
इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

काम्येष्टीनामनियमेनादुष्टानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अद्भवत् क्रतूनामानुपूर्व्यम् ॥ १२ ॥

क्रमपठितानो काम्यानां नैमित्तिकानां च पाठतः क्रम इति प्राप्ते,—
एकप्रयोगविध्यविषयत्वेनापेक्षामावेन च न पाठक्रम इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

यज्ञानामग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात् ॥ १३ ॥

एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमः तस्मादेतेनैष्ट्याऽन्येन
यजेतैत्यत्रैतच्छब्देन सर्वसंस्थज्योतिष्टोमानन्तर्यमविशेषादिति प्राप्ते,—अग्नि-
ष्टोमसंस्थाया नित्यत्वात्तत्संस्थस्यैव परामर्श इति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

यज्योतिष्टोमविकाराणामग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अथान्येनेति संस्थानां संनिधानात् ॥ १४ ॥

अन्यशब्देन संस्था एव प्रकृतत्वादुच्यते सर्वनामत्वादिति प्राप्ते,—सं-
स्थानामप्रकृतत्वाद्वाक्यशेषस्यसर्वयज्ञानां ज्योतिष्टोमभिन्नानां यज्ञशब्देन
ग्रहणमिति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

एकानेवरतोमवर्गां सर्वेषामग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

एकस्तोमे वा क्रतुसंयोगात् ॥ १५ ॥

न सर्वयज्ञग्रहणं किं तु त्रिशृदाद्येकैकस्तोमकानामेव यो वै त्रिशृदन्यं
यत्क्रतुमापन्नत इत्यादि वाक्यशेषादिति प्राप्ते,—यो वै त्रिशृदित्यादेरनेक-
स्तोमेऽपि संभवात्सर्ववाद एवेति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

इति श्रीन्यायविन्दो पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पाठक्रमोपेक्षया श्रुत्यर्थोर्बलवत्त्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

क्रमकोपोऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्च ॥ १ ॥

आश्विनो दशमो गृह्यत इति श्रौतक्रमस्तृतीयस्थानपाठक्रमात्प्रबलः
तथार्थक्रमघलादग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीति पाठक्रमो धाप्यत इति
सिद्धान्तः ॥ १ ॥

मुख्यक्रमेणाग्नेयस्य प्रथममवधानात्पशुधानाधिकरणम् ॥ २ ॥

अवधानाभिधारणासादनेष्वानुपूर्व्यं प्रवृत्त्या स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः म्विष्टकृद्बदानं मुख्यक्रमात्प्रथममाग्नेयस्य न तु सा-
न्नाय्यस्य प्रथमप्रवृत्तत्वात् प्रवृत्तिक्रमांश्रयणे हि बहूनामङ्गानां प्रयाजशो-
पाभिधारणवेद्यासादनादीनां स्वप्रधानविप्रकर्षः स्यात् । मुख्यक्रमात्तु क्रमे
बहूनां स्वप्रधानसंनिकर्षः अतः प्रवृत्तिक्रमस्य मुख्यक्रमेण धावः ॥ २ ॥

इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यानियमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

वचनादिष्टिपूर्वत्वम् ॥ ३ ॥

सोमस्येष्टिपूर्वत्वं यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति
वचनान् तथा सोमस्याधानानन्तर्यश्रवणादर्यादिष्टेः सोमपूर्वत्वमपि ।
आधानानन्तर्यं च सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीतित्वेन लभ्यते । सर्वो-
ऽपि सोमेन यक्ष्यमाण इत्यनर्थकं मदनन्तरं यक्ष्यमाण इत्यर्थे पर्यवस्यति
अतः सोमपूर्वत्वमपीति ॥ ३ ॥

ब्राह्मणस्यापीष्टिसोमयोः पौर्वापर्यानियमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

उत्कर्षाद्ब्राह्मणस्य सोमः स्यात् ॥ ४ ॥

आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया स सोमेनेष्ट्वाऽग्नीपोमीयो भवतीति वाक्या-
दग्नीपोमीयोत्कर्ष एव देशात्कलायोगेन समस्तेष्टुत्कर्षणाद्ब्राह्मणस्य सोमपू-
र्वत्वमेवेति पूर्वपक्षे मध्ये चिन्तान्तरं—सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत नर्तुं
प्रतीक्षेत्र नक्षत्रमिति क्रानुनक्षत्रातिक्रम आधानस्य प्रकरणादिति प्राप्ते,—
यदहरेवैनं श्रद्धोपनमेदयादधीनेत्याधाने कालानादरस्योक्तत्वात्सोम-
कालबाध एवायमिति सिद्धान्तः ।

अथ पूर्वस्योत्तरम् । अदःशब्दोक्ताग्नीपोमीयमात्रोत्कर्ष एव

तेन तन्मात्ररहितेष्टिस्तस्यापि पूर्वं भवत्येव वचनाच्चैकदेशात्मकम्, अतो
प्राधान्यस्यापि कल्पद्वयमिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

आज्यस्य सोमादनुत्कर्षाधिकरणम् ॥ ५ ॥

पुरोडाशस्त्वनिर्देशे तद्युक्ते देवताभावात् ॥ ५ ॥

अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्येवोपांशुयाजाज्यस्याप्युत्कर्ष इत्ययुक्तं विष्णु-
प्रजापतिभ्यां सोमात्प्रागापि तदनुष्ठानसंभवादिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

विहृतानामेन्द्राग्रादीनां सद्यस्काष्ठतारिकरणम् ॥ ६ ॥

विहृतेः प्रकृतिकालत्वात्सद्यस्कालोत्तरा विहृति-
स्तयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ६ ॥

विहृतिष्वपि ब्रह्मकालत्वं य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमा-
वास्यां पूर्णमास्यां वा यजेतेत्यस्य प्रयोगैकदेशविषयत्वस्य प्रकृतिवदेव
संभवेनाविरोधान् । वचनं तु विहृतौ कालाव्यवस्थार्यमिति प्राप्ते,—आति-
देशिकस्य ब्रह्मकालत्वस्य विहृतौ प्रत्यक्षवचनेन बाधात्सद्यस्कालत्वमेव ।
प्रकृतौ तु ब्रह्मकालत्वमप्यौपदेशिकमिति पूर्णमासीकालस्य प्रयोगैकदेश-
विषयत्वमिति भेद इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

सोमात्साम्राज्यादीनामनुत्कर्षाधिकरणम् ॥ ७ ॥

साम्राज्याग्नीषोमीयविकारा ऊर्ध्वं सोमात्मकृतिवन् ॥ ७ ॥

साम्राज्याग्नीषोमीययोर्विहृतीनामप्यतिदेशात्मोभोत्तरत्वं नासोमया-
जी सन्नयेदित्यादिवचनादिति स्पष्टम् ॥ ७ ॥

सोमविचारानां दर्शपूर्णमासात्प्राक् कर्तव्यताधिकरणम् ॥ ८ ॥

तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासाभ्याम् ॥ ८ ॥

सोमवत्तद्विहृतीनामर्षाष्टेः प्रागूर्ध्वं च संभवशङ्कायामाधानानन्त-
र्योक्तया सोमस्येष्टेः प्राक्कर्मभवेऽपि तद्विकाराणामाधानानन्तर्याभावात्
तथात्वमिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

इति भीमतरुग्रामचन्द्रान्मन्त्रमट्टवचनापहतो न्यायविन्दो पञ्चमाध्यायस्य

अनुपेः पादः । अध्यायश्च समाप्तः ॥ ६ ॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

यागादिद्विधाणां स्वर्गफलसाधनताधिकरणम् ॥ १ ॥

द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागादेरेव पदश्रुत्या भावना-
भाव्यत्वं न तु स्वर्गस्य वाक्येन, तस्य दुर्बलत्वात् । किंच स्वर्गशब्दस्य
सुरसाधनचन्दनादिद्रव्यवाचित्वाद्भाव्यस्य च भूतभाव्यसमुच्चारणे भूत-
भाव्यायोपकल्पत इति न्यायेन कर्मार्थत्वमेव युक्तम् । स्वर्गकाम इति तदर्ज-
नकामनानुवादस्तेन स्वर्गेण यागं कुर्यादिति वाक्यार्थः । एवं च फलाभा-
वात्तद्भेदतृत्वरूपोऽधिकारो नास्तीति प्राप्ते,—पदश्रुतं वलीयस्या एकाभि-
धानश्रुत्या विध्यन्विताया भावनाया इष्टभाव्यकत्वनियमात्स्वर्गादेश्च
कामनाविषयसुरविशेषवाचित्वाद्भाव्यत्वं न तु यागादेः किंतु तस्य
साधनत्वमेव । तेन यागेन स्वर्गं कुर्यादित्यर्थात्सिद्धोऽधिकार इति
सिद्धान्तः ॥ १ ॥

यागादिषु समर्थमतुष्यस्यैवाधिकाराधिकरणम् ॥ २ ॥

फलार्थत्वात्कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात् ॥ २ ॥

फलवाक्येन तत्कामानां सर्वेषामधिकारावगमात्तदनुरोधेनाह्वाक्यसं-
कोचाच्चश्रुप्सन्तं प्रत्येवाव्यावेक्षणविधिः । अन्वस्य तु तद्रहित एव प्रयोगः ।
एवं वधिरमूकादंरपीति प्राप्ते,—अङ्गानां ऋत्वन्वयात्तद्विशिष्टप्रतुः सामर्थ्या-
त्समर्थैरेव पुरुषैः संबध्यते । फलान्तरं च समर्थविषयत्वेऽप्यविरुद्धम् । यत्र
तु यावज्जीवमित्यादौ विरोधस्तत्र यथाशक्तिप्रयोगादपि फलमिति वक्ष्यते ।
तिरश्चां प्रधानमात्रेऽप्यसामर्थ्यान्नाधिकारः । देवतानां च स्वोद्देशेन
त्यागासंभवादनधिकारः । ऋषीणां तु पूर्वपूर्वभृग्वादिवरणस्य उत्तरो
त्तरमृग्वादीनां संभवादस्त्येवाधिकार इति ऋष्युदाहरणमनादेयमिति
सिद्धान्तः ॥ २ ॥

यागादिषु मिलितयोः स्त्रीभोरपि नाराधिकरणम् ॥ ३ ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात्पुंयुक्तमैतिशायनः ॥ ३ ॥

स्वर्गकाम इत्यत्र पुंस्त्वस्य प्रकृत्यर्थत्वाद्विवाश्रितत्वमिति स्त्रिया नाधि-
कारः 'भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवावनाः स्मृताः' इति स्मरणाच्चेति
प्राप्ते,—प्रकृत्यर्थत्वेऽपि उद्देश्यविशेषणत्वाद्विवाश्रितमेव पुंस्त्वम् । ङीवाद्यर्थ-

त्वात्तु संख्यातुल्यत्वमेव । न चाधनत्वं पित्रादिदत्तसंभवात् धर्मे चार्थे
चेत्यादिवचनाच्च पत्नीशब्दस्य यज्ञसंयोगे निष्पत्तेः भार्या । पुत्रश्चेति वचनं
तु अस्वातन्त्र्यपरं तस्मात्स्त्रिया अप्यधिकार इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

यागे दम्पत्योः सहाधिकाराधिकरणम् ॥ ४ ॥

स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात् ॥ ४ ॥

स्त्री पृथगेव यजेत न तु पत्या सह यजेतेत्येकत्वस्य कर्तरि विवक्षि-
तत्वादिति प्राप्ते,—यजमानप्रयोगे पत्न्याऽप्यवेक्षणस्य पत्नीप्रयोगे च यजमा-
नावेक्षणादर्लोपप्रसङ्गात् कस्मिन्स्यायेन पत्न्युपादाने स्वामिवचनपत्नी-
यजमानशब्दानुपपत्तेः संसृष्टद्रव्ययोर्विभागनिषेधाच्च न पृथग्यपृष्टं किं
तु सदैव दम्पत्योरैकं कर्तृत्वम् । सदैक्याच्च यजेतेत्येकवचनम् अग्नीषोमौ देव-
तेतिवदिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

एकस्य पुंस एवाधानेऽधिकाराधिकरणम् ॥ ५ ॥

व्याधानं च द्वियज्ञवत् ॥ ५ ॥

क्षौमे वसानायग्निमादधीयातामिति द्विवचनं कर्तृत्वद्वित्ववाचीति द्वौ
पुमांसौ सस्त्रीकौ सहाधानं कुर्यातां यसानायिति च पुंश्वयप्रतीतेः स्त्रीस-
द्वितीयत्वे च मिथुनादिशब्दरूपप्रमाणाभावात्तद्विध्यर्थमेवेदं वचनम् ।
उत्पत्तिवाक्ये त्वेकवचनमुपलक्षणं क्षौमेति दुष्पुंसश्च इति शब्दवत्त्वानुवाद
इति प्राप्ते,—वसानक्षौमशब्दयोरानर्थक्यापत्तेः तद्विधाने च वाक्यभेदेन
द्वित्वविध्यसंभवात्कर्तृत्वैक्येऽपि तदाश्रयभेदादग्नीषोमौ देवते इतिवत्
द्विवचनोपपत्तेः वसानानुवादेन क्षौममात्रविधिः । अनुवादश्च स्त्रीसहितस्य
पुंस एकस्यैव प्राप्तिवशादिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

पत्न्या यावदुक्तब्रह्मचर्यादौनेत्राधिकाराधिकरणम् ॥ ६ ॥

तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यमतुल्यत्वात् ॥ ६ ॥

स्त्रिया अधिकारेऽपि याजमानं पुंसैव कार्यं स्त्रीणामप्ययनप्रतिषे-
धात् । आज्यावेक्षणादिकं फलिसंस्काराश्च स्त्रिया अपि भवन्ति वचनात्फ-
लभागित्वाच्चेति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

यागे अद्रस्पानधिकाराधिकरणम् ॥ ७ ॥

चातुर्वर्ण्यमविशेषात् ॥ ७ ॥

अग्निहोत्रादिषु चतुर्णामपि वर्णानामधिकारः । अध्ययनं तु ज्ञानद्वारा
यदि प्रत्यङ्गे तर्हि शूद्रस्य त्रुविधिभिः प्रयाजवत्प्रयुज्येत यदि नाङ्गे

तदा तेन विना क्रतूनामवैगुण्यादविरुद्धः शुद्धाधिकार इति प्राप्ते,—अध्यय-
नस्यानङ्गत्वेऽपि तज्जन्यार्थज्ञानस्य क्रत्वङ्गत्वात्तद्वृत्तां त्रैवर्णिकानामेवा-
धिकारेण क्रतुविध्युपपत्तौ शुद्धस्यापि विध्याक्षेपकल्पनानुपपत्तेः । तेनाव्यय-
नविधिसिद्धमर्थज्ञानमेव क्रत्वङ्गमिति तच्छून्यस्य शुद्धस्य स्वेच्छया प्राप्त-
विद्यस्यापि नाधिकारः । एवमग्न्यमावादपीति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

यागे निषेधस्याप्यधिकाराधिकरणम् ॥ ८ ॥

प्रयाणां द्रव्यसंपन्नः कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥ ८ ॥

एवमेव सिद्धद्रव्याणामेवाधिकारः । क्रतुभिर्द्रव्यार्जनाक्षेपे गौरवादिति
प्राप्ते,—द्रव्यस्य प्रयोजनवशेनार्जनाद्भोजनादिवत्क्रतूनामपि तदाक्षेपकत्व-
मविरुद्धम् । विद्या तु न रागप्राप्ता किं तु प्रत्यक्षविधिसिद्धैव गृह्यत इति
मेव इति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

अङ्गहीनस्यापि यागेऽधिकाराधिकरणम् ॥ ९ ॥

अङ्गहीनश्च तद्धर्मा ॥ ९ ॥

अङ्गहीनोऽपि तत्प्रतिसमाधानेनाद्रव्यवदधिक्रियते ॥ ९ ॥

अधिविस्त्याङ्गवैकल्यस्य यागानधिकाराधिकरणम् ॥ १० ॥

उत्पत्तौ नित्यसंयोगात् ॥ १० ॥

यस्य त्वप्रतिसमाधेयमङ्गवैकल्यं सोऽसमर्थत्वान्न काम्येष्वधिक्रियते नि-
त्येषु त्वाहिताग्निश्चेद्यथाशक्तिं कुर्वन्नधिक्रियत एव ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोः द्यौर्पयस्त्वैवाधिकाराधिकरणम् ॥ ११ ॥

अग्न्यर्पेयस्य हानं स्यात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोरापेयं वृणीते एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते न चतुरो
वृणीते न पञ्चातिप्रवृणीते इति श्रुतं तत्रार्पेयमिति वरणमात्रे विहिते चतुर्ण-
पडादीनां च प्रतिषेधेऽयदिकद्वित्रिपञ्चानां प्राप्तं वरणमनूद्यते । अथ वापे-
यमिति सामान्यस्यैकमित्यादिना विशेषणादेकादिवरणेनाधिकार इति
प्राप्ते,—असंख्याकविधौ प्रतिषेधद्वयकल्पनं त्रीनिति च पाक्षिकं स्यात् ।
एकादिविधाने च वाक्यत्रयं विकल्पश्चेति दोषः तस्मात्त्रीनित्येव विधिः ।
अन्यत्सर्वमनुवाद इति त्रिसंख्यवरणवतामधिकार इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

रथकारस्यापानाधिकाराधिकरणम् ॥ १२ ॥

वचनाद्रथकारस्याधानस्य सर्वशेषत्वात् ॥ १२ ॥

वर्षासु रथकार आदधीनेत्यत्र ग्राह्यणाङ्गीनामेव रथमूर्तत्वानिमित्तवर्ष-

तुविधिः न तु हीनवर्णस्यैतत्संज्ञकस्य विधिप्राधान्यविधिः गौरवान्
आनर्थक्याच्चेति प्राप्ते,—रुड्या योगवावादविदुषोऽप्याधानविधिरर्थकर्मरूपः
रुडिश्च क्रमुसौधन्वनापरपर्याये क्रमूणां त्वेति मन्त्रवर्णान् । स च 'त्रात्याहु
जायते वैश्यात्सुवन्वाचार्य एव च । भारुपश्च द्विजन्मा च मैत्रः सात्वत
एव च ' इत्युक्तो ज्ञेय इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

त्रैवर्णिकभिन्नस्य रौद्रयामेऽधिकाराधिकरणम् ॥ ११ ॥

स्थपतिर्निपादं स्याच्छब्दमर्थ्यात् ॥ १३ ॥

एतया निपादस्थपतिं याजयेदित्यत्र निपादानां स्थपतिः स्वामी त्रैव-
र्णिक एव ब्राह्मः कर्मचारयेऽभिबिद्याक्षेपकल्पनागौरवादिति प्राप्ते,—शक्त्या
निपादस्यैव स्थपनेविधिप्रतीनेः सत्पुरुषे च लक्षणाप्रसङ्गाभिपादस्यैवाधि-
कारः । अभिबिद्याक्षेपगौरवं तु फलमुखत्वादज्ञोपः ॥ १३ ॥

इति श्रीन्यायचिन्दौ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

सत्रे प्रत्येकस्य सत्रिणः फलसंबन्धाधिकरणम् ॥ १ ॥

पुरुषार्थकंसिद्धित्वाच्चस्य तस्याधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

अद्विकामाः सप्रमासीरभित्यादिषु बहुकर्तृकेषु समुदायगतं फलं
प्रत्येकं ॥ फलैकदेश इति प्राप्ते,—कर्तृत्वस्य व्यासत्त्वेऽपि अधि-
कारस्य प्रत्येकं सत्त्वात्प्रत्येकमेव समप्रकल्पम् अधिकारिण उद्देश्यत्वेन तत्सा-
हित्यस्याविवक्षितत्वात् । यन्मुबहुत्वस्य कर्तृकारकाभिव्यक्तत्वात्प्रत्येकमेव कर्तृ-
त्वं तस्य ध्यामन्तत्वे बहुत्वानुपपत्तेः । कर्तृत्वोपलब्धितद्रव्यान्वयस्य
दृष्टित्वादिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

इर्वांसी कर्त्रेक्यनियमाधिकरणम् ॥ २ ॥

प्रयोगे पुरुषार्थनेर्गयाकामी प्रयोगे स्यात् ॥ २ ॥

इर्वांकामो यजेतेति इर्वांकामस्योद्देश्यत्वेन तद्रनैकत्वम्यापियभित्वा-
दंको द्वौ बह्वो वा यजेतन् न पाग्न्यानोपासमन्त्या क्रियाभित्तरकर्तृविशो-
पगं फलवदेव फलभाजनाया रागप्राप्त्यादिनि प्राप्ते,—फलैकतायाः प्राप्त्यो-
ऽपि भाजनाया अप्राप्त्याजनादाभित्ते कर्तृविशितभित्तमेवैकत्वम् । न हि प्रवृ-
त्तस्यैव फलमिति न्योक्त्यो निर्गीयने तन्मादेक एव कर्तेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

आरब्धकाम्यकर्मणोऽपि समाप्तिनियमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रक्रमान्तु नियम्येतारम्भस्य क्रियानिमित्तत्वात् ॥ ३ ॥

आरब्धं काम्यं फलप्राप्तौ तदिच्छाविगमे वा न कार्यं प्रयोजनाभावादिति प्राप्ते,—देवताभ्यो वा एष आवृश्चते यो यस्य इत्युक्ता न यजेतेति तैरीयश्रुते शिष्टाचाराच्चारब्धं समापनीयमेवेति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

आरब्धलौकिककर्मणः समाप्त्यनियमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

लोके कर्माणि वेदवत्ततोऽधिपुरुषज्ञानम् ॥ ४ ॥

लौकिकं गृहस्मृदि प्रक्रान्तमपि न नियमेन समापनीयं गगप्राप्तत्वेनाशास्त्रीयत्वादिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

प्रतिपिदपभातुगनेऽनिष्टप्राप्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

प्रतिपेक्षेत्त्वकर्मात् क्रिया स्यात्प्रतिपिद्वानां

विभक्तत्वादकर्मणाम् ॥ ५ ॥

न नलज्ज भक्षयेदित्यादौ नञर्थान्वितभक्षणस्य पदश्रुत्या विधिः । स चाभावस्याननुष्ठेयत्वात्तत्संस्कारविषयः । तत्र च फलकाङ्क्षाया विश्वजिज्ञ्यायात्स्वर्गा इति प्राप्ते,—संस्कारलभ्याया गौरवात्परिपूर्णं पद पदान्तगणान्वेतीति न्यायाच्च यदश्रयेत्तन्नेति भक्षणप्रवर्तनान्वितनञर्थस्यैव विधिः । स च निवर्तनारूपं भक्षणप्रवृत्तिर्निवर्तनाविषय इति नञ्सत्त्वे प्रवर्तनाविपरीतनिवर्तनाप्रतीतिः । सा च स्वविषयस्यानिष्टसाधनता बोधयतीति तत्परिहाराय सर्वनिर्मिद्धं वर्जनीयमिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

शुर्वङ्गमनादीनामुपनयनोत्तरकाङ्क्षेत्यन्ताधिकरणम् ॥ ६ ॥

तस्मिंस्तु शिष्यमाणानि जननेन प्रवर्तरेन् ॥ ६ ॥

प्राङ्मुक्तो मुञ्जीतेत्यादयः स्मार्ता धर्मा, प्रागप्युपनयनात्प्रवर्तन्ते अग्न्यध्ययनासाध्यत्वादिति प्राप्ते,—उपनयनानिर्नियम इति प्रागुपनयनात्स्माद्विचार इति च स्मृतेरुपनयनानन्तरमेवेति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

अग्निहोत्रादिपावज्जीवकर्मणा स्वकाङ्क्षाकर्मव्यताधिकरणम् ॥ ७ ॥

अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात्पुरुषार्थो विधीयते ॥ ७ ॥

यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिजीवननिमित्तकं मायप्रातर्दुर्गपूर्णमासादिकालं विनापि कार्यं, नैमित्तिकेऽभ्याङ्गत्यागेऽवैगुण्यादृतः सततानुष्ठानमिति प्राप्ते,—अङ्गकालस्य कृत्यसाध्यत्वेन यथाशक्तिन्यायाविषयत्वात्तत्कालमेव जीवनं निमित्तं भवतीति न सततानुष्ठानमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

अग्निहोत्रादीनां स्वकाद्यष्ट्याऽऽष्ट्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

तेषामौत्पत्तिकत्वादागमेन प्रवर्तेत ॥ ८ ॥

तर्हि सृष्टदनुष्ठानेन कृतार्थत्वाद्वावृत्तिरिति प्राप्ते,—कालान्तर-
व्यावृत्तावपि तत्कालिकजीवनरूपनिमित्तावृत्तिवशान्नैयमिकावृत्तिरिति
सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

दर्शनी भेदथाष्ट्या होमाष्ट्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

तथान्तः क्रतुसंयुक्तानि ॥ ९ ॥

पुरुषार्थेषु प्रस्थावृत्तिफलभेदादस्त्वावृत्तिः क्रतुसंयुक्तभेदनहोमादिषु तु
क्रतूपकारस्य सृष्टदनुष्ठानेनैव सिद्धेरकस्मिन्नेव प्रयोगे भेदनावृत्तावपि न
होमावृत्तिरिति प्राप्ते,—निमित्तावृत्तावावृत्तेनैव होमेन क्रतूपकारस्य शास्त्रा-
र्थत्वादावृत्तिर्ग्येति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

गुरुगमनादीनां प्रतिनिमित्तमाष्ट्यधिकरणम् ॥ १० ॥

आचारान् गृहमाणेषु तथा स्यात् पुरुषार्थत्वात् ॥ १० ॥

गुरुगमननिमित्तकगुरुगमनाद्याचाराणां गुरुप्रीत्यर्थत्वेन नावृत्तिनियम
इति प्राप्ते,—दृष्टार्थत्वेऽपि नियमादृष्टार्थमावृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

द्विजानाम् ऋणप्रयापाकरणस्य निन्यताधिकरणम् ॥ ११ ॥

ब्राह्मणस्य सोमविद्यामजमृणवावयेन संयोगात् ॥ ११ ॥

सोमवेदाध्ययनप्रज्ञोत्पादनानि काम्यान्येव, वसन्तं वसन्त इत्यस्यका-
लविधिपरत्वादिति प्राप्ते,—वीप्सायुक्तवसन्तपदस्य निमित्तपरत्वात्सोमस्य
नित्यत्वम् अध्ययनस्याप्यावश्यकार्थज्ञानफलत्वात् । एवं प्रज्ञोत्पादनस्याप्य-
करणप्रत्यवायम्भरणान्नित्यत्वमिति । एवं जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋ-
णवा जायते अन्नचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्य इत्यादि ऋणश्रुतिरपि
नित्यत्वे मानम् । ब्राह्मणग्रहणं च त्रयाणामुपलक्षणमिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

नित्ये यथाशक्त्यद्वावृत्तानाधिकरणम् ॥ १ ॥

सर्वदत्तां प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशात् ॥ १ ॥

नित्यनैमित्तिकेष्वपि सर्वाङ्गोपसंहारशक्त्यैवाविकारः इतिकर्तव्यताका-

ह्यायामविशेषेण सर्वान्वयादिति प्राप्ते,—आवश्यकस्य प्रधानस्य सर्वाङ्गसा-
हित्यस्य सर्वदाऽसंभवान् यथाशक्तिप्रयोगेणैवाधिकार इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

अङ्गवैकल्ये काम्यस्य निष्पत्तत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

काम्येषु चैवमर्थित्वात् ॥ २ ॥

काम्ये तु शास्त्रतोऽवश्यकर्तव्यत्वानवगमात्सर्वाङ्गसमर्थस्यैवाधिकार
इति विशेषः ॥ २ ॥

द्रव्यभेदेऽपि कर्माभेदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

क्रियाणामाश्रयत्वात् द्रव्यान्तरे विभागः स्यात् ॥ ३ ॥

द्रव्यभेदे त्रित्याभेदान्न प्रतिनिधिसंभव इति प्राप्ते,—गुडपाकस्तण्डुलपाक
इति द्रव्यभेदेऽपि क्रियैकाग्रगमाज्जवति प्रतिनिधिरिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

नित्यकर्मणोऽनित्यप्रारब्धकर्मणश्च सुतद्रन्यापचारे प्रतिनिधिना

समापनाधिकरणम् ॥ ४ ॥

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावेऽनागमोऽन्यस्याशिष्टत्वात् ॥ ४ ॥

विहितव्रीह्याद्यलामे तत्प्रतिनिधित्वेन द्रव्यान्तरग्रहणे मानाभावः
शास्त्रेण तस्याङ्गत्वानवगमादिति प्राप्ते,—यागादेर्द्रव्यं विनाऽनुपपत्तेस्तद्वि-
धिना द्रव्याक्षेपे व्रीह्यादिशास्त्रं नियममात्रपरं तदसंभवे तु नित्यविधि-
यलाद्व्रीहिसदृशनीवारादिनापि भवति याग इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

देवताग्रिमन्त्रक्रियाणामपचारे प्रतिनिध्यभागाधिकरणम् ॥ ५ ॥

न देवताग्रिशब्दक्रियमन्यार्थसंयोगात् ॥ ५ ॥

देवताग्रिमन्त्रक्रियाणामपि प्रतिनिधिरिति प्राप्ते,—मुख्यकार्याशक्तेन
प्रतिनिधिः देवताया विधिगम्यत्वात् आहवनीयादेरदृष्टार्थत्वात् मन्त्रस्य
दृष्टार्थत्वेऽपि ध्यानादिनापि तत्कार्यार्थप्रकाशनसिद्धेः । एवं प्रयाजादि-
क्रियाया अपि अदृष्टार्थाया नान्यतः कार्यसिद्धिरिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

निषिद्धद्रव्यास्य प्रतिनिधित्वाभावाधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्रतिषिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः ॥ ६ ॥

अयक्षिया वै माषा इत्यनेन माषादीनां यज्ञाङ्गत्वानिषेधेऽपि प्रति-
निधित्वेनोपादाने न दोषः सु(ख्या? द्वा)वयवानां तद्वृत्तानां (अ)निषि-
द्धत्वादिति प्राप्ते,—संसृष्टावयवानां विवेकस्याशक्यत्वाच्च निषिद्धानामु-
पादानमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

स्वामिनः प्रतिनिधित्वाभावाधिकरणम् ॥ ७ ॥

तथा स्वामिनः फलसमवायात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ ७ ॥

यजमानाभावे तदीयपदार्थकरणाय पुरुषान्तरं प्रतिनिधेयमिति प्राप्ते,
मृते यजमाने तदसंभवान् । प्रोपितादावाज्यावेक्षणादेः समारम्भस्याऽपर्य-
वादिभिरनुष्ठानसंभवाच्च प्रतिनिधिः । फलसंस्कारास्तु अन्येन क्रियमाणा
न यजमानयोग्यतां जनयन्तीति व्यर्थः प्रतिनिधिरिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

तत्रे कस्यचित्स्वामिनोऽप्यचारे प्रतिनिधिरिस्वीकाराधिकरणम् ॥ ८ ॥

बहूनां तु प्रवृत्तेऽन्यमागमयेद्वगुण्यात् ॥ ८ ॥

तत्रे सप्तदशसु प्रवृत्तेषु यदैकस्यापायस्तदा पूर्वन्यायेन न प्रतिनिधि-
रिति प्राप्ते,—स्वामिनः प्रतिनिध्यभावेऽपि कर्तृसाम्प्रदश्यसंपादनाय तदंशे
प्रतिनिधिः ॥ ८ ॥

तत्रे प्रतिनिधेरस्वामित्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

स स्वामी स्यात्तत्संयोगात् ॥ ९ ॥

आनीतस्यान्यस्य स्वामिस्थानापत्त्या तत्त्वमिति प्राप्ते,—आदित आर-
भ्य सर्वप्रयोगाकर्तृत्वान्न स्वामित्वं किन्तु संप्रत्यासंपत्त्यर्थं गुणभूत एवेति
सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

तत्रे प्रतिनिधेर्यजमानधर्मसाहिताधिकरणम् ॥ १० ॥

स तद्धर्मा स्यात्तत्कर्मसंयोगात् ॥ १० ॥

आनीतस्य फलाभावान्न फलसंस्कारा इति प्राप्ते,—फलाभावेऽपि
इतरेषां सप्तदशकर्तृकसंस्कारैर्योग्यताजननार्थं तस्यापि कर्तव्या इति
सिद्धान्तः ॥ १० ॥

श्रुतद्रव्याभावे तत्सदृशस्यैव प्रतिनिधित्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सामान्यं तच्चिकीर्षा हि ॥ ११ ॥

प्रतिनिधी न सद्दृशनियमः यागेन द्रव्यमात्राक्षेपान् व्रीह्यादिधाघस्यो-
भयथापि समत्वादिनि प्राप्ते, व्रीहित्वादिपरिच्छिन्नानामवयवानां साधन-
त्वावगमात्सदृशे च कतिपयतत्त्वत्वात्तस्यैवोपादानमिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

श्रुतद्रव्यापचारे वैकल्पिकादुपादानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

निर्देशात्तु विकल्पे यत्प्रवृत्तम् ॥ १२ ॥

व्रीह्यारब्धप्रयोगे तदपचारे यवोपादानं मुख्यसंभवे प्रतिनिध्ययोगादि-
ति प्राप्ते,—येनोपक्रान्तं तदेव तत्प्रयोगाद्भूम् । अतोऽनङ्गत्वान्न यवोपादानम् ।
एवं संकल्पमिध्यात्वप्रसंगादपि तस्मादप्रतिनिधिरिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

पूतीनस्य सोमप्रतिनिधित्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

वचनाच्चान्याय्यमभावे तत्सामान्येन प्रतिनिधिर-
भावादितरस्य ॥ १३ ॥

यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिपुण्यादित्यत्र सोमाभावं पूतीकानां विधिरिति प्राप्ते,—अपूर्वविधौ गौरवान्नियमोऽयमयमेव प्रतिनिधिरिति गतत्प्रयोजनं यक्ष्यते ॥ १३ ॥

प्रतिनिधिनाशे त्पात्तसदृशस्याप्रतिनिधित्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

न प्रतिनिधौ समत्वात् ॥ १४ ॥

प्रतिनिध्यपचारे तत्सदृशं ग्राह्यं न मुख्यसदृशं तस्मिन्प्रयोगे प्रति-
निधेरङ्गत्वादिति प्राप्ते,—भुरग्यावयवबुद्ध्या प्रतिनिध्युपादानात्प्रतिनिधे-
रङ्गत्वं मानाभायान्मुख्यसदृशमेवोपादेयमिति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

सुतप्रतिनिधिनाशे मुख्यसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

स्याच्छ्रुतिलक्षणे नियतत्वात् ॥ १५ ॥

पूतीकादेः श्रुत्याङ्गत्वात्तदपचारे तत्सदृशमेव ग्राह्यमिति प्राप्ते,—पूती-
कमतसोमावयवानामेव श्रुत्या नियमान्न पूतीकानामङ्गत्वम् । अतस्त्वदप-
चारेऽपि सोमसदृशस्यैवोपादानमिति सिद्धम् । इदमेव च प्रतिनिधि-
नियमोऽयं नाभावं विधिरिति पूर्वोक्तस्य प्रयोजनम् ॥ १५ ॥

मुख्यनाशे पुनस्तत्प्राप्तौ तत्पैर त्वोक्तारधिकरणम् ॥ १६ ॥

मुख्याधिगमे मुख्यमागमो हि तदभावात् ॥ १६ ॥

प्रतिनिध्यर्थं प्रवृत्तो यदि देवान्मुख्यं लभते तथापि प्रतिनिधिरेव
ग्राह्यः तस्य संकल्पितत्वान् अन्यथा मिथ्यासंक्रयापत्तेरिति प्राप्ते,—यथा-
शक्तिः शास्त्रार्थ एव संकल्पयितव्यो न प्रतिनिधिस्वरूपम् । न च मुख्ये
सति प्रतिनिधिः शास्त्रार्थो येन संकल्पवाधः, असौ मुख्यमेवोपादेयमिति
सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

प्रतिनिधिना प्रारब्धे कर्मणि पुनर्मुह्यत्वमेव प्रतिनिधिर्नैव

कर्ममापनाधिकरणम् ॥ १७ ॥

प्रवृत्तेऽपीति चेत् ॥ १७ ॥

एादिगलामे तत्प्रतिनिधौ तद्विनादिसंस्कारेषु कृतेषु यश्चान् एादिर-
त्यामेऽप्युपात्ते प्रतिनिधावेव पशुगन्धनमनुष्ठानोत्तरं शास्त्रव्यापाराभावा-
दिति प्राप्ते,—प्रधानार्थत्वाच्छास्त्रस्य प्रवानस्य च मुख्ये सति अन्येन करणे
वैगुण्यान्मुख्य एव पशुगन्धनमिति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

पृथप्रतिनिधौ पशुनिषेजने रगदिराभेऽपि प्रतिनिधौ च

नियोजनाधिकरणम् ॥ १८ ॥

नानर्थकत्वात् ॥ १८ ॥

प्रतिनिधिना नियोजनोत्तरं मुख्यलाभे पुनस्तत्र तादृश्याय नियोजनं
कार्यमिति शङ्कायां कार्यसिद्धौ अङ्गप्रयोजकभावात् पुनरनुष्ठानमिति
सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

संस्कारयोग्येष्वप्युत्पद्ये ह्युत्पत्त्यैवोपादानाधिकरणम् ॥ १९ ॥

द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थत्वात् ॥ १९ ॥

तद्वशादिसंस्कारायोग्ये रगदिरे पशुबन्धनमात्रयोग्ये संस्कारयोग्यप्रति-
निधेरुपादानं यदूनामनुग्रहादिति प्राप्ते,—उत्पत्त्येऽपि तेषां द्रव्यगुणत्वा-
त्प्रधानवशेन तद्वश इति रगदिरे एव बन्धनमिति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

प्रयोजनायोग्यमुत्पद्यतां प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ॥ २० ॥

अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो द्रव्याभावे तदुत्पत्तिर्द्रव्याणामर्थशेषत्वात् ॥ २० ॥

सूक्ष्मत्वाद्वन्धनायोग्ये रगदिरे तु प्रयोजनवशात्प्रतिनिधिर्येति सि-
द्धान्तः ॥ २० ॥

अङ्गानिवाहकप्रदाननिवाहकमुत्पद्योपादानाधिकरणम् ॥ २१ ॥

विधिरप्येकदेशे स्यात् ॥ २१ ॥

अल्पप्रीहिलाभे नीरागा एव प्राज्ञाः अन्यथाऽध्यक्षपरिमाणशौरकार्या-
देर्वाभापत्तेः अत एकस्यैव प्रीहिणात्वस्य किञ्चिद्वाधो युक्त इति प्राप्ते,—
प्रीहीनां प्रीदिभिर्यगेनेति प्रधानयागाद्वत्वात्प्राप्त्यम् । अशशपशोरका-
यांदि तु यागाद्द्रव्याद्गमिति दुर्बलमनस्तुत एव न्याय्यः । तस्माद-
स्यप्रीहीनामेव प्रदणमिति सिद्धान्तः ॥ २१ ॥

इति धर्म्यापविन्दो वशात्प्राप्त्यैव लोपः पादः ॥ ३ ॥

पञ्चाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अवतत्वाच्च पुनरुपादानार्थं प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ॥ १ ॥

उपादानवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

दर्शनपूर्वमागदार्शनप्रदाननाशे मत्पूषार्थमवतत्वात् एव पुनरुपादानम् ।
एवमवतत्वाच्च दर्शनादि नाशेपुनरिति वचनस्य निशेधद्विर्भागे एव अर्थविभा-
गोप्यविभागेऽर्थादिति प्राप्ते,—हृद्रजुगो हाशमप्यग्यावदेवार्थेन हविर्वातप्राप्ते

पुरोडाशान्तरप्राप्तौ वचनादाज्यं विधीयत इति तदेव ग्राह्यमिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

स्थिष्टकृदवदाननागे पुनरवदानाभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

अपि वा शेषभाजां स्याद्विशिष्टकारणत्वात् ॥ २ ॥

स्थिष्टकृदवदाननागे पुनः शेषादवदेयं प्रतिपत्त्यर्थत्वादिति प्राप्ते,—शेषान्तरस्य प्रतिपत्यन्तरसत्त्वान्नावदानम्, न वा पुनर्द्रव्योत्पादनं प्रतिपत्तित्वेनाप्रयोजकत्वान् । अतो वाचनिकेनाज्येनैव समापनम् । इडाद्यर्थगृहीतस्य तु हविष्ठाभावाद्धोम एवेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

ऋत्विजामेव शेषमन्त्राधिकरणम् ॥ ३ ॥

निर्देशाच्छेषमन्त्रोऽन्यः प्रधानवत् ॥ ३ ॥

यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्तीति प्राप्तानामेव ऋत्विजां पुनः अवर्णनभ्रान्तरपरिसंख्यार्थं तस्मात्तेष्वन्ये भक्षयितार इति शङ्कायां वचनस्याप्राप्तयजमानप्रापकत्वात्मवर्षभक्षे ऋत्विज एवेति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

रत्नैकदेशभेदे प्रायश्चित्तादुपानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अर्धसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदेशेऽपि ॥ ४ ॥

भिन्ने जुहोतीत्यत्र कृत्स्नरूपालभेद एव निमित्तमेकदेशभेदस्य संघर्षणादिना नित्यत्वेन निमित्तत्वायोगादिति प्राप्ते,—संघर्षे भिन्नमित्यप्रतीतिरैकदेशभेदोऽपि निमित्तमेव । न च हीमस्य भिन्नसंस्कारकत्वान् सर्वभेदने च कार्याश्रमत्वेनासंस्कार्यत्वादेकदेशभेद एव होम इति वाच्यम् । तथा सति होमस्य नित्यव्रतवद्भूतत्वं स्यात् संस्कार्यं च द्वाग्गमनित्यमिति नित्यानित्यसंयोगविरोधः तस्मादेकदेशभेदे कृत्स्नभेदे च निमित्तवशाद्धोम इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

क्षामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तादुपानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

क्षामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनीयत्वात् ॥ ५ ॥

यस्य पुरोडाशः क्षामति तं यज्ञं निर्ऋतिर्गृह्णाति अथ तदेव हविर्निर्वपेदिति शुगेडाशदाहनिमित्तः पुनः प्रयोगः कृत्स्नैकदेशदाहयोरविशेषेणेति प्राप्ते,—एकदेशदाहस्यावर्जनीयत्वात्कृत्स्नदाह एव निमित्तमिति तत्रैव पुनः प्रयोग इति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

एवमविषयतां वि पञ्चशराभिनर्नापाधिकरणम् ॥ ६ ॥

यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

दोहौ प्रकृत्य यस्योभयं हविरार्तिमाछेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्व-
पेदिति पञ्चशराव उभयात्तावेव उभयशब्दाभ्रानादिति प्राप्ते,—हविष आर्ते-
र्वानिमित्वायोगाद्धविरार्तिर्निमित्तमित्यावश्यकं, तावतैव पर्यवसाने उभय-
मिति न विवक्षितं निमित्तविशेषणत्वादिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

होमाभिषवोभयकर्तुरेव भक्षणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

होमाभिषवभक्षणं च तद्वत् ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे अभिषुत्य हुत्वा भक्षयन्तीति होमाभिषवौ प्रत्येकमेव निमित्तं
न सहितौ साहित्यविधाने वाक्यभेदादिति प्राप्ते,—होमाभिषवकर्तुर्भक्षाद्ध-
त्वेन विधानाद्धोमाभिषवयोरयान्निमित्तत्वं न शब्दान् । होमाभिषवसमान-
कर्तृकत्वं मिलितं भक्षणाद्धमित्युभयकर्तैव भक्षयेदिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

पुनराधानं प्रति वक्षिद्वाद्यगतस्य निमित्तताधिकरणम् ॥ ८ ॥

पुनराधेयमोदनवत् ॥ ८ ॥

यस्योभावप्री अनुगतायभिनिम्लोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं तस्य
प्रायश्चित्तिरित्यत्र पञ्चशरावधदन्यतरानुगमे प्रायश्चित्तमिति प्राप्ते,—पुन-
राधेयस्योभयाग्न्युत्पादकत्वेनावगमाग्नौमिक्तिकानुरोधेनोभयाग्न्यनुगम एव
निमित्तमिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

पञ्चशरावनिर्वापस्य कर्मान्तरताधिकरणम् ॥ ९ ॥

पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात् ॥ ९ ॥

पञ्चशराव आर्तौ दाहे प्रतिनिधित्वेन विधीयते नतु कर्मान्तरम् । नच
परिमाणद्रव्यदेवतारूपवद्द्वयविधाने वाक्यभेदः । पञ्चशरावशब्दार्थस्यैक-
स्यैव विधानान् साध्यापत्त्यापत्त्या देवताप्राप्तेश्चैन्द्रमिति नित्यानुवाद
इति प्राप्ते,—स्थानापत्त्यामहेन्द्रस्यापि प्राप्तेरिन्द्रो विधेयः पञ्चशरावश्चेति
वाक्यभेदाद्विशिष्टकर्मविधिरेवेति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

पञ्चशरावयागस्य निमित्तिकदध्यागाद्वाताधिकरणम् ॥ १० ॥

स प्रत्यामनेत्स्थानात् ॥ १० ॥

पञ्चशरावः प्रयोजनाकाङ्क्षायां दर्शेष्टिकार्ये तत्प्रत्याग्रायत्वेन विधी-
यत इति प्राप्ते,—साध्याप्यान्तरेण दर्शेष्टितत्कार्ययोः संभवात् तत्प्रत्याग्रा-
यापेक्षा, अर्तौ द्रव्यनाशकृतवैगुण्यसमाधानार्थ एव पञ्चशराव इति
सिद्धान्तः ॥ १० ॥

सत्रापाठ्याप्रवृत्तस्य विश्वजित्वावश्यकत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

विश्वजित्वमृत्तेर्भावः कर्मणि स्यात् ॥ ११ ॥

य सधायागुतं स विश्वजिना यजेनेति । आगूणं संकल्पः अत्र
समं सन्त्यतत्र प्रवृत्तोऽप्रवृत्तश्च विश्वजिन कुर्यात् प्रवृत्त एव वा कुर्यात्
तथा सति सजाङ्ग्वसमवेन फलाकल्पनादिति प्राप्ते,—संकल्प्य कुतश्चिद्वे-
तोस्तत्राप्रवृत्तस्य सत्रफलाप्तये प्रारम्भकरणदोषहानाय वा विश्वजि
द्विधानमपेक्षितत्वात्तु मिति सिद्धान्त ॥ ११ ॥

वर्हिषेत्यादिभुते त्रतकालविधानार्थतापिकरणम् ॥ ११ ॥

वत्ससंयोगे व्रतचोदना स्यात् ॥ १२ ॥

वत्सैरमावाम्याया त्रतमुपैतीत्यत्र वत्सस्य भोजनमायनत्वायोगा-
ज्योत्स्नायोगाच्च वत्सापाकरणं त्रतकालोपलक्षणम् । पुनरवत्सानाम-
पानतोर्दम्पती अश्रीयातामिति त्रिष्यन्तरावेति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

वर्हिषत्यागुत्तकालस्य त्रयस्रस्रयदुभयतावारण्यापिकरणम् ॥ १३ ॥

कालश्चेत्सन्नयत्पत्से तद्विद्मसंयोगान् ॥ १३ ॥

अयं कालः सन्नयत एव असन्नयतो बत्सापाकरणाभावादिनि प्राप्ते,—
उपलक्षणापायेऽपि तदुपलक्षितकालस्यानपायादन्मन्नयतोऽपि स एव कालः
इति सिद्धान्त ॥ १३ ॥

सप्तशतवेत्यस्य चात्रविधानार्थतापिकरणम् ॥ १४ ॥

मस्तरे शाखाश्रयणवन् ॥ १४ ॥

सह शाखाया प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र शाखायाः प्रहरणाङ्गत्वादुसन्न-
यतापि शाखा आहर्तव्येति प्राप्ते,—प्रहरणेन प्रस्तरप्रतिपादने शाखासा-
हित्यश्रुतेः शाखापि प्रतिपाद्यैव अत्र सन्नयत एव शाखाप्रहरणमिति-
सिद्धान्त ॥ १४ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ पष्ठाध्यायस्य चतुर्थं पादः ॥ ४ ॥

पष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

इदंऽभ्युदयेद्यौ नैमित्तिकदेवतापनयापिकरणम् ॥ १ ॥

अभ्युदये कान्गपरावादिज्याचोदना स्यात्पञ्चमरात्रे ॥ १ ॥

पञ्चमरात्रममाभ्रान्त्या द्यौर्गर्भे श्रुतं—यस्य हविर्निग्न पुरस्ताच्चन्द्रमा
अभ्युदिताम् त्रेधा तण्डुलान्निभनेन्, ये मध्यमास्तानमये क्षात्रे पुरोडा-
शमष्टारकाल निरपेन्, ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधनि चर्दं,
येऽणिष्ठास्तानिन्द्राय शिपिविष्टाय शृते चरमिति । इदं च कर्मान्तरं

पूर्वकर्माणि अग्न्यादिदेवता तद्गुणदातृत्वादि दधिशृतयोश्चाधिकरणत्वं स्यवि-
ष्टादीनां च चरुत्वमिति बह्वर्थविधाने वाक्यभेदान् अतः कर्मान्तरमेव प्राय-
श्चित्तत्वेन विधीयते इति प्राप्ते,—विभजेदित्यनेन मध्यमादिविभागो न
विधीयते ये मध्यमा इत्यादिवाक्यैरर्थसिद्धत्वात्, किञ्च तण्डुलशब्देन प्रकृ-
तहविस्त्रयमुपलक्ष्य तस्य पूर्वदेवताभ्योऽपनयो विधीयते, न ॥ कर्मान्तरं
गौरवान् । मध्यमादिवाक्यैर्देवतान्तरविधिः दातृत्वादिगुणानां सामान-
धिकरण्येनैकदेवताकारकान्वयात्तस्य च विशिष्टस्यैकेन विधौ न वाक्य-
भेदः एतत्प्रकरणे सह अपश्यतीति वचनाद्विस्थविष्टयोः शृतान्निष्टयोश्च
देवतैक्येन सह पाकादर्थप्राप्तं चरुत्वं दधिशृतयोश्चाधिकरणत्वमनूद्यते,
अतो न कर्मान्तरत्वमिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

उपांशुयागेऽपि देवतापनयाधिकरणम् ॥ २ ॥

उपांशुयागेऽवचनाद्यथाप्रकृतिः ॥ २ ॥

अत्राग्न्यस्य देवतान्तरासंयोगात् पूर्वदेवतापनय इति प्राप्ते,—तण्डुलप-
देन प्रकृतहविर्मात्रस्य पूर्वदेवतापनयादाज्यस्यापि सः । देवतान्तराव-
चनाच्चोपांशुयामलोप इति सिद्धान्तः । यद्यप्युपांशु पौर्णमास्यामित्युपांशुया-
गे पूर्णमासीविधानात् दर्शं सोऽस्ति तथापि कृत्वाचिन्तेयम् । उपवर्षवृ-
त्तिकारस्तु यद्वचनप्राप्त्याऽभावास्यायामप्युपांशुयाजविधिरस्तीत्याह ॥ २ ॥

अनिरुप्तेऽभ्युदयेऽप्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

निरुप्ते स्यात्तत्संयोगात् ॥ ३ ॥

हविषि निरुप्त एव चन्द्राभ्युदयेष्टिरिति प्राप्ते,—अप्रवृत्तस्य हविषोऽभ्यु-
दयोपलक्षणत्वायोगात्प्रवृत्तं हविरर्थाभिहितं न तु निर्वापस्वरूपं विव-
क्षितं वाक्यभेदापत्तेरिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

अनिरुप्तेऽभ्युदये वैहृतीभ्यो निर्वापाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अनिरुप्तेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्याश्मरभ्य-

स्तण्डुलभूतेष्वपनयात् ॥ ४ ॥

अस्तु निर्वापाद्यागभ्युदयेऽपीष्टिः, निर्वापस्तु पूर्वदेवताभ्य एव तण्डु-
लावस्थायामेवापनयविधेरिति प्राप्ते,—तण्डुलग्रहणस्य हविरुपलक्षणत्वा-
न्निर्वापाद्यागभ्युदये वैहृतीभ्य एव निर्वाप इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

किञ्चिनिरुप्तेऽभ्युदयेऽपिष्टस्य तृष्णीं निर्वापाधिकरणम् ॥ ५ ॥

चिनिरुप्ते न चतुर्मुष्टीनामपनयस्तद्गुणत्वात् ॥ ५ ॥

पूर्वदेवताभ्य ऋद्धिमृष्टिनिर्वापोत्तर चन्द्रोदये शेषमपि प्राकृतीभ्य
एव निर्वपणीयम् । अथवा निमित्तमगाद्वैकुण्ठीभ्य इति प्राप्ते,—नैमित्तिकस्य
संयोगस्य पदार्थसंयन्त्रित्वात्तस्य चात्रासंभवादपनीतो निर्वापोऽवशिष्टस्य
तृष्णीं कर्तव्य इति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

सन्नयदसन्नयदुभयस्यैवाम्बुदये प्रापयित्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सान्नाय्यसंयोगान्नासन्नयतः स्यात् ॥ ६ ॥

अम्बुदयेष्टिः सन्नयत एव शृतं चरमित्यादिश्रवणादसन्नयतस्तदयोगा-
दिति प्राप्ते,—तण्डुलशृतादेरुद्देश्यत्वेन साहित्यम्याविवक्षितत्वादसन्नयता-
पि तण्डुलानां देवतान्तरसंयोगः कार्य इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

सन्नाय प्रवृत्तमात्रस्य विश्वजिदधिकरणम् ॥ ७ ॥

साम्युत्थाने विश्वजित् क्रीते विभागसंयोगात् ॥ ७ ॥

यदि सन्नाय दीक्षितानां साम्युत्तिष्ठासेत्सोमस्य विभज्य विश्वजिता
यजेतेति सप्तमध्यात्मस्यचिदुत्थाने विश्वजित् क्रीतसोमस्यैव अन्यस्य त-
द्विभागासंभवादिति प्राप्ते,—सोमविभागस्यार्थप्राप्तत्वेनाविधानादनुवादमा-
त्रं सोमग्रहणमुपलक्षणम् अतोऽनीतसोमस्यापि भवतीति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

दीक्षापरिमाणस्य द्वादशादस्वनियमाधिकरणम् ॥ ८ ॥

दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यमविशेषात् ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रुताना एव दीक्षा तिस्रो दीक्षेत्यादिपरिमाणानामवि-
शेषाद्विकल्प इति प्राप्ते,—द्वादशरात्रीर्दीक्षितो भूतिं बन्वीतित्यस्य पश्चान्त-
रेष्वमभयान् द्वादशपरिमाणमेव अन्येषां ॥ निवृत्ताबुत्कर्ष इति भाष्य-
कारः । वार्तिककारस्तु द्वादशपक्षे भूतिवननं द्वादशग्रहणमुपलक्षणं
वा । अतो विकल्प एव नोत्कर्ष इत्याह ॥ ८ ॥

द्वादशादस्य द्वादशदीक्षाधिकरणम् ॥ ९ ॥

द्वादशादस्तु लिङ्गात्स्यात् ॥ ९ ॥

द्वादशादेऽपि प्रवृत्तिवद्विकल्पे प्राप्ते,—दर्शप्रदहो वा एव यद्वादशाह
इति लिङ्गात् द्वादशपरिमाणमेव उपसत्सुत्यादीक्षाणां प्रत्येकं द्वादश-
त्वाद्वि पद्विंशदहसाध्यतेति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

गवामयने माषपौर्णमास्यां पुरस्तात् दीक्षाधिकरणम् ॥ १० ॥

पौर्णमास्यामनियमोऽविशेषात् ॥ १० ॥

गवामयने चित्रापौर्णमासे दीप्तेऽनुमुरं वा एवमंशमस्य यश्चित्रा

पौर्णमास इत्यनन्तरं चतुरहं पुरस्तात्पौर्णमास्या दीक्षेरन् तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यत इत्यत्र चतुरहवाक्ये पूर्णमासी या काचिन् चैत्रीस्तुतिस्तु चित्रापौर्णमासे दीक्षेरन्नित्यस्य शेषो न त्वस्य, न चैकाष्टकाश्रुतिवशान्माधीविषयत्वम्, सर्वकृष्णाष्टमीनां तद्वाच्यत्वान् द्वादशीकाष्टका इति वचनान् । यद्वा चैत्रीस्तुतिसन्निधानाच्चैत्र्येव स्यादिति प्राप्ते,—उपक्रमे एकाष्टकायां दीक्षेरन्नेषा वै संवत्सरस्य पत्नीति माघाष्टकायामेव एकाष्टकापदप्रयोगात्तन्मन्त्र एव संवत्सरस्य या पत्नीति मन्त्राश्रयान् सत्र च दीक्षायामार्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्त इति दोषमुक्त्या दीक्षेरन्नेकाष्टकां क्रमेणानुगृह्णाति तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यत इति । अतो माघ्याः पुरस्ताच्चतुरहं

दीक्षोत्कर्षे तन्नियमानामप्यष्टकायां चकरणम् ॥ ११ ॥

दीक्षाकालस्य शिष्टत्वादतिक्रमे नियमानामनुत्कर्षः

प्राप्तकालत्वात् ॥ ११ ॥

दीक्षितनिषिद्धाः अग्निहोत्रादयोऽवभृथोत्तरं दीक्षामुक्तौ कार्याः कदाचिदवभृथोत्कर्षे तु शाल्यतो दीक्षानुवृत्तेरभावादग्निहोत्रादयः कार्या इति शङ्कायां,—काललक्षणायां मानाभावात्कारणान्तरेणापि दीक्षानुवृत्तौ निषेधवशेन न कार्यमग्निहोत्रादीति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

अवभृथोत्कर्षे प्रतिहोमानामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

तत्र प्रतिहोमो न विद्यते यथापूर्वेषाम् ॥ १२ ॥

अवभृथोत्कर्षे दीक्षानुवृत्तेः पुरुषापराधकृतत्वात्तत्कृततामिहोत्रलोपे प्रतिहोम एव स्वकालातिश्रान्तः कालान्तरे प्रतिहोमः कार्य इति प्राप्ते, कथञ्चिदपि दीक्षावत् अग्निहोत्रस्याकर्तव्यत्वान् कर्तव्याकरणनिमित्तः प्रतिहोमो नेति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

वदवसानोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमानामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

प्रतिहोमश्चोर्ध्वमवभृथादिष्टेः ॥ १३ ॥

अवभृथे जाते देवादुदवसानीयोत्कर्षे दीक्षानिवृत्तावपि एतया पुनराधेयसंमितयेष्टेष्टा अग्निहोत्रं जुहोतीति वचनात्ततः पूर्वमनधिकारान् सत्रापि न प्रतिहोम इति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

प्रतिहोमे सप्तमिहोत्रप्रभृत्याख्याधिकरणम् ॥ १४ ॥

प्रतिहोमश्चेत्सायमग्निहोत्रप्रभृतीनि हूयेरन् ॥ १४ ॥

षोडशिसंस्थे प्रातर्दिशिहोत्रप्रभृत्यारम्भाधिकरणम् ॥ १५ ॥

प्रातस्तु षोडशिनि ॥ १५ ॥

कृत्याचिन्तया प्रतिहोमपक्षे क्रमः कथ्यते । येन क्रमेण जुहा होमास्ते-
नैव प्रतिहोमास्तेनाग्निष्टोमादिषु सायंहोमप्रभृति, षोडशिनि प्रातः-
प्रभृतीति ॥ १४-१५ ॥

भेरनादिनिमित्तकहोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥

प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र दोषसामान्यात् ॥ १६ ॥

भिन्ने जुहोतीति क्रतुमध्ये भेदन एव, अन्यथा फलरूपनागौरवादिति
ब्रह्मत्वमेव ॥ १६ ॥

व्यापन्नशब्दार्थनिर्णयाधिकरणम् ॥ १७ ॥

व्यापन्नस्याप्सुगतौ यदभोज्यमार्याणां तत्प्रतीयेत ॥ १७ ॥

व्यापन्नमप्सु प्रहरतीत्यत्र व्यापन्नशब्देन केशकीटादिदुष्टमु-
च्यते ॥ १७ ॥

अपच्छेदयौगपद्येऽपि प्रायश्चित्ताधिकरणम् ॥ १८ ॥

विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं यौगपद्ये न विद्यते ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे परस्परं संबन्ध स्तोत्राय गच्छत्सु ऋत्विक्षु यदि प्रतिहृता-
पच्छिद्यात्सर्ववेदसं दद्यान् यदुद्राताऽदक्षिणं यक्ष्मिष्ठा तेन पुनर्यजेत तत्र
तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यादिति श्रुतं (तदुद्रातृप्रतिहृत्रोर्युगपदपच्छेदे
तत्सत्येकेन व्यपदेश्यमशम्यत्वात्) न कर्तव्यमिति प्राप्ते, यौगपद्येऽपि तन्नि-
मित्तसत्त्वात्कर्तव्यमिति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

युगपदपच्छेदेऽक्षिणत्वसर्वस्वदक्षिणत्वयोर्विकल्पाधिकरणम् ॥ १९ ॥

तत्र प्रतिषेधाद्विकल्पः स्यात् ॥ १९ ॥

यौगपद्ये पूर्वप्रयोगेऽक्षिण्यमुत्तरस्मिन्सर्ववेदसमिति नमुच्यप्राप्तौ
एकस्मिन्प्रयोगे द्वयासंभवादुन्यत्र कृतस्यान्यत्रानङ्गत्वाद्विकल्प एवेति
सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

क्रमेणापच्छेदे उत्तरापच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्तादुक्तानाधिकरणम् ॥ २० ॥

पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत् ॥ २० ॥

क्रमेणापच्छेदे पूर्वनिमित्तमसंजातविराडित्वात्प्रबलमिति प्राप्ते, पूर्व-
णोत्तरज्ञानस्य प्रत्यक्षनावयजन्याय विराधासंभवादुत्तरज्ञानस्य च पूर्व-
वार्यं विनाऽसंभवादुत्तरमेव प्रबलं पूर्वं नूत्तरवार्यं विनाऽपि भवतीति
दुर्बलमिति सिद्धान्तः ॥ २० ॥

उद्गातुरुत्तरापच्छेदेऽपि सर्वस्वदक्षिणादानाधिकरणम् ॥ २१ ॥

यद्गुद्गाता जघन्यः स्यात्पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्याद्यथेतरस्मिन् ॥ २१ ॥

उद्गातुः पश्चादपच्छेदे पूर्वस्मिन्प्रयोगे दास्यमानं द्वादशशतं तदेव पुनः प्रयोगे देयम् । यद्वा पूर्वस्मिन्प्रयोगे यथा द्वादशशतं दास्यन्नासीत्तथा प्रतिहर्तुरपच्छेदे सर्ववेदसमपि अतो द्वयमपि पुनः प्रयोगे देयमिति विकल्प इति प्राप्ते,—द्वादशशतस्य सर्वस्वेन बाधितत्वान्न तत्पूर्वस्मिन्दास्यन्भवति किन्तु सर्वस्वमेव तस्मात्तदेव पुनः प्रयोगे देयम् । न च तस्याप्यदाक्षिण्येन बाधः किन्तूत्तरप्रयोगे तत् उत्कृष्य निक्षेप इति सिद्धान्तः ॥ २१ ॥

अहर्गणेऽपच्छेदेन सर्वेषामावर्तनाधिकरणम् ॥ २२ ॥

अहर्गणे यरिमन्त्रपच्छेदस्तदावर्तेत कर्मपृथक्त्वात् ॥ २२ ॥

द्वादशाहादौ कस्मिंश्चिदहनि उद्गात्रपच्छेदे कृत्स्नस्याहर्गणस्यावृत्तिः सार्वैव फलसाधनतया धर्मान्वयादिति प्राप्ते, गणस्याशाब्दत्वेन यागानामेव फलसाधनत्वान् यर्यैवाहो निमित्तयोगस्तस्यैवावृत्तिरित्यसिद्धान्तः ॥ २२ ॥

इति धीन्यायविन्दो षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

सत्रे समानकल्पानां सहाधिकाराधिकरणम् ॥ १ ॥

सन्निपाते वैगुण्यात्प्रकृतिवत्तुल्यकल्पा यजेरन् ॥ १ ॥

दशैर्पूर्णमासयो राजन्यनासिद्धानां नाराजसो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्येयमिति श्रुतम् । तदीक्षणीयादिद्वारा सत्रेषु प्राप्नोति तत्र वसिष्ठावमिष्टैः कृतो नाराजसो वसिष्ठकर्मकः संपन्न इति, एवं तनूनपादप्यन्यैरिति कथिदकल्पमाश्रित्य भिन्नकल्पा अपि सत्रं कुर्युर्गिति प्राप्ते,—वासिष्ठान्यर्थत्वेन नाराजसादिविधिः क्रतूपकारद्वारेण तादर्थ्यमिति न फलान्तरकल्पना धातव्यस्य विधेयत्वं च युक्तं सन्निरूप्यत्वात् । एवं वैरुक्कल्पाश्रयणेऽप्येतां क्रतुर्गुण्यात्समानकल्पानामेव सत्रमिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

भिन्नकल्पारवि राजातोदितयोः इडापपठे सहाधिकाराधिकरणम् ॥ २ ॥

वचनात्तु द्विसंयोगस्तस्मादेकस्य पाणिवत् ॥ २ ॥

एतेन राजभुगोहिनी सायुज्यक्रमौ यजेयातामित्यहीनविशेषे श्रुतम् ।

तत्र नत्पुरुषे लक्षणादोषान् एकस्य च गद्यः पुरोहितद्वयाभावात्कर्मधार-
यस्य चासंभवाद्वन्द्व एवायम् । अतो राज्ञः पुरोहितस्य च भिन्नरूपयो-
र्वचनाधिकार इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

सत्रे ब्राह्मणमात्रस्याधिकाराधिकरणम् ॥ ३ ॥

सत्राणि सर्ववर्णानामविशेषात् ॥ ३ ॥

सत्रे त्रयाणामप्यधिकारः ये यजमानान् अस्विज इति यजमाने सं-
स्कारत्वेनातिविशेषविधिः गुणभूतकर्तृपरिच्छेदकतया ब्राह्मण्यमार्तिज्या-
ङ्गम्, अत्र तु कर्तृप्राधान्यात् द्वारलोपाद्राव्यत इति प्राप्ते,—संस्कारत्वेना-
तिविशेषविधौ अप्राकृतकार्यत्वापत्तेर्नदुद्देशेनैव यजमानविधिः तैर्नान्यकर्तृ-
कत्ववशात् ब्राह्मणकर्तृकस्य तु न बाधकमस्ति । अतो ब्राह्मणानामेव सत्र-
मिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

सत्रे विश्वामित्रतत्तमानकल्पानामेवाधिकाराधिकरणम् ॥ ४ ॥

वासिष्ठानां वा ब्रह्मत्वस्य नियमात् ॥ ४ ॥

तत्रापि वासिष्ठो ब्रह्मेति प्रकृतौ वचनाद्ब्रह्मत्वस्यावैगुण्याय वासिष्ठे
सति नत्कल्पानामधिकार इति प्राप्ते,—य गत्र मोमभागानशीथीत स एव
वामिष्ठ इति वचनान्नावश्यं वासिष्ठः किन्तु वैश्वामित्रो ह्येतेति वचना-
द्वैश्वामित्रगुल्यकल्पानामधिकार इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

मन्त्रे आहिताग्नेर्वागिराधिकरणम् ॥ ५ ॥

विहारस्य मनुत्वादनग्नीनामपि स्यात् ॥ ५ ॥

अनाहिताग्नेरपि कथंचिदग्निभिः कार्यमिद्वेस्तेन सह मन्त्रेऽधिक्रियत
इति प्राप्ते,—मोमविकाराणाभिष्टिपूर्वकत्वादनाहिताग्नेश्चेष्ट्यभावाभाधिकारः
आदग्नीनेत्यात्मनेपदादाधानुगमाग्रयः कर्मसाधनमनोऽपि नानग्नीनामधि-
कार इति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

जुहादीनां साधारणताधिकरणम् ॥ ६ ॥

जुहादीनामप्रयुक्तत्वाद्यथाकामी प्रनीयेत ॥ ६ ॥

यस्य कस्यचिज्जुहादिपात्रैः मन्त्रं कार्यमग्निगोवादेति प्राप्ते,—आहि-
ताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च दग्निहस्ते जुहुमासादयतीत्यादिवचनैः
पात्राणां दाहे गुणत्वस्य भादनग्रनिशयत्वस्य च विधानात्पात्रस्याग्निः
प्रयोगमध्ये मन्त्रे तद्रोपापनेऽग्न्या च प्रयोगवैगुण्यात् सर्वमाधारणानि
पात्राणि कार्याणीति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

विकृतसप्तदशसामिषेवीषु वर्णत्रयाधिकाराधिकरणम् ॥ ॥ ॥

पुरुषकल्पेन विकृतौ कर्तृनियमः स्याद्यज्ञस्य तद्रुणत्वा-
त्तदभावादितरान्मत्येकस्मिन्नधिकारः स्यात् ॥ ७ ॥

इति प्राप्ते,—प्रकरण एव वैश्यानुवादेन साप्तदश्याविध्युपपत्ता उत्कपाया ॥—
एकतौ वैश्यनिमित्तकं साप्तदश्यामन्वरकल्पादौ तु स्वाभाविकमिति त्रया-
णामप्यधिकार इति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

इति श्रीन्यायविन्दो पठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

पठाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

विश्वजिति विशादीनामदेयताधिकरणम् ॥ १ ॥

स्वदाने सर्वमविशेषात् ॥ १ ॥

सर्वस्वं ददातीति विश्वजिति श्रुतम् । तत्र स्वशब्दवाच्यस्य पित्रादेरपि
दानमिति प्राप्ते,—पितृत्वादिरूपस्वत्वस्य त्यागाशक्तेर्दानयोग्यधनवाच्येणात्र
स्वशब्दस्तेन धनस्यैव दानमिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

विश्वजिति महाभूमेरदेयताधिकरणम् ॥ २ ॥

न भूमिः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ २ ॥

सार्वभौमस्य न महापृथ्वीस्वामित्वं किन्तु देशपालनं करादानं शासनं
चेति राज्यतया संबन्धः अतोऽसौ महापृथिवीं माण्डलिकश्च मण्डलं न
दद्यात् ॥ २ ॥

विश्वजिति अन्धार्शनामदेयताधिकरणम् ॥ ३ ॥

अकार्यत्वाच्च ततः पुनर्विशेषात् ॥ ३ ॥

विश्वजित्येव न केसरिणो ददातीति विहितप्रतिषिद्धत्वात्पक्षेऽश्वदान-
मिति प्राप्ते, केसरीभिन्नं सर्वस्वमिति पर्युदासान्नेति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

विश्वजिति विद्यमानानामेव सर्वस्वानां दानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

नित्यत्वाच्चानित्यैर्नास्ति संबन्धः ॥ ४ ॥

विद्यमानं सर्वं देयं न तदर्थमविद्यमानार्जनमिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

विश्रजिति धर्मापेक्षेवकश्रद्धादेयताधिकरणम् ॥ ५ ॥

श्रद्धा धर्मज्ञासत्त्वात् ॥ ५ ॥

धर्मत संवा कुर्याण श्रद्धोऽवत्वात्त देय. किन्तु दास एवेति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

विश्रजिति दक्षिणाशाले विद्यमानानामेव सर्वस्याना देयताधिकरणम् ॥ ६ ॥

दक्षिणाशाले यत्स्वं तत्प्रतीयेत तदानसंयोगात् ॥ ६ ॥

दक्षिणाशालात्पूर्व विद्यमानं चोपयोज्य भावित्वेन निश्चितं च देयमिति प्राप्ते,—दक्षिणाशालीनमेव सर्वज्ञन्दार्य इति न देयमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

विश्रजिति दक्षिणाशालीनराज्ञानामप्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अशेषपन्नात्तदन्तः स्यात्कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥ ७ ॥

प्रत्यश्रयचनेन सर्वज्ञानविधानादतिदेशप्राप्तकर्मणोपलोप इति प्राप्ते,—प्रज्ञानसाधयोगादक्षिणार्थस्यैव सर्वस्य दानं प्रकृतौ हि इदं मे भग्नार्थम् इदं कृत्वर्थमिदं दक्षिणार्थमिति त्रेधा वाचनिकधनविभागादतो दक्षिणार्थस्यैव दानमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

अहर्गणे विश्रजिति सर्वस्वदानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अहर्गणे च तद्धर्मा स्यात्सर्वेषामविशेषात् ॥ ८ ॥

अष्टरात्रगने विश्रजितामने प्रयमेऽहनि द्वादशजनं दक्षिणा गणेषु द्वादशाहस्यातिदेशादिनि प्राप्ते,—नामातिदेशप्राप्त्यान्वयमेव दक्षिणेति प्राप्तं, तथापि भूयसा मन्त्रानामक्षामनुप्रदाय द्वादशजनमेव देयम् । एतेन च तन्त्रेण सर्वेषां दक्षिणेति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

विश्रजिति द्वादशजनं पूनपनस्याधिकारिताधिकरणम् ॥ ९ ॥

विकारः सन्नुभयतोऽविशेषात् ॥ ९ ॥

सर्वस्य द्वादशजनादनमपि देयमिति प्राप्ते,—प्रकृतौ पक्षे विहितसर्वस्येष्ट नियममाश्रितानात्तत्र च यथेनावता न नृप्येयुरपि सर्वज्ञेनेति द्वादशजनादभिसर्गयोगेन दानमेवेति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

आधाने अश्रिमितश्रद्धेय गणपानरात्रिपानाधिकरणम् ॥ १० ॥

अश्रिमिमाणे शिष्टस्य संख्याप्रतिषेधमाश्रुतिन्यात् ॥ १० ॥

आधाने णादिसहस्रान्नं देयमुक्त्वा अश्रिमितं देयमिति गृह्येयं यदुदानमुच्यते तदनन्तरोक्तमन्त्रापेक्षयाऽर्थमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

इति इ स्माद्देस्यादिपरवृत्तिपुराकल्पानामर्थशब्दाधिकरणम् ॥ ११ ॥

परवृत्तिपुराकल्पं च मनुष्यवर्मः स्यादर्थाय ह्यनुकीर्तनम् ॥ ११ ॥

दर्श इति इ स्माद् वट्कुर्वाणिर्माणेव मङ्गं पचनेत्यस्य विधित्वे
वार्णिर्कर्तृकत्वसंस्तवात्तद्गोत्राणामेवेति प्राप्ते,—वार्णिर्कर्तृकत्वस्य स्तुत्यु-
पायत्वात्स्तुत्यस्य मापपाकमात्रस्य विधानात्सर्वेषामधिकार इति सि-
द्धान्तः । यस्तुतस्त्वयं न विधिः किंतु तदु तथा न कुर्यादारण्यमेवाश्री-
यादिति विधेरर्थवादः ॥ ११ ॥

सहस्रसंवत्सरशब्दस्य सहस्ररिन्परत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसंभवान्मनुष्येषु ॥ १२ ॥

पञ्चपञ्चाशत्तस्मिन्वृत्तः संवत्सराः पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्च-
पञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्चपञ्चाशत्त एकविंशः विंशमृजामयनं सह-
स्रसंवत्सरमिति । अत्र सहस्रायुषां गन्धर्वादीनामधिकारस्याग्न्या-
शभावेनासंभवान्मनुष्याणां सहस्रायुष्यस्य रसायनेनायसंभवात्कुलक-
ल्पं कल्पापि समग्रानुष्ठानाभावेन फलायोगादंतत्पञ्चाशत्तसंभवाद्वैतावद्यायुः-
कल्पनं मानाभावात्पञ्चपञ्चाशत्त इति यजमानसंख्या तेन चतुःसंव-
त्सरमिदं सनं सार्धशतद्वयैः क्रियमाणं सहस्रसंवत्सरमिति । इदमपि
चतुर्विंशतिपरमाः सप्तमासीग्नितिवचनविहङ्गम् । अतः संवत्सर-
शब्द एवाहःपरो मासपगत्वेऽपि आधानादूर्ध्वं तावज्जीवनासंभवादिति
सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ पष्ठाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

पष्ठाध्यायस्य अष्टमः पादः ।

अनाहिताग्नेरेव बहुहोतृहोमाधिकाराधिकरणम् ॥ १ ॥

इष्टिपूर्वत्वादक्रतुशेषो होमः संस्कृतेष्वग्निषु स्याद-
पूर्वोऽप्याधानस्य सर्वशेषत्वात् ॥ १ ॥

चतुर्होतारं प्रयुञ्जीत चतुर्होत्रामजाकामो जुहुयादिति चतुर्होतृ-
संज्ञकमन्त्रैर्जपहोमाः श्रुताः । तत्र होमा आहिताग्नेरेव, एषा ह वा अना-
हिताग्नेरिष्टिरिति तु जपविषयं जप एव मनुन्यर्थमिष्टिशब्द इति प्राप्ते,
वचनसाफल्यायानाहिताग्नेरत्राधिकारो वचनार्थ इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

अनाहितेऽवशिष्टाग्नौमाधिकरणम् ॥ २ ॥

उपनयनादधीत होममयोगात् ॥ २ ॥

उपनयनाद्गृहोमा माणवकाग्नौ कार्या इति प्रागुपनयनादादधीत तदर्थं
आर्या चोद्भवेन । स्नानोत्तरं दारक्रिया तु अपत्यार्थेति प्राप्ते,—अविदुष
आधानासंभवादिद्यायाश्चोपनयनाधीनत्वाद्धौकर एवाग्नौ उपनयनहोम
इति मिद्वान्तः ॥ २ ॥

अनाहितेऽग्नौ स्थपतीदधधिकरणम् ॥ ३ ॥

स्थपतीष्टिः प्रयाजवदन्याधेयं प्रयोजयेत्तादर्थ्याच्चापटुज्येत् ॥ ३ ॥

निपादस्थपतीष्टिराहवनीय एव, नस्याधानविध्यभावेऽग्नीष्टिरेव तत्प्रयो-
जिकेति प्राप्ते,—यथाग्राह्यमाधानेनाहवनीयोत्पत्तिः, ग्राह्यं च ब्राह्मणादि-
कर्तृक्रमेणाधानं तदुत्पादनमिति प्रचीति, नान्यत्कर्तृक्रमपीत्याहवनीयासंम-
याद्धौकिनाप्रावेय स्थपतीष्टिर्गिनि मिद्वान्तः ॥ ३ ॥

अनाहितेऽप्राववर्जं गिपचोरुहानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अयकीर्णिपशुथ तद्गदाधानस्याप्राप्तकालत्वात् ॥ ४ ॥

यो ब्रह्मचार्यवर्गिरेत् नैवंतं गर्दमं पशुमालभेतेति यागोऽपि लौकिक
एवाग्नौ गृहगणेन ब्रह्मचर्यभ्रंशमभावात् विना विवाहासंभवान् । अवि-
प्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्याश्रममावसेदिति वचनादिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

दैवकर्मणाशुदगयनकालताधिकरणम् ॥ ५ ॥

उदगयनपूर्वपक्षाहः पुण्याहेष्टु देवानि स्मृतिरूपान्मार्थदर्शनात् ॥ ५ ॥

चौलोपनयनादीनि देवानि स्मृतिरक्षादुदगयनादिष्वेव ॥ ५ ॥

पित्र्यकर्मणामपरपञ्चकालनाविहरणम् ॥ ६ ॥

इतरेषु तु पित्र्याणि ॥ ६ ॥

पित्र्याणि तु श्राद्धादीन्यपरपञ्चादिव्यति स्पष्टम् ॥ ६ ॥

ज्योतिषोमाहुयाच्चात्रयमोर्नित्यताधिकरणम् ॥ ७ ॥

याच्चाक्रयणमविद्यमानेऽलोकवत् ॥ ७ ॥

ज्योतिषोमे द्वादशगत्रैर्दीक्षितो भृतिं चन्वीनेति द्रव्ययाचनम् अरुणया
अग्निनातीति सोमस्यश्चाग्निश्चमानद्रव्यसोमस्यैव तद्वत्स्त्वानर्थक्यादिति
प्राप्ते,—अपूर्वस्य तदभावेऽनुत्पत्तेर्नित्यं याच्चात्रयणविधिरिति सि-
द्धान्तः ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमादौ षष्ठोऽप्रतादीनां नित्यताधिकरणम् ॥ ८ ॥

तथा भस्मैषाच्छादनसंज्ञसहोमेदेषम् ॥ ८ ॥

पयो व्रतमिति भस्मः, अग्नीदग्नीन्विहरंति ग्रैपः, अहृतं वासः परिधत्त इत्याच्छादनः, यत्पशुर्मायुमकृतेति संज्ञसहोमः, योऽग्निमन्त्रे-
ष्टीति मन्त्रश्च, भक्षान्तराभावादिनिमित्त एवानुष्ठेय इति प्राप्ते,—पूर्ववद-
पूर्वार्थत्वाग्निमित्तायवणाच्च नित्यानीति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

अपररात्रे घृतस्नानियमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अनर्थकं त्वनित्यं स्यात् ॥ ९ ॥

पयोभक्षणेऽनिष्टशङ्कायां तु क्षेपिविरोधान्न कार्यमिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

छागस्त्वैराग्नीषोमीयकृत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

पशुचोदनायामनियमोऽविशेषात् ॥ १० ॥

अग्नीषोमीयं पशुमित्यविशेषश्रुतैर्यः कश्चिदेव पशुः छागस्य वपाया
मेदस इति मन्त्रस्तु छागसत्त्वे अनुयादत्वादिति प्राप्ते,—छागानियमेऽपि
पशुविधेरविरोधात्तन्निश्चय एवेति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

इति धीमत्तत्सद्गमचन्द्रात्मजभट्टवैचनायकृते न्यायविन्दौ षष्ठाध्यायस्य

अष्टमः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ६ ॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

प्रयाजादिप्रमाणामपूर्वप्रशङ्कनाधिकरणम् ॥ १ ॥

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारं भावः स्यात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासादिप्रकरणाग्राताः प्रयाजादयः सर्वथागार्थाः प्रकरणानुमि-
तवाक्येनावगतस्योद्देश्ययागस्य दर्शादिभिर्विशेषणे वाक्यभेदादिति प्राप्ते,—
कथंभावयेदित्येति कर्तृव्यताकाङ्क्षारूपप्रकरणादङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नप्रधा-
नविधिना तद्विशिष्टापूर्वभावनाविधानोत्तरमङ्गप्रधानयोः पार्ष्टिकान्व-
याग्राङ्गानामुपदेशतः कर्मान्तरसंबन्धः किंत्वतिदेशादेवेति सिद्धान्तः ।
अतिदेशश्च कचिदुपदिष्टानामङ्गानां कर्मान्तरे सादृश्यात्तद्वत्कर्तव्यमिति
त्रिविधः । न च कचित्प्रत्यक्षवचनात् तथा नामधेयान् आनुमानिकवच-
नाद्वेति त्रिविधः ॥ १ ॥

समानमितरच्छेदेनेति श्रुत्या इषौ इषेनीषविशेषप्रमाणनिर्देशाधिकरणम् ॥ २ ॥

समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः स्यात् ॥ २ ॥

इपुसंज्ञक एकाहे समानमितरच्छयेनेनेति श्रुतम् । तत्र ज्योतिष्टोमधर्मा-
णामतिदेशाच्छयेन इवेहापि प्राप्तेरनुमानोऽयमिति प्राप्ते,—इतरशब्दस्य
सन्निहितसदृशपरत्वाज्ज्योतिष्टोमिमाना सन्निहितत्वेऽपि पूर्वोक्ताप्राप्त्या-
मादृश्यात्तत्सदृशस्य च लोहितोष्णीपादे श्येनवैशेषिकस्यासन्निहितत्वेऽपि
वचनार्थवत्त्वाय सादृश्यमात्रपरिग्रहेण श्येनवैशेषिकविविधः । यद्वा इतर-
शब्देनातिदेशप्राप्तमुद्दिश्य तस्य लोहितोष्णीपादिविकारः श्येनादतिदि-
श्यते । सोऽयं प्रत्यक्षवचनातिदेश इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

एतद्ब्राह्मणानीत्यादिना पञ्चस हविः सार्धवादविध्यतिदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥

पञ्चसञ्चरेष्वर्थरादातिदेशः सन्निधानात् ॥ ३ ॥

चातुर्मास्येषु एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषीति वैश्वदेविर्नृपरंगतानामा-
द्याना पञ्चाना हविषा यद्ब्राह्मणं तद्धारणप्रवासिरेषु पञ्चस्त्वितिदिष्टम् ।
तत्र ब्राह्मणशब्देन विधायक वाक्यमुच्यते । तत्र प्रधानवाक्यस्यातिदेशा-
नुपयोगाद्बहुविधीना च प्रधानविधायकत्वाभावात्प्रधानविध्यर्थनाद एवा-
तिदिश्यते इति प्राप्ते,—अङ्गविगीतामपि प्रधानसम्बन्ध्यङ्गविधायकरत्नेन
ग्रहणसंभवात्तेषामप्यतिदेश इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

एतद्ब्राह्मण इत्यनेन एकपालैन्द्राग्नौ सार्धवादविध्यतिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

एकपालैन्द्राग्नौ च तद्वत् ॥ ४ ॥

वैश्वदेवे चावापृथिव्य एकपालो वरुणप्रधानेषु वाय एकपाल-
ग्रेन्द्राग्नौ द्वादशकपालश्च । तेषामङ्गातिदेशस्तत्सदृशेषु एकपालादिषु
पूर्वम् ॥ ४ ॥

सावमेधे वायुप्रधासिर्जनकपालातिदेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिराग्रयणे सर्वदोमापरिवृत्तिदर्श-
नादवभृथे च सकृद्व्यवदानस्य वचनात् ॥ ५ ॥

सावमेधेषु वैश्वकर्मण एककपाल ग्रेन्द्राग्न एकादशकपाल । तत्र
एतद्ब्राह्मण एककपाल इत्यतिदेशो वैश्वदेविभ्योरेव, तत्राङ्गनाहु-
त्यादिति प्राप्ते,—अव्ययान्तान्तरार्थवत्त्वात् वायुप्रधासिकथोरेवेति
सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

इति श्रीन्यायविन्दी सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

रथन्तरादिशब्दस्य मानविशेषार्थताधिकरणम् ॥ १ ॥

साधोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथाशिष्टम् ॥ १ ॥

रथन्तरादिशब्दो गौतमिदिष्टायाभृचि प्रयोगात्तद्वाचीति प्राप्तं,-
लाघवाद्विशेषणगीतिमात्रवाची । अतस्तस्या एव च कवतीषु रथन्तरं गा-
यतीत्यतिदेश इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

इति श्रीन्यायविंदो सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अग्निहोत्रादिनाम्ना यमानतिदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥

उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात् ॥ १ ॥

मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यग्निहोत्रशब्दस्य नित्यमासाग्निहोत्रसाधार-
ण्यात् गौणत्वाभावेन नातिदेशकत्वमिति प्राप्ते,-नित्याग्निहोत्र एवाग्नि-
होत्रत्वेन शक्तत्वादन्यत्र तदनवगमादौप्येव । सा च सादृश्यनिमित्तेत्य-
तिदेशः कल्प्यत इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

प्रायणीयनिनाम्ना यमानतिदेशाधिकरणम् ॥ २ ॥

अपि वा सन्नकर्मणि गुणार्थेषा श्रुतिः स्यात् ॥ २ ॥

द्वादशाहिकप्रथमाहर्वाचकः प्रायणीयशब्दो गवामयनप्रथमेऽह्नि गौण-
इत्यतिदेशे प्राप्ते,-प्राधान्येन निमित्तेन प्रायणीयपदस्य तत्रापि शक्तत्वेन
गौण्यभावात्प्रातिदेश इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

सर्वशृष्टशब्देन वृष्णां शृष्टानामतिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

विश्वजिति सर्वशृष्टे तत्पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमिकानि

शृष्टानि अस्ति च शृष्टशब्दः ॥ ३ ॥

विश्वजित्सर्वशृष्ट इति ज्योतिष्टोमानिदेशप्राप्तमाहेन्द्रादिभ्योत्रचतुष्ट-
यानुवादः । तेषु सप्तदशानि शृष्टानीनि शृष्टशब्दप्रयोगान् । अथ वा शृष्ट-
शब्दोऽन्यत्र गौणत्वेन निमित्तेन प्राप्तयोः सार्धं
समुच्यो विधीयत इति प्राप्ते,-यदर्थमर्वाशब्दस्य द्वयोरमभवात्पादहि-
कानां पृष्ठां शृष्टानां वचनादतिदेश इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

अथभृथनाम्ना यमानतिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तथावभृथः सोषात् ॥ ४ ॥

वरुणप्रधासे वारुण्या निष्क्रामेन तुषैश्चावमृथं यन्तीत्यत्रमृथशब्दे-
नापां व्युत्सेकं दर्शपूर्णमासानिदेशप्राप्तमनूय तत्र तुषनिष्कासविधिरिति
प्राप्ते,—अवमृथशब्दस्य तत्परत्वे मानाभावाद्यन्तीनिविहितकर्मान्तरंऽव-
मृथशब्दो गौण इति मुख्यावमृथधर्मातिदेश इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

वारुणप्रधासिकावभृथस्य तुषनिष्कासद्रव्यकृत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

द्रव्यादेशे तद्वच्यः श्रुतिसंयोगात्पुरोडाशस्त्वनादेशे

तत्प्रकृतित्वात् ॥ ५ ॥

एतच्च कर्मान्तरमतिदेशान् पुरोडाशद्रव्यकमिति प्राप्ते,—अपूर्वकर्म-
विधावनेकविधिसंभवात्तुषनिष्कासाभ्यां पुरोडाशवाधो वचनादिति
सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

वैष्णवशब्दादातिध्यायां धर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

गुणाविधिस्तु न शृङ्गीयात्समत्वात् ॥ ६ ॥

राजमूये वैष्णवस्त्रिकपालस्त्रव वैष्णवशब्द आतिध्यागतवैष्णवन-
कपालधर्माणामतिदेशक इति प्राप्ते,—विष्णुदेवतारत्वेन मुख्यत्वाद्गौण्य-
भावाच्चातिदेशकत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

निर्मन्थ्यादिशब्दैर्धर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

निर्मन्थ्यादिषु चैवम् ॥ ७ ॥

निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति, वह्निषा यूपावटममृणाति, आज्येन यूप-
मनस्तीत्यादौ वह्निराज्यनिर्मन्थ्यशब्दाः पाशुकनिर्मन्थ्य—गर्शिकग्रहिरा-
ज्य—धर्मातिदेशकाः । अन्यथा धर्मालाभादिति द्रष्टव्यां लोकतोऽपि मन्य-
न्नादिप्रकारलाभात्त गौणत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

द्वयोः प्रणयन्तीत्यनेन सौमिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सौमिकं तु प्रणयनमवाच्यं हीतरत् ॥ ८ ॥

चातुर्मास्येषु द्वयोः प्रणयन्ति तस्माद्वाभ्यामेतीति । इदं प्रणयनं सौ-
मिकधर्मकमुच्यते, प्राकृतपरत्वे आनर्थक्यादिनि प्राप्ते,—लक्षणायां माना-
भावात्प्राकृतानुवाद एव । स च द्वाभ्यामेतीत्यर्थवादार्थः । द्वयोरेव न
चतुर्विधेति परिमंश्यायां दोषत्रयापत्तेरिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

द्वयोः प्रणयन्तीत्यनेन मध्यमयोर्द्वयोः प्रणयनधिकरणम् ॥ ९ ॥

प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुच्यतेदिप्रतिषेधात् ॥ ९ ॥

द्वयोरित्यनियमः, अथवा प्रथमोत्तमयोः न वैश्वदेवे उत्तमवेदिमुपव-

पन्ति न शुनासीरीये इत्युत्तरवेदिनिषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वेन तस्याश्च प्रणयनाङ्गनया प्रथमोत्तमयोः प्रणयनद्वयापकत्वादिति प्राप्ते,—गत्यर्थवादा-
न्मध्यमयोरेव तत्रैवोरसंस्तवात्—ऊरु वा एतदङ्गस्य यदूरुणप्रघासाः
साकमेधाश्चेति । एतदेवार्थवादप्रयोजनम् । प्रणयनानुवादश्च तत्रोत्तरवेद्या-
मग्निं निदधातीति गुणार्थः । मध्यमयोः प्रणयनमिति तत्रैवोत्तरवेदिः । न
बैश्वदेव इति तु उपात्रं वपन्तीति वचनान्तरेण विहितोत्तरवेदेः प्रथमो-
त्तमयोः प्रतिषेधार्थमिति भाष्यकारः । धार्तिककृत्तु नैतन्मन्यते विध्यभावे
अर्थवादासंभवाद्वाक्यान्तरेण विहितोत्तरवेदेः सर्वत्र प्रसङ्गे तदुपसंहारा-
योगात्तु वैश्वदेव इति प्रथमोत्तमपर्युदासेन मध्यमयोरेव सद्यवस्थितौ
द्वयोः प्रणयन्तीत्यस्य वैयर्थ्यात् । तस्मादेकमेवाधिकरणमेवं वर्णनीयम् ।
प्राप्तप्रणयनानुवादे आनर्थक्याहङ्गणया सौमिकं प्रणयनमुच्यते । एवं
चोत्तरवेदिप्रतिषेधसंगतिः न वैश्वदेव इति । उपात्रेति त्ववान्तरप्रकरणेन
वरुणप्रघासमात्रविषयमिति न प्रथमोत्तमयोस्तत्प्रसक्तिः । एवं च प्रथमो-
त्तमयोः सौमिकं प्रणयनं पर्युदस्तोत्तरवेदिकं विधीयत इति प्राप्ते,—प्रणय-
न्तीत्यस्य सौमिकानभिधायकत्वादाहवनीयान् द्वावग्नी प्रणयत इति
वचनैकाध्यात्म्याकृतप्रणयनोत्तरकालमाहवनीयादग्न्यन्तरस्य प्रणयनमपूर्वं
पशुबन्धवद्विधीयते । तच्च गत्यर्थवादवशान्मध्यमयोः । उत्तरवेदिनिषेधस्तु
उपात्रं वपन्तीत्यस्य सामान्यविषयस्य पर्युदासार्थ इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

• स्वरसामादिशब्दानां यमादिदेशकत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

स्वरसामैककपालामिक्षं च लिङ्गदर्शनात् ॥ १० ॥

पृष्ठपः पटहो द्वौ स्वरसामानायाति स्वरसामशब्दो गुणविधिच्चाद्वैष्णव-
शब्दश्च भावामयमिहस्वरसामातिदेशकः, एवमेककपालामिक्षाशब्दावपी-
ति प्राप्ते,—लिङ्गदर्शनादतिदेशकत्वमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

वासभादिशब्दानां जातिनिमित्तकत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

कर्मजे कर्मयूपवत् ॥ ११ ॥

वासो ददाति, अनो ददातीति वासःशब्दस्य वान्नित्यानिमित्तत्वा-
त्सैव दानाङ्गतया विधीयते, एवं तद्वृणक्रियापि, तस्मात्साञ्जुष्टेया दानं
कुर्यतेति प्राप्ते, जातिवाचित्वान्न क्रियातिदेशकत्वमिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

गर्गाश्रयत्वे लौकिकाग्ररूपविधानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

विशये लौकिकं स्यात्सर्वार्थत्वाच्च वैदिकमर्थनिर्देशात् ॥ १२ ॥

अग्निमुपनिषाय स्तुत्रीनेत्यत्र अग्निराहवनीय इति प्राप्ते,—अग्निमात्रा-
भिधानात्र संस्कृतोपादानमिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

उपशयो यूप इत्यादौ यूपशब्दस्य संस्काराप्रबोध्यत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

संस्कृतं स्याच्छब्दत्वात् ॥ १३ ॥

उपशयो यूपो भवतीत्यर्थवादः छेदनादिनिमित्तो न त्वातिदेशिक इति
सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

पृष्ठैरुपतिष्ठत इत्यादौ पृष्ठशब्दस्य ऋगूद्व्याख्याविताधिकरणम् ॥ १४ ॥

कर्मणः पृष्ठशब्दः स्याच्छाभूतोपदेशात् ॥ १४ ॥

अग्नौ पृष्ठैरुपतिष्ठत इत्यत्राग्निसमीपे तिष्ठन् पृष्ठसदृशैः कर्मभिः कुर्या-
दित्यपूर्वकर्मविधानमिति प्राप्ते,—पृष्ठसाधनं रथन्तरादिभिरग्निसमीपे
स्थित्वा तमभिद्व्यादित्यभिधानविधानम् ‘उपान्मन्त्रकरणे’ इति स्मृते-
रिति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

सौर्ये चरौ इतिकर्तव्यतावाचाधिकरणम् ॥ १ ॥

इतिकर्तव्यताविधेयजतेः पूर्ववत्त्वम् ॥ १ ॥

सौर्यं चरमित्यादावितिकर्तव्यताकाङ्क्षायां लौकिकस्थालीपाकादीति-
कर्तव्यता प्राप्ता । दर्शादिगताया वैदिक्या अन्यसंयन्धित्वेनासंभवा-
दिति प्राप्ते,—वैदिकत्वेनौपधद्रव्यकत्वादिसादृश्येन चोपस्थिता दर्शादीति-
कर्तव्यत्वेन प्रकृतिवच्छब्देन कल्पितेनादितिश्यते प्रकृतिवत्सौर्येण कुर्या-
दिति नतु लौकिकीति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

गवामयने ऐकाहवैतिकर्तव्यतादृशनाधिकरणम् ॥ २ ॥

द्वादशाहिकमहर्गणे तत्प्रकृतित्वादैकाहिकपधिकागमा-

चदाख्यं स्यादेकाहवत् ॥ २ ॥

गवामयने ज्योतिर्गौरित्यादिसंज्ञक्यागेषु गणेषु द्वादशाहस्येति द्वाद-
शाहैतिकर्तव्यता, नाम्ना च ज्योतिरुद्येकाहगता चाविर्गणे क्रियते विरो-
धे त्वानुमानिकातिदेशो बलवान् प्रयोगमाक्यागत्वान् तत्रैव हि पर्यव-
न्धादितिकर्तव्यताकाङ्क्षा न च तत्र नाम श्रूयन् इति प्राप्ते,—नामः प्रत्य-

क्षत्वान्न तद्विरोधेऽनुमानम् । प्रयोगवाक्यं चोत्पत्तिवाक्यालोचनेनैव प्रवर्तत इति तद्वतनाशोपस्थितेति कर्तव्यतैव ब्रूवतीति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

इति श्रीमतस्सद्गामचन्द्रात्मजमहर्षेयनाथकृते न्यायविन्दौ सप्तमाध्यायस्य

चतुर्थः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ४ ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः

विशेषातिदेशप्रतिष्ठापिकरणम् ॥ १ ॥

अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

एकस्मिन् कर्मण्यग्निहोत्राद्यनेकातिदेशात्तदितिकर्तव्यताया वि-
कल्पे प्राप्ते, -नियमेनैकस्यैकत्रेतिकर्तव्यता अन्यथाऽव्यवस्थापत्तेरिति
सिद्धान्तः ॥ १ ॥

विशेषकर्मणो धर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ २ ॥

यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ २ ॥

नियमे कारणमुच्यते । यस्य कर्मणो लिङ्गं चिह्नं शब्दगतमर्थगतं वा
यत्र विकृतौ दृश्यते तस्य तत्रातिदेशः । ययौषधव्यक्तत्वात्तद्वितेन
देवतोक्तेराग्नेयस्य सौर्ये, तथाऽनैऋदेवतं पृथ्वीपोमीयैन्द्राग्रयोः, आज्य-
द्रव्यकेषूपान्शुयाजस्य, पयोदध्यादिषु वैक्षपशौ च सान्नाय्यस्य, पश्वन्त-
रेषु वैश्वस्य, ऐकादशिन्येषु मुत्याकालत्वात्सवनीयस्य, पशुगणान्तरेष्वै-
कादशिनस्य, अव्यक्तदेवतेषु सोमस्य, अहर्गणेषु सप्तेषु अहीनेषु च
द्वादशाहस्य, संवत्सरादिषु गवामयनस्येत्यादि बोध्यमिति ॥ २ ॥

सोमे ऐष्टिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ३ ॥

सोमे इष्टिपशुषु दर्शतिकर्तव्यताया उपस्थितेः सोमेऽपि तदन्वयश-
ङ्कायामभिपवादिसन्निपत्योपकारकाङ्गनिराकाङ्गत्वान्न सोमे तदन्वयः ।
तस्यैकदातं प्रयाजानुयाजा इति तु दीक्षाचङ्गद्वारकसंवन्धानुवाद इति
सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

केन्द्राग्रादौ ऐष्टिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ४ ॥

अग्नीपोमीयपशौ दार्शगौर्णमासिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

पशौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ ५ ॥

पञ्चन्तरेषु अग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

दैक्षस्य चेतरेषु ॥ ६ ॥

ऐकादशिनपथौ सवनधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

ऐकादशिनेषु सौत्यस्य द्वैश्चान्यस्य दर्शनात् ॥ ७ ॥

पथगणेषु ऐकादशिनधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात्प्रतिपद्युपदर्शनात् ॥ ८ ॥

अभ्युदयगतौ सौमित्रधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अव्यक्तास्तु सोमस्य ॥ ९ ॥

अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १० ॥

गणेषु द्वादशाहस्य ॥ १० ॥

सप्तसरसत्रेषु गावामयनिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

गव्यस्य च तदादिषु ॥ ११ ॥

एतानि सूत्राण्युक्तार्थानि । गव्यस्य गवामयनस्य । सिद्धान्तः ॥ ४-११ ॥

निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

निकायिनां पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १२ ॥

साहस्रा साधस्रा इत्येकनाम्ना युगपदुपक्रम्य पश्चात्क्रमेण विहिता
यागा निकायिनः । तेष्वेकसमूहवर्तित्वमेकनामत्वं चावान्तरमाहृश्यमस्ती-
ति पूर्वस्योत्तरेषु विध्यन्तो न तु सोमस्येति ॥ १२ ॥

फलादीनामनतिदेशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्या-

नन्वयस्तद्वन्धनत्वात् ॥ १३ ॥

स्वर्गायवज्रीवनियमस्वर्गकामाग्न्येयादिसमुदायानां प्रधानत्वेन कर्मा-
नङ्गत्वान्न विकृतावतिदेश इति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

गुणकामतो गोदोहनादीनामनतिदेशाधिकरणम् ॥ १४ ॥

गुणकामेष्वान्नितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १४ ॥

गोदोहनेन पशुकामस्येत्यादिफलार्थगुणानां गोदोहनादीनां प्रणयन-
द्वारा विकृतौ प्रवृत्तिः तथा तत्प्रवृत्त्यापीनि प्राप्ते, -पशुगर्धानां स्वेषु
प्रवृत्त्यनङ्गत्वान्नतिदेशः । प्रणयनं तु चमसेनैव भवति स्पृष्ट्या गोदो-
हनेन तद्वावायोगाद्दृष्टपूर्वमासापूर्वसावनप्रणयनस्यैवाश्रयत्वेन विकृतौ
तदभावाच्च न गुणफलप्रवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

सौये चरावभिमर्शनद्वयस्य विकल्पाधिकरणम् ॥ १६ ॥

एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि चोदनैकत्वात् ॥ १६ ॥

आग्नेयविकारे सौये चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्रा जमा-
वास्यायामिति प्रकृतिवश्वस्येति प्राप्ते,—हविरन्तरानुरोधेन प्रकृतावार्थिकी
व्यवस्था न ॥ शास्त्रार्थः । समुदायद्वयेऽप्याग्नेयसत्त्वेन समुदायकृतव्यव-
स्थायाः शास्त्रीयाया असंभवात्तस्माद्विकृतावव्यवस्थैवेति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

सौये आग्नेयधर्माभिदेशाधिकरणम् ॥ १६ ॥

लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पः स्यात् ॥ १६ ॥

इष्टिषु पण्णामाग्नेयादीनामनियमेनातिदेश इति प्राप्ते,—एकदैवत्यास्तु
आग्नेयस्यानेकदैवत्यास्वप्नीपोमीचैन्द्रामयोः आज्यादिद्रव्येषूपान्शुयाजादे-
रिति नियमः सादृश्यविशेषादिति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

हविर्देवतयोर्विप्रतिपत्तौ हविःसामान्यस्य बलीपत्त्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्यत्वात् ॥ १७ ॥

ऐन्द्रपुरोडाशे आग्नेये च पयसि मुख्यत्वप्राधान्याभ्यां देवतासाद-
ृश्यात्साम्नाप्यस्यौषधस्य चातिदेश इति प्राप्ते,—त्यज्यमानत्वेन हविषः
कर्मप्रत्यासत्तेस्तत्सादृश्यादेवातिदेशः, देवता तु प्रातिपदिकार्यतया मुख्या-
ऽपि बहिरङ्गं प्राधान्यं तु नास्त्येव यागगुणत्वात्, औषधे साम्नाप्य-
धर्माणां साम्नाप्ये चोषधधर्माणामसंभवाच्च । अतो हविःसाम्यं बल्यदिति
सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

कृष्णलहिरण्ये औषधधर्माभिदेशाधिकरणम् ॥ १८ ॥

हिरण्यमाज्यधर्मस्तेजस्त्वान् ॥ १८ ॥

कृष्णलचरौ दीप्तिमत्त्वसाम्यादाज्यातिदेशे प्राप्ते,—विविक्तावयवत्वाच्च-
कशब्दाद्यौपधातिदेश इति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

मधूदके वर्षाद्यजातीयाज्यधर्माभिदेशाधिकरणम् ॥ १९ ॥

मधूदके द्रवत्वसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ॥ १९ ॥

चित्रेष्टौ मधूदकयोः स्वाभाविकद्रवत्वात्पयोविध्यन्तप्राप्तौ वर्णसाम्या-
विकत्यादाज्यविध्यन्त इति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

वाजिनसौत्रामण्यारौष्टिकचर्मोतिदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥

वाजिने सोमपूर्वत्वं सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ताच्छ्रव्यात् ॥ १ ॥

वाजिने सौत्रामणिग्रहेषु च सोमातिदेशः । सोमो वै वाजिनं सुरा
सोम इति गौणप्रयोगादिति प्राप्ते,—अर्थवादस्याविधायकत्वाद्वाजिने
पयोनिष्यन्तः सुराग्रहेषु चौपवविष्यन्त इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

पशौ सान्नाप्यपमोतिदेशाधिकरणम् ॥ २ ॥

पशुः पुरोडाशविकारः स्यादेवतासामान्यात् ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशौ देवतासामान्यादग्नीषोमीयपुरोडाशविष्यन्तप्राप्तौ पशु-
प्रभनत्वसाम्नाधिक्रियात्सान्नाप्यनिष्यन्त इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

पशौ पयोपमोतिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

दध्नः स्यान्मूर्तिसामान्यात् ॥ ३ ॥

घनत्वादध्न इति प्राप्ते, साक्षात्पशुप्रभनत्वात्पयस एवेति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

आमिश्राया पयोपमोतिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

आमिश्रोभयभाव्यन्वादुभयविकारः स्यात् ॥ ४ ॥

आमिश्रोभयजन्यत्वादुभयविकारः, घनत्वाद्वा दधिविकार इति प्राप्ते,—
तमे पयसीति घान्ये पयस एव प्राधान्यात्तद्वामिश्रा अतः पयोविकार-
त्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

द्वादशाहसत्राहीनयोर्व्यवस्थाया पमोतिदेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

मत्रमहीनश्च द्वादशाहस्तस्योभयथा मृत्तिरैककर्म्यात् ॥ ५ ॥

सत्रान्येष्वहर्गणेषु मत्ररूपद्वादशाहातिशेषः अहीनेषु तु अहीनस्येति
सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

पञ्चदशरात्रादिषु सत्रपमोतिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्पञ्चदशरात्रस्याहीनत्वं कुण्डपायिनाप-

यनस्य च तद्रूपेण हीनत्वदर्शनात् ॥ ६ ॥

पञ्चदशरात्रस्य कुण्डपायिनामयनस्य चामनोपायचोदनात्सत्रघा-
ण्डाभ्यातिशयाच्च सत्रत्वमेव न त्वन्नेऽभिगम्यत्वमात्रेणाहीनत्वम् । अतः सत्र-
विष्यन्त एवेति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

इति श्रीशिवविन्दो अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

हृदिदेवते आग्रावैष्णवदेवते च क्रमेणाग्नेयाग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥

हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ॥ १ ॥

आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदमिचरन् सरस्वत्याज्यभागा दार्ह-
स्पत्यं चरुमित्यत्र प्रथमे प्रथमस्याग्नेयस्य तृतीयेऽग्नीषोमीयस्य स्थानसा-
म्यादतिदेशप्राप्तौ एकानेकदेवतत्वाभ्यां प्रथमतृतीययोस्तृतीयप्रथमवि-
ध्यन्त इति सिद्धान्तः स्थानैक्यस्य बहिरङ्गत्वेन दुर्बलत्वात् ॥ १ ॥

अनकसप्तरात्रीषष्टित्वद्वयं द्वादशाहधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ २ ॥

गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेयवत् ॥ २ ॥

अनकसप्तरात्रे चत्वारि त्रिवृत्यहान्यग्निष्टोममुखानीति श्रुतं सत्र
पार्ष्विकाद्याह्वित्रिवृत्यसाम्येन प्रवृत्तिरिति प्राप्ते,—चतुर्णामपि पृष्ठधाना-
माद्यानां चतुर्षु संपातसाम्यात्प्रवृत्तिः अत एवाग्निष्टोममुखानीति युक्तम् ।
अन्यथा सर्वेषामग्निष्टोमत्वं स्यात् पार्ष्विकस्यान्वयस्य तथात्वादिति
सिद्धान्तः ॥ २ ॥

षट्त्रिंशद्वात्रे षडहधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

कालाभ्यासे च वादरिः कर्मभेदात् ॥ ३ ॥

षट्त्रिंशद्वात्रे षडहा भवन्ति चत्वारो भवन्तीति चतुर्विंशतिरहानि वि-
धीयन्ते । तत्र च गणत्वसाम्याद्द्वादशाहगतदशरात्रविध्यन्तप्राप्तौ चतुर्वि-
ंशतिगणस्याद्वादत्वात्षडहानां च प्रत्यक्षश्रुतेस्तद्विध्यन्त एवेति सि-
द्धान्तः ॥ ३ ॥

संस्थागणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्षणग्रहणात् ॥ ४ ॥

शतोक्त्यं भवतीत्यादावुक्त्यादिशब्दानां ज्योतिष्टोमनामत्वात्तदनुवा-
दनं शतावृत्तिविधिरिति प्राप्ते,—संस्थावाचकत्वात् च त्वनुवादः किंतु
संस्थासंस्थोभयविनिष्टापूर्वकर्मविधिः प्रकरणान्तरात् । अतो गणरूप-
त्वादद्वादशाहविध्यन्त इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

शतोक्त्यारौ ज्योतिष्टोमात् शतोक्तेरप्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

गणादुपचयस्तत्प्रवृत्तिवत् ॥ ५ ॥

शतोक्त्ये द्वादशाहिकदशगग्रावृत्तिः । तस्मिन् प्रथमदशमयोरग्नि-

ष्टोमसंस्था । इह तूक्थ्यसंस्थाया औपदेशिकत्वाद्द्विष्टोमस्तोत्रोत्तरमुक्थ्य-
निवृद्धिः । तत्रागम्यमानेपूर्वक्यस्तोत्रेषु द्वादशाहिकोऽप्यविध्यन्त इति
प्राप्ते,—ज्योतिष्टोम एवोक्थ्यधर्मोपदेशात्तद्विकारत्वेन न ॥ द्वादशाहि-
कविकारत्वम् 'न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचते' इति न्यायादिति
सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

गायत्रमेतदहरित्यत्रोत्पत्तिगायत्रीणामागमाधिकरणम् ॥ ६ ॥

गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रकृत्यधिकारात्संख्यात्वा-

द्विष्टोमवदव्यतिरेकात्तदाख्यत्वम् ॥ ६ ॥

घृहस्पतिसंघे गायत्रमेतदहरिति छन्दान्तरव्युदासेन गायत्री नियता ।
तत्र प्राकृतीष्वेकतिदेशप्राप्तास्वक्षरलोपेन गायत्रीछन्दः संपादनमिति
प्राप्ते,—गायत्रीशब्दस्य संख्यान्वितत्रिपादृग्वाचित्वादुत्पत्तिगायत्र्येवानेया
इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

इति श्रीन्यायविद्भी अष्टमाध्यायस्य कृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

द्विहोमचन्दस्य कर्मनामधेयताधिकरणम् ॥ १ ॥

द्विहोमो यज्ञाभिधानं होमसंयोगात् ॥ १ ॥

यदेकया जुहुयाद्विहोमं कुर्यादिति द्विहोमशब्दो जुहोतिचोदना-
चोदितानां कर्मणा नामधेयं न ॥ द्वीरूपगुणत्रिभिः शास्त्रान्तरप्राप्तत्वा-
दिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

द्विहोमचन्दस्यापूर्वताधिकरणम् ॥ २ ॥

तस्मिन्सोमः प्रवर्तेताव्यक्तत्वात् ॥ २ ॥

द्विहोमेष्वव्यक्तत्वेन सोमस्य, होमत्वविशेषाद्द्विहोरादेर्वा वि-
ध्यन्तप्राप्तौ,—सत्रिपत्योपकारकाङ्गसाधन्याभिगताहृतयाऽपूर्वत्वमेवेति
सिद्धान्तः ॥ २ ॥

इति भीमतत्संज्ञायचन्द्रात्मनश्चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥

चतुर्थः पादोऽध्यायस्य समाप्तः ॥ ४ ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अग्निहोत्रादिवक्तव्यमर्णामपूर्वप्रयुक्तताधिकरणम् ॥ १ ॥

यज्ञकर्मप्रधानं तद्धि चोदनाभूतं तस्य द्रष्टव्येषु संस्कार-
स्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

अवघातादीनां ग्रीष्मादिद्वाराऽपूर्वार्थत्वात् द्वाराभावेन नीवारादिषु
नोह इति प्राप्ते,—अपूर्वसाधनत्वेनैव ग्रीष्मादीनां द्वारत्वादपूर्वसाधनत्वस्य
च विकृतौ नीवारादिष्वपि सत्त्वात्तद्वारा प्रकृतिवदपूर्वोपकारकत्वस्याति-
देशावगतत्वादूहसिद्धिः । एवं प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्तीति
प्रोक्षणस्य नखनिर्भिन्नचरौ नखेपूहः । एवमगन्मः सुवरित्पादिस्वर्गप्रका-
शकमग्नस्यान्यकलायां विकृतायूह इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

प्रोक्षणस्यायपूर्वप्रयुक्तताधिकरणम् स्वरस्य दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तत्वं च ॥ २ ॥

संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं स्यात् ॥ २ ॥

प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामित्यत्र प्रोक्षणस्योदूखलादिद्वाराऽव-
घातार्थत्वामखनिर्भिन्नचरौ च तदभावादनूहप्राप्तौ,—प्रोक्षणं विनाप्यवघा-
तसिद्धेस्तण्डुलनिर्पुत्तिप्रणाढ्या यदपूर्वसाधनत्वं तेनैव रूपेणावघातस्य
द्वारत्वात्तस्य च नखविदलेऽपि सत्त्वादूह इति सिद्धान्तः पूर्वोक्त एव
प्रपञ्चितः । एवं वा यावत्या वाचा कामयीत तावत्या दीक्षणीयायामनु-
श्रूयादिति श्रुतः स्वरविरसपस्तु दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्त एव सन्निहितत्वात् ।
ओतिष्टोमापूर्वस्य विप्रकृष्टत्वान्न तत्प्रयुक्त इत्यपि ज्ञेयम् ॥ २ ॥

फलदेवतासंबद्धधर्माणामप्यपूर्वप्रयुक्तताधिकरणम् ॥ ३ ॥

फलदेवतयोश्च ॥ ३ ॥

सौर्यादिविकृतावगन्मः सुख इति स्थाने अगन्म ब्रह्मवर्चसमित्यूहः ।
अग्नेरहमुज्जितिमनूजेषमिति मन्त्रे च सूर्यस्याहमित्यूहः, फलदेवताप्रका-
शनद्वारा ऋत्वपूर्वोपयोगादिति स्पष्टम् ॥ ३ ॥

धर्माणामदेवताप्रयुक्तताधिकरणम् ॥ ४ ॥

देवता वा प्रयोजयेदातिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात् ॥ ४ ॥

यागेनाराधिता देवता फलप्रदेति सैव प्रधानं यागस्तदर्थो भोजनमि-
यातिव्यर्थम् । एवं च देवताप्रसादादेव कालान्तरेऽपि फलसिद्धेर्नापूर्व-
कल्पनेति प्राप्ते,—देवतासाध्यत्वेन फलभावनाकणत्वेन च याग एव

प्रधानं भोजनं तु दृष्टव्यमिति ध्येयम् । तत्रापि फलं भोजनादेव न
त्वतिरिक्तस्यासामर्थ्यात् । देवतायात्रामोक्तत्वात् प्रसादसंभवः । अर्च-
नादानामभ्यर्च्यपरत्वात् । म्लोक्तमण्डूनादीनामपि देवतात्वदर्शनम् । तन्मा-
द्यागादेवापूर्वद्वारा फलमिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

प्रोक्षणादीनामभ्यर्च्यप्रवृत्ताधिकरणम् ॥ ५ ॥

द्रव्यसंरथादेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥

त्रीक्ष्णीन्याद्विश्रुतिप्रवृत्तादीनामभ्यर्च्य एव प्रोक्षणादयं न तु
दुर्लभप्रक्रमेणापूर्वार्था इति प्राप्ते, — एव सत्यानर्थक्यात्पूर्वसावनत्वेनैव
प्रोक्षणाद्यन्वय इति सिद्धान्तः । तेन यवनीवारादिष्वपि प्रोक्षणा-
दयः ॥ ५ ॥

अग्निष्टोमे वपाशुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रवृत्ताधिकरणम् ॥ ६ ॥

देशसंबद्धमुपांशुत्वं तेषां स्यात्श्रुतिनिर्देशात्तस्य च तत्र भावात् ॥ ६ ॥

अग्निष्टोमे त्वरा वा एषा यज्ञस्य तन्माद्यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीया-
त्तेनोपाशु चरन्तीति श्रुतम् । त्वरा छद्मगतिः । इदमुपाशुत्वमग्नीषोमीय-
प्राशुत्वयज्ञप्राग्भाग्यं यज्ञस्य प्राचीनमित्यन्वयान् । अतो विवृतौ तन्मागा-
रम्भकेऽप्राशुतेऽपि पदार्थं ऊहितव्यमिति प्राप्ते, — यज्ञशब्दस्य त्वराशब्द-
विशेषणत्वं न तु प्राचीनमित्यस्य व्यवधानम् । यत्किंचिदित्यस्याने-
कार्यत्वाच्च अग्नीषोमीयप्राग्वर्तिनामङ्गानामेवोपाशुत्वं धर्मः । तेन विवृ-
ताप्राशुते पदार्थं नोहितव्यमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

इष्टकाद्य सृष्टप्रोक्षणापवृत्तानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संघातात्पौर्णमासीवत् ॥ ७ ॥

हिरण्यशकलैर्गन्धिं प्रोक्षतीति प्रोक्षणं प्रतीष्टकं कार्यम् । अग्निशब्देनेष्टका-
विरिक्तैकाग्रविनोऽमभवेनानभिज्ञानादिति प्राप्ते, — स्वर्णिङलमित्येकपु-
द्गपैकाग्रविसत्त्वात्तत्संस्कारकं प्रोक्षणं सृष्टदेवेति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

उत्तमान्येषामह्ना पत्नीसंयाजानां तत्त्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेषामविशेषात् ॥ ८ ॥

द्वादशाहं पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सतिष्ठन्त इत्यविशेषात्सर्वेषामह्ना
पत्नीसंयाजान्तत्वम् असत्त्वनो हि तर्हि यज्ञ इति तु चिरसंस्त्यतत्वेनो-
पपन्न इति प्राप्ते, — अन्त्यादहं प्रागेवायं विधिः द्वादशयागानां मन्त्र-
प्रयोगो हि कचित्पदार्थेऽवस्थाप्योत्तरोपक्रमेण स्यात् । तत्र

त्सममेतद्वचनत्वादूह इति सिद्धान्तः । यद्वा प्रवृत्तौ धान्यमसि
धिनुहि देवानिति तण्डुलेषु धान्यशब्दोऽममवेतार्यत्वात्तत्समये हविषि
नोदितय इति प्राप्ते,—लक्षण्या प्रवृत्तावपि समर्थत्वान् मासमसीति
सुर्यशब्दस्यैवोद्देशो न तु लक्षण्या मृगशब्दस्य तस्या अविवक्षितत्वादिति
सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

इदोपह्वाने यज्ञपतिव्यवस्थान्वाध्यापिकरणम् ॥ १३ ॥

चोदिते तु परार्थत्वाद्विवक्षितविकारः ॥ १३ ॥

वर्जपूर्णमामयोरिद्वानिगदे उपवृत्ता मनुष्या ये यज्ञपतिं यद्वानिति
यज्ञपतिवृद्धिप्रकाशनेन तदुत्पादजननात्तत्सम्कारजनकं लिङ्गान् । अतो-
ऽन्ययजमानसंपूर्णो यज्ञपतीनिनि प्राप्ते,—इदोपह्वानाङ्गनिगदमप्यवर्तिन-
स्तो भित्तगम्यत्वासमसाद्यच्छब्देन च शृद्धेः परार्थत्वावगमात्प्राधान्या-
योगेनेहास्तुन्यर्थत्वमेवेति सत्रादौ नोदः । यत्र तु यजमानप्राप्तान्यं न
तु परार्थत्वं तत्र भवत्येवोद्देशः । यत्र मूकवाके अयं यजमान आयुग-
शाम् इति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

सप्रवृत्त्याङ्गानिगदे इतिवच्छब्दम्यावध्यापिकरणम् ॥ १४ ॥

अमंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ १४ ॥

अथोतिष्ठोमे देवताप्रकाशनार्थं सुप्रवृत्त्यानिगद इति आगच्छ हरिष
आगच्छेत्यादि । सोऽग्निद्रुति यज्ञे आग्नेयी सुप्रवृत्त्येतिवचनादग्ने आग-
च्छेत्युक्तं । अग्निद्रुतिश्च अपि देवतागुणार्था रोहितवर्णाद्विरूपेणो-
दितव्या इति प्राप्ते,—देवताभर्मन्यं प्रमाणाभावात्समुत्तिमात्रेणादृष्टार्थानां
नोद्देश इति । एवं तस्यै शृत्वं तस्यै वधीयाद्येकहायनीमन्त्रं माण्डे त्रिरस्ते
शृताद्यभावादुदितव्य इति प्राप्ते,—एकहायन्यस्याया शृताद्यभावाद्वा-
ग्नित्वेऽपि मानाभावात्कर्षणानुन्यर्थत्वस्य साण्डेऽपि गोजननद्वारा मंम-
यादूह इति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

भारस्वत्या मेध्यामग्निगुणवचनाभावाधिकरणम् ॥ १५ ॥

विद्विग्रेषनिर्देशात्समानविधानेष्वपाप्ता सारस्वती

स्तीत्वान् ॥ १५ ॥

अथोतिष्ठोमे सारस्वती मेरी अनिगदे ध्रुवा । तत्र पशुमार्गा मय-
माभाष्ये—प्राग्मा अग्निं यरमेनि पुनिङ्गस्य पशुनाभिप्रायेण म्रिया-
मन्नुपपन्नेमेध्यामपि म्यादग्निगुणैः इति प्राप्ते,—पशुनाभिप्रायेण पशुने-

वर्तिद्रव्यस्य स्वीरूपस्य पुद्भिर्द्विविरोधात्प्रकाशनासंभवान्मेध्यामप्रवृत्तिः ।
अग्नीषोमीयमात्रार्थत्वे तु सिद्धान्तेऽतिदेशादूह इति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

यथापशीवे गिरापदस्थाने इरापदस्यैव कर्तव्यताधिकरणम् ॥ १६ ॥

आम्नातादन्यदधिकारे वचनात्तद्विकारः स्यात् ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीयसामनि श्रुतं—न गिरा गिरंति श्रूयात् ऐरं
श्रुत्वोद्वेयमिति । तत्रेरापदमात्रं वचनेन विधीयते नोद्गानस्तोत्रसंबन्धः ।
किंतु प्रकरणकल्पः । स च गिरापदस्यापि तुल्य इत्युभयोर्विकल्प इति
प्राप्ते,—इरापदस्य श्रुत्यैवोद्गानसंबन्धात्प्रकरणाच्च स्तोत्राद्भूत्वात्प्रावस्यम् ।
गिरापदस्य तु प्रगाथैकवाक्यतया गानसंबन्धः । क्रमाच्च स्तोत्राद्भूत्वमतो
दीर्घत्वम् । एवं प्रत्यक्षविधिविहितत्वाद्दीरापदं प्रबलमतस्तदेव नियत-
मिति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

इरापदस्य प्रगीतताधिकरणम् ॥ १७ ॥

अप्रगाणाच्छ्रद्धान्यत्वे तथाभूतोपदेशः स्यात् ॥ १७ ॥

इरापदमप्रगीतमेव प्रयोष्यं तथाभूतस्यैव विधानान् । प्रगीतात्तद्वितो-
स्पत्तौ श्रुद्धं तालव्यं प्रथमस्वरं चेतीकारस्यायीमावे सति श्रुद्धाच्छ इति
छप्रत्यये आयीरीयमिति स्यात् न त्वैरमिति । अयं च स्वार्थवद्वितस्त-
स्मादप्रगीतोपदेश इति प्राप्ते—गिरापदस्थाने विधानादपेक्षिततदीयगीति-
ल्लामः स्तुतेः सामसाध्यत्वान् । तस्मात्प्रगीतप्रयोग इति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

गीतीनां सामनामताधिकरणम् ॥ १ ॥

सामानि मन्त्रपेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥

रथन्तरादिशब्दा गीतिमात्रवाचका इति स्मर्यते अथवा उहप्रत्यस्य
पौरुषेयत्वमुच्यते ॥ १ ॥

सामः क्वसंस्कारकर्मताधिकरणम् ॥ २ ॥

कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ २ ॥

साम्रां न संस्कारत्वमकर्मकालेऽपि प्रयोगान् । अदृष्टसंस्कारत्वे कतु-
मध्ये पुनः प्रयोगो न स्यात् । अकर्मकाल एव तदुत्पादात् तस्मात्प्रधान-

कर्म साम ग्रहिः प्रयोगस्तु फलार्थः, क्रतुमध्ये क्रतोरारादुपकारक इति प्राप्ते,—अक्षराभिर्व्यक्तिद्वारा साम्रां स्तुतिसाधनता तस्मात्संस्कारकर्मणि सामानि अकर्मकाले गानं वाचनिकं शिक्षार्थमिति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

तृचे प्रत्यृचं वृत्तसात्रः समापनाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् ॥ ३ ॥

एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति ऋग्वित्वं सामोद्देशेन निष्प-
त्यर्थत्वेन विधीयते । तेन ऋक्त्रयेण मिलित्वा गेयं, प्रत्यृचं गीयमाने तु
अभ्यासलक्षणा स्यात् । तस्माद्भासञ्च गानमिति प्राप्ते,—साम्ना स्तुवीते-
त्यादिभिः सात्रः स्तोत्रसाधनत्वं तत्साधनशब्दाभिव्यक्त्या वाक्यं च
स्तुतिसाधनं न तत्समूहः, तस्मात्प्रत्यृचं गेयम् । एवं च स्तोत्राङ्गत्वेनैव
तत्साधनपरिच्छेदेन त्रित्वविधानात्तृचे क्रियत इत्यनुवादः । अतोऽभ्यास-
लक्षणाऽपि न दोष इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

समाख्येन तिमृषु ऋतु गानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ ४ ॥

तिमृषु समासु वा त्रिपमासु वा अनियमेन गानप्राप्तौ संशरविलेश-
परिहाराय समाख्येनेति सिद्धान्तः । संशरः साम्नो हिंसा । अधिकच्छन्द-
स्कायामुत्पन्नस्य हि न्यूनच्छन्दस्कायां गानेऽवशिष्टं सामाश्रयाभावा-
द्धन्येत न्यूनच्छन्दस्कायामुत्पन्नं चाधिकच्छन्दस्कया गायमानतमत्वं
स्यान् सोऽयं विलेशः ॥ ४ ॥

उत्तरयोर्गायतीत्युत्तरापन्धापीतयोरेव ऋचोर्ग्रहणाधिकरणम् ॥ ५ ॥

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्मतीयेत ॥ ५ ॥

यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति योन्युत्तरयोरेव ग्रहणं मन्त्रनिश्चयत्वा-
दिति प्राप्ते,—लोकं तथात्वेऽपि उत्तरापन्थे संज्ञाकरणात्तस्याश्च निरपे-
क्षत्वेन प्राग्वत्यात्पकरणाय तासामेव ग्रहणमिति सिद्धान्तः । अथवा
द्वादशाहिकं चतुर्यमहस्तत्र त्रैशोकं नाम ग्रहसामाविजगतीषु स्तुवत इति
तदतिजगत्पामुत्पन्नं द्वे अनिजगत्वावानीय ममासु गेयं न तु नेमं नम-
न्तीत्यायोक्तारयोः तयोर्वृद्धीत्वादतिजगतीष्विति च बहुत्वश्रुतेरिति
प्राप्ते,—अत्वर्थयोरुत्तरयोर्वृद्धत्योरानर्थक्यादेरनिगन्तोमन्त्रत्वप्रवशात्तदर्थ-
मेतैरुत्पामृचि सत्तद्वत्त्वः पश्यमानायामतिजगतीषुत्वानुवादोपपत्तौत-
रयोरेव गानमिति ॥ ५ ॥

बृहतीपङ्क्तयोरेव ग्रन्थेन रथन्तरस्य गानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्रागाधिकं तु ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे बृहद्रथन्तरे बृहत्योरुत्पन्ने । अभित्वा शूर नो नुमस्त्वामिद्धि
हवामह इति, तयोः पङ्क्ती उत्तरे, न त्वा वा अन्यः सत्त्वन्नधिन्नेति च । तत्र
म्—न वै बृहद्रथन्तरमेकच्छदोयत्तयोः पूर्वा बृहती ककुभादुत्तर इति ।
तत्र पङ्क्ती परित्यज्य द्वे द्वे ककुभावानेतव्ये इति प्राप्ते,—प्रगाथस्मरणात्तया
समाप्त्यानात्पङ्क्तिपाठानर्थक्यापत्तेः । पादं पुनरारभत इति दर्शनान्
बृहतीं पङ्क्तिं च प्रप्रथ्य ककुप्संपत्तिरिति सिद्धान्तः । एवं रौरवयौधा-
जये घार्हते तृचे भवन इत्यादावपि विशेषतस्तृग्विधानादन्यागमशङ्काया-
मुत्तरेतुभिरेव प्रप्रथनम् । तथा गवामयने चतुः शतमैन्द्राघार्हताः प्रगाथा
इत्यत्र प्रगाथवचनमृक्प्रप्रथनाभिप्रायम् । प्रथमे तृचे गीत्वा तत्रैकामृचमु-
पादायापरं द्वे ऋचौ गृहीत्वा गानं पुनरप्येवमिति । एवं च तृचगानं
प्रगाथशब्दश्चेत्युभयानुग्रह इति प्राप्ते,—अन्या अन्या ऋचो भवन्तीति
वचनादेकस्या द्विर्गानासंभवाद्द्वयोः प्रप्रथनमेवेति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

साक्षा स्तुवत इत्यस्यैव विधित्वाधिकरणं वर्णकान्तरसहितम् ॥ ७ ॥

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्याद्वसामयोस्तत्परत्वात् ॥ ७ ॥

विकृतौ कचिदप्राकृतानि स्तोत्राणि विहितानि तेषु प्राकृतरथन्तरा-
दिसाम्नामप्राप्तेर्यदृचा स्तुवत इति ऋक्मात्रेण स्तुतिरिति प्राप्ते,—एवं वि-
द्वान्ताम्ना स्तुवीतेति प्रत्यक्षसामविधानाद्यदृचेत्यस्यार्थवादत्वात्ताम्ना स्तुतिः
न केवलमर्थेति सिद्धान्तः । यत्र त्वेकैव ऋक् प्रगीता अप्रगीता च पठिता तत्र
प्रगीतैव प्राज्ञा । यथा अयं सहस्रभानव इत्येतया आह्वनीयमुपतिष्ठत
इति । अप्रगीतापाठस्तु स्वरूपावधारणार्थः । एवं वा त्रैस्वर्यचातुस्वर्याभ्यां
शाखाभेदेनाम्नातमन्त्राणां कर्मणि तयोर्विकल्प इति प्राप्ते,—तानो यज्ञक-
र्मणीति स्मृतेस्त्वैकश्रुत्यं स्वराध्ययनं त्वर्थज्ञानार्थमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

रथन्तरमुत्तरयोर्गायत्रीत्यत्रोत्तरावर्णवशेन गानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रकृतत्वात् ॥ ८ ॥

रथन्तरमुत्तरयोर्गायत्रीति योनिवर्णवशेनोत्तरयोर्गानं योनावेकारं
निवर्त्योकारेकारौ पठितौ उत्तरयोरपि तत्स्थानगतं वर्णं निवर्त्योकारे-
कारावुच्चार्याविति । अतो नोह इति प्राप्ते,—एकारस्यैव संख्यश्ररस्य विश्ले-
षेण प्रदर्शनादुत्तरयोरपि यत्र स्थाने एकारस्तत्रैवायीभावः । ऋगश्रराभि-
व्यक्तार्थत्वात् । तस्मादुत्तरावर्णवशेनोह इति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

उत्तरयोः स्तोमातिदेशाधिकरणम् ॥ ९ ॥

स्तोभस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिमृग्यम् ॥ ९ ॥

सामातिदेशे स्तोमानां न सः असामान्यादिति प्राप्ते,—सामाङ्गत्वात्तदति-
देशे तेषामप्यतिदेश इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

स्तोमलक्षणाधिकरणम् ॥ १० ॥

अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः स्तोमशब्दत्वात् ॥ १० ॥

यद्ग्राह्यं भ्योऽधिकं विवर्णं च तत्स्तोमशब्देनोच्यते ॥ १० ॥

नीजारादिषु प्रोक्षणावपातादिष्वर्मांशुशानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

धर्मस्पर्धाकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रमप्रतिषेधे

चोदनानुबन्धः समवायात् ॥ ११ ॥

नीजारादीनां ग्रीखादिस्थानापत्तौ किं मानमिति शङ्कायामुच्यते—नी-
जाराणां ग्रीहिकायै तन्दुलनिष्पत्तौ सामर्थ्यं प्रत्यक्षमेव चरोश्च पुरोडाश-
कार्ययागसाधनत्वम् । एवं मध्यगानं पट्टहाभावे सत्कार्यार्थतया दिवाना-
स्तस्यानापन्नम् । एवं नग्नानामुद्गलनार्थापत्तिः परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति
वचनादधूपस्यानापत्तिः । एवमिरापदस्य गिरापदस्यानापत्तिः न गिरागिरि-
ति निषेधान् । अतस्तत्र तत्र प्राकृतभर्मोह इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

परिधौ शरपमांशुशानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वात्स्यात् ॥ १२ ॥

परिधौ न यूपधर्माः परिधानार्थस्यैव पशुनियोजनोपकारित्वान् अतः
रत्नवाल्यामिवात्रापि नेति प्राप्ते,—अन्यार्थस्यापि नियोजनाङ्गत्वात्प्रो-
क्षणापरिध्याणादिधर्मान्ययः तेषां साधनद्वारा नियोजनाङ्गत्वान् । छेदना-
दीनां त्वसंभवालोप इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

श्रग्वती प्रणीतापमांशुशानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥

अभ्युदयेऽपि दक्षिणयोः प्रणीताकार्ये विध्यमावाग्रणीताभर्मोकरण-
मिति प्राप्ते,—विध्यमावेऽपि भावनत्वसन्नाप्तभिरंगिनां धर्माः कार्यो
इति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

शरपग्राह्योपमांशुशानाधिकरणम् ॥ १४ ॥

एकार्थत्वादभिप्रायः स्यात् ॥ १४ ॥

अन्तरे प्रसूयमाने संमीडयेद् मृद्विति प्रसूयमाने समुद्रं मनमा ध्याये-

दित्यादयो धर्मा उभयोः संकीर्णाः कार्योः एकपृष्ठापूर्वमाधनत्वात् श्रीहि-
धर्मा यवेष्टिव । ॥ च शूरचित्रादिप्रकारभेदाभैकसाधनत्वं श्रीहिमुवादे-
रिवेति वाच्यम् । अक्षराभिन्न्यञ्जकत्वरूपसाधनत्वप्रकारैक्यान् शूरत्वा-
दिप्रकारभेदस्य ऋक्ससाधनत्वान्तर्गतस्य सामसाधनतायामनन्तर्भावा-
दिति प्राप्ते,—रयन्तरे बृहतीति च निर्देशभेदात्तत्वरूपविवक्षाया
अवगमाद्धर्मव्यवस्था । किञ्च रयन्तरबृहत्सार्थं नैकं पृष्ठस्तोत्रं किंतु
भिन्नं तयोश्च भिन्नार्थयोर्वचनवशाद्विकल्पः । तस्मान्न धर्मसाङ्ख्यमिति
सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

कण्वरयन्तरे बृहदयन्तरधर्मसमुच्चयाधिकरणम् ॥ १५ ॥

अमाकृते तद्विकारादिरोधाद्व्यवतिष्ठेरन् ॥ १५ ॥

वैश्यस्तोमे कण्वरयन्तरं पृष्ठं भवतीति बृहद्रथन्तरयोः स्थानापन्नं
कण्वरयन्तरं तद्धर्मान्विकल्पेन गृह्णाति प्रकृतिवदिति प्राप्ते,—द्वयोः कार्ये
विधानात्समुच्चयेन धर्मानुष्ठानं प्रकृतौ तु निर्देशाच्चक्येति भाष्यकारः ।
कण्वरयन्तरं द्वयोः कार्ये विहितमपि यथाप्राप्तयोः कार्ये विधानादप्रा-
प्तेश्च वैकल्पिकत्वात्कदाचित्कस्यचिद्धर्मान् गृह्णाति न सर्वदा सर्वान्
अतो विकल्प एवेति तु वार्तिककृत् ॥ १५ ॥

द्विसामके बृहद्रथन्तरधर्मव्यवस्थाधिकरणम् ॥ १६ ॥

उभयसाम्नि चैवमेकार्थापत्तेः ॥ १६ ॥

यत्र तु संसव उमे क्षुर्यादित्यादौ बृहद्रथन्तरयोः समुच्चयस्तत्रोभय-
धर्माणामुभयप्रानुष्ठानं द्वयोः संहत्यैककार्यजनकत्वादिति प्राप्ते,—विक-
ल्पेन प्राप्तयोः समुच्चयमात्रविधानान्नैककार्ये सामद्वयविधिः । अतो
धर्माणां व्यवस्थैवेति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

सौर्यादिषु पार्वणहोमापनहोमनाधिकरणम् ॥ १७ ॥

पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगात्तदभीज्या हि ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्तुवेण पार्वणौ जुहोतीति होमौ पर्वदैवत्यौ आरा-
दुपकारकौ विकृतिष्वतिदिश्येते इति प्राप्ते,—दानार्थस्य पृणातेः कर्म-
ण्यपि भावव्युत्पत्त्या मुख्यत्वात्प्रकरणात्कर्मसमुदायस्य देवतात्वं तत्सं-
स्कारकौ च होमौ विकृतिषु संस्कार्यभावान्न कार्यौ अधिकरणव्युत्पत्त्या
कालदैवत्यत्वे त्वारादुपकारकत्वं दुर्बलमिति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

रूपपूर्णमासयोर्होमद्वयस्य व्यवस्थाधिकरणम् ॥ १८ ॥

उभयोरविशेषात् ॥ १८ ॥

एनौ च होमौ सूक्तवाकन्यायेन पूर्णमास्याममावास्याया च विमज्य
कार्याविति प्रयोजनमुक्तम् ॥ १८ ॥

प्रयाजानामारादुपकारवत्त्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ १९ ॥

समिधो यजतीत्यादीना कर्मसंग्रहिसमिधादीन्देवतात्वेनोद्दिश्य
तत्संस्कारार्थयागविधित्वमिति प्राप्ते,—देवतायाः त्यागकर्मत्यायोगाद्विती-
यानुपपत्तेः त्रेशाशकर्मत्वस्य त्यागे विनावुपचारायोगाद्यागमाप्रविधिः
समिधाविशयास्तु मन्त्रप्राप्तदेवतानुवादिन इति लक्षणाप्यनुवादं न
दोषः । तस्मादारादुपकारना एव प्रयाजा इति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

इति धीन्यायविद्वां नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

विट्ती मन्त्रगतप्रीणादिषण्णानाद्युपाधिकरणम् ॥ १ ॥

प्रकृतौ यथोत्पत्तिरचनमर्यानां तयोच्चरस्यां ततौ तत्प्र-

कृतित्वादर्थे चाकार्मत्वात् ॥ १ ॥

अमये जुष्टं निर्मयमि श्रीदीणा मेव इत्येतौ मन्त्रौ प्रकृतिरदेव विट्-
मौ सौर्यादौ पटनीयौ सूर्यादिप्रकाशकत्वरूपेणैव विवक्षा न स्वरूपतः
अष्टप्रार्थन्यापत्तेः । अतो विट्ती प्रकृतिवदेवताप्रकाशरूपदोषादणस्योद्देश्येनैव
सिद्धिः । एव श्रीयादिषण्म्याने नीवागदिषदोहः, ऐन्द्री तु स्वल्पेणैव
गार्हपत्ये प्रिनियुक्तेति वैषम्यमिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

पौण्डरीकविन्दु स्मरणमन्त्रस्योदाधिकरणम् ॥ २ ॥

जातिर्नैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ २ ॥

पौण्डरीकानि कदापि भवन्तीति वचिष्ठम् । तत्र द्रुमस्तृणीत हरि-
तैगिणि प्राकृतमन्त्रे दर्शयाने यथा पुण्डरीकपदोहस्तथा हरितपदम्याने
न रक्तपदोहः प्रकृतौ द्रुमस्तृणेनैव प्रकाशनमिदं हरितपदस्यादृष्टार्थत्वा-
दिति प्राप्ते,—पुण्डरीकेण द्रव्यप्रकाशनमभवे दृष्टार्थत्वायोगाद्रक्तपदोह
इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

अग्रीषोमीपपशौ लौकिकपृथक्स्थे प्रायश्चित्ताधिकरणम् ॥ ३ ॥

लौकिके दोषसंयोगादपटक्ते हि चोद्यते निमित्तेन प्रकृतौ

स्यादविभागित्वात् ॥ ३ ॥

यद्येकं यूपमुपस्पृशेदपे ते वायो इति श्रूयादिनि यूपम्प्रायश्चित्तं लौकिकं वैदिके चाविशेषात्प्रकरणाद्वा वैदिक एव फलाकल्पनलाघवा-
दिति प्राप्ते,—स्पर्शनिषेधस्य लौकिकविषयत्वात्तदोषपरिहाराय प्रायश्चि-
त्तमपि तत्रैवेति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

द्विपशुयामे पाशमन्त्रयोरेकवचनान्तद्विवचनान्तपदयोर्द्विव-

चनान्तेनोदाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अन्यायस्त्यविकारेणादृष्टप्रतिपातित्वादविशेषाच्च तनास्य ॥ ४ ॥

पशौ अदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेतं, अदितिः पाशान्प्रमुमोक्त्वेतानिति मन्त्रौ द्विपशुकेष्वप्यतिदिष्टौ तत्रैकवचनान्ते द्विवचनोद्भवसंज्ञात् बहु-
वचनान्तस्य त्वसमवेताभिधायित्वादनुद्हेन तस्यैव प्रवृत्तिरित्येकः पक्षः ।
प्रथमस्योद्हेन संख्याविशिष्टपाशप्रकाशनार्थमूहितस्य प्रयोगः द्वितीयस्य तु
पाशमात्रप्रकाशकस्यासमप्रत्वाद्प्रवृत्तिरिति द्वितीयः । अतिदेशप्राप्तयोरु-
द्हेनानुद्हेन च विकल्पेन प्रयोग इति तृतीय इति प्राप्ते,—उभयोरुद्हेन प्रवृ-
त्तिरिति सिद्धम् । बहुवचनस्यापि छन्दसि एकस्मिन्प्रयोगात्समर्थत्वात्
द्वयोत्त्वसामर्थ्याशुक्त एवोह इति ॥ ४ ॥

अग्रीषोमीपपशौ पाशैकत्वबहुत्वाभिधायिमन्त्रयोर्विकल्पाधिकरणम् ॥ ५ ॥

विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वादुणे त्वन्याद्यकल्पनै-

कदेशत्वात् ॥ ५ ॥

प्रकृतौ बहुवचनान्तः पाशमन्त्रोऽसमर्थत्वात्पशुगणेप्लुक्त्यत इति प्राप्ते,—प्रवानप्रातिपदिकार्यप्रकाशनसिद्धेर्गुणभूतसंख्यावशेन नोत्कर्षः किं-
त्वेकस्मिन्बहुवचनं छान्दसत्वेन नेयमिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

द्विपत्तिके दशपूर्णमासे पत्नीं संनघेत्यस्यानदाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अपूर्वे त्वविकारोऽप्रदेशात्प्रतीयेत ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पत्नीं मज्जयेति मन्त्रो द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोः स्त्रीत्वस्य
एकपत्नीकं समवेताभिधायित्वादिति प्राप्ते,—सर्वप्रयोगाणां समानत्वा-
त्तद्विषयस्य मन्त्रस्य समवेतार्थत्वायोगाभिर्देशमात्रार्थत्वेन नोह इति
सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

विहृतियागेऽपि द्विपत्नीके मन्त्रान्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

विकृतौ चापि तद्वचनात् ॥ ७ ॥

विकृतौ पत्नीशब्दो नैकवचनान्त आग्रातः अतः पत्नीद्वित्वादावूहि-
तव्य इति प्राप्ते,—प्रकृतावसमर्थस्य नोद्ः द्वयोरैकवचनस्य छान्दसत्वाद्वा-
साधुत्वं, पाशे च द्वयोर्वहुवचनं न छान्दसमिति विशेष इति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

सवनीयपशूनां समानविधानत्वे प्राप्ता आग्रिमिति मन्त्रेऽन्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अध्रिगुः सवनीयेषु तद्वत्समानविधानायेत् ॥ ८ ॥

मंस्थापशूनां मामानविध्यपूर्वपक्षे द्विवहुपशुके सवनीयगणे प्राप्ता
इत्यध्रिगुमैपगतमैकवचनान्तं पत्नीशब्दवदेव नोहितव्यमिति प्रयोजनं
सिद्धान्तं तूह इति प्रसङ्गादुक्तम् । प्राप्ता इति पुष्टिद्वं त्वत्यन्तानुपपत्तेर्न
सारम्बल्यां प्रयतत इति वैयर्थ्यम् ॥ ८ ॥

नीवापणां ग्रीहिप्रवृत्तित्वे ग्रीहिचन्दस्यान्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

प्रतिनिर्यौ चाविकारात् ॥ ९ ॥

नीवारादिप्रतिनिर्यौ ग्रीहिपदस्यामामर्ष्यादूह प्राप्ता,—नीवारादि-
गतग्रीहंशानामेव साधनत्वान्नोद् इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

द्विपशुयागे मयं चक्षुर्गमयतादिति मन्त्राणामन्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

संसर्गिणु चार्यस्यास्थितपरिमाणत्वात् ॥ १० ॥

अध्रिगुमैपे सूर्य चक्षुर्गमयतादित्यादौ द्विवहुपशुकेषु द्विवहुवचनोद्ः
एकवचनस्य प्रकृतौ चक्षुर्गमनं जत्वेन जलयत्संमर्गितया स्वरूपतः संख्या-
नर्हत्वेन पशुपाधिकृत्यान् अविष्टानौपाधिकृत्यं द्वित्वापत्तेः अतः पशुमं-
स्यावरोनोद् इति प्राप्ते,—अविष्टानाभिर्गतं तेज एकीभवतीत्यभिप्राय-
मेकवचनं न त्वविष्टानाभिप्रायं तयोः सूर्यगमनायोगान् द्वित्वाय । अतः
पशुमंद्ऽपि उक्तस्यसंभवादनुद् इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

द्विपशुयेऽग्रिगुमैपे एकपैतिशब्दस्याम्पासाधिकरणम् ॥ ११ ॥

एकपैत्येकसंयोगाद्भ्यासेनाभिधानं स्यादसर्वविषयत्वात् ॥ ११ ॥

अध्रिगुमैप एव भास्य एवमात्म्यतादित्येकवाञ्छ एकप्रयत्नमाध्या-
र्थकत्वात्तन् च बहुपशुकायां विकृतौ बहूनां त्वचां तदमंभरेऽपि देश-
कालमाहित्याभिप्रायेण सृष्टेव प्रयोज्य इति प्राप्ते,—प्रकृतौ यत्प्राश-
यत्वं तदेव विकृताविनि सृष्ट्याष्टे तदमंभवादभ्यास एवेति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

द्विपञ्चादिविहितौ मेधपतिशब्दस्य देवतासुगारेणोदाधिकारणम् ॥ १२ ॥

मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात्तस्य चान्याप्यनिगदत्वात्सर्वत्रैवाधिकारः स्यात् ॥ १२ ॥

तत्रैव मेधपतिभ्यां मेधमिति श्रुतं केषांचित्तु मेधपतये मेधमिति, तत्र मेधस्यपशोः पतिर्यजमानः देवताभूतौ चाग्नीषोमावुभयत्र वाच्यौ तेन द्विवचनैकवचनयोर्द्वयोरप्यसमर्थत्वादनुहः । अथवा द्विवचनान्तो देवतावचनत्वात्तद्विवृष्टावूहनीयः अन्यस्तु यजमानविवृष्टाविति । यद्वा वचनभेदेऽपिमन्त्रैक्यात्तस्य च नियतार्थत्वौचित्यादेवतापरत्वे चैकवचनानुपपत्तेर्यजमानपरत्वमेव । द्विवचनं तु पत्न्यमिप्रायम् । अतो द्वावपि यजमानवशाद्वितव्याविति प्राप्ते,—मेधमाशासाना इत्युक्ते किमर्थमित्याकाङ्क्षायां मेधपतिभ्यामिति संबध्यते । तेन देवतावचनत्वात्तस्य चैक्येनैकवचनम् । द्विवचनं त्वधिष्ठानापेक्षम् । अनस्तत्संख्यावशात्तदूहः देवतासंख्यावशात्तवेकवचनोह इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

बहुदेवतपञ्चावप्येकवचनान्तमेधपतिशब्दस्य विकल्पाधिकारणम् ॥ १३ ॥

नियमो वा बहुदेवते विकारः स्यात् ॥ १३ ॥

वैश्वदेयादिवहुदेवत्ये एकवचनासामर्थ्यादूहः इति शङ्कायां देवतात्वैक्यात्प्रकृतिवदनुह इति पूर्वाधिकरणप्रयोजनमुक्तम् ॥ १३ ॥

एकार्थिभ्यामेकवचनान्तमेधपतिशब्दोदाधिकारणम् ॥ १४ ॥

अर्थान्तरे विकारः स्यादेवतापृथक्त्वादेकाभिसमवायात्स्यात् ॥ १४ ॥

पशुगणे तु गणाभिप्रायेणैकवचनानुहं मन्वानस्योत्तरं देवतारूपभेदे ऊह एव तद्वक्ये परं नानुह इति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

इति श्रीन्यायविन्दी नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥

नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पङ्क्तिशतितस्य बहुक्य इत्यादी समस्योदाधिकारणम् ॥ १ ॥

पङ्क्तिशतितभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वाङ्गस्य प्रविभक्तत्वाद्धिकारे हि तासामकात्सर्न्येनाभिसंबन्धोविकाराच्च समासः

स्यादसंयोगाच्च सर्वाभिः ॥ १ ॥

तत्रैव पङ्क्तिशतितस्य बहुक्य इति श्रुतम् । बहुक्य आन्त्राणि पार्श्वद्वय-

गतानि । सत्र पद्विंशतिसंख्यायाः पशुसंख्यप्रकाशनाय पशुगणे पद्विंश-
तिपदमस्यपदं चावर्त्तनीयमिति मुख्यः पूर्वः पक्षः । द्वितीयस्तु अकरण-
मूतोऽयमदृष्टार्थो मन्त्रस्तस्मादविकार इति । अथवा अवदानोद्धरणाय
तत्साकल्यस्मृत्यर्थो मन्त्रस्तेन सकलसंख्याप्रकाशनाय पशुद्वये पद्विंशती
इति अनयोरिति च द्विवचनमूहं पार्श्वभेदेन तद्वित्त्वात् । यद्वा विहितत्वा-
त्पशुः प्रधानमिति प्रत्येकं संख्याबोधनायास्य पदमात्राभ्यास इति प्राप्ते,
अन्यूनानुदानोद्धरणाय बहुक्रीयत्वायाः प्राधान्येन प्रकाश्यत्वात्सर्वपशुवं-
क्रीणां समस्य संख्याभिधानमिति द्विपञ्चाशदनयोर्बहुक्य इत्याह
इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

चतुर्विंशद्वाजिन इत्यनेनाश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य चतुर्विंशद्वहिरु-
परिषेपप्रधानाधिकरणम् ॥ २ ॥

अश्वस्य चतुर्विंशत्तस्य वचनाद्विशेषिकम् ॥ २ ॥

अश्वमेधे चतुर्विंशद्वाजिनो देवयन्थोर्बहुक्रीरश्वस्य स्वधितिः समेतीति
मन्त्रपाठः । न चतुर्विंशदिति श्रूयात्पद्विंशतिरित्येव श्रूयादिति च श्रुतम् ।
सत्र गिरापदवचतुर्विंशदिति वाकित्वा पद्विंशतिरित्येव सदा वाच्यमिति
प्राप्ते,—इरूपदस्य न गिरिति निषेधाननुवादकत्वेन गिरापदस्याने विधाना-
शुक्तं नित्यत्वम् । इह तु पद्विंशतिरित्येवेत्येवकारोपहतविधित्वात् 'न चतु-
र्विंशन्' इति प्रतिषेधस्यैव विधिः तेनेतरोऽनुवादः । आश्वप्राप्तनिषेधाच्च
विकल्प इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

आश्वमेधिवसवनीयाश्वस्य न चतुर्विंशदित्यनेन समस्ताया एव
ऋचोनिषेधाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तत्प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते सा चतुर्विंशदाच्यत्वान् ॥ ३ ॥

न चतुर्विंशदित्यनेन चतुर्विंशत्पदं प्रतिषिध्य वैशेषिकमन्त्र एव
पद्विंशतिपदं निश्चिप्यते न तु समस्तमन्त्रनिषेधः तेनातिदंशप्राप्तमन्त्र-
निवृत्तिरिति प्राप्ते,—एवकारवशेन पद्विंशतिविध्यसंभवाच्चतुर्विंशन्निषेधे
चैतदनुवादायोगात्समस्तमन्त्रनिषेध एव पद्विंशतिरिति त्वनुवाद इति
सिद्धान्तः । एवं च प्राकृतमन्त्रेऽश्वविषये न समस्य वचनं पद्विंशति-
रित्येवेति वचनादिति कश्चित्तदुक्तम् । निषेधमात्रे तात्पर्यात् पद्विं-
शतिरित्यनुवादस्य यवाप्राप्तपरत्वान् । अतः समस्तवचनमेव । तच्च तूपरगो-
मृगयोरपि सत्त्वात्पद्विंशतिरेषां बहुक्य इति पक्षे च चतुर्विंशदितिमन्त्र
इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

देयतान्तरसंबन्धं एव विधीयत इति कार्या एव प्रदेयधर्मा इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

पशुकामेष्टी दधिपयसोः प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अपनयो वा अर्थान्तरे विधानाच्चरूपयोवत् ॥ १२ ॥

यः पशुकामः स्वात्सोमावास्यामिष्ट्या यत्सानपाकुर्व्यात् ये मध्यमास्तान्विष्णवे शिपिविष्ट्राय शृते चरुं ये स्वविष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधानि चरुमित्यग्राभ्युदयेष्टिवदेव दधिपयसोः प्रदेयत्वशङ्कायामिहापूर्वरूपमविधानाद्वाक्यभेदाभावेन अपणार्थतैव दधिपयसोर्न तु प्रदेयत्वमिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमे अपणानां प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

अपणानां स्वपूर्वत्वात्प्रदानार्थं विधानं स्यात् ॥ १३ ॥

सोमे पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीति पयसः सोममिश्रणं प्रदानार्थं दृष्टार्थत्वात् । सोमसंस्कारार्थत्वे त्वदृष्टार्थता स्यादिति प्राप्ते, - द्वितीयाश्रुति-
वशाददृष्टकल्पने दोषाभावात् पयसः प्रदेयत्वमिति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

अश्वमेधे ईशानाय परस्वत इत्यनेन यागान्तरविधानाधिकरणम् ॥ १४ ॥

पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत् ॥ १४ ॥

अश्वमेधे ईशानाय परस्वत आलभत इति प्रकृत्य पर्यग्निकृतानां रथ्या-
नुत्सृजतीति श्रुतम् । तत्रालम्बमात्रं देवतोद्देशेन पूर्ववाक्ये विधीयते
इतरत्र पर्यग्निकरणविशिष्टस्त्यागः । पूर्वत्र यागविधौ तत्तत्तानर्थक्यं यागवि-
धिनैवोत्सर्गप्राप्तेः पर्यग्निकरणस्य चातिदेशप्राप्तेः, तदुत्तरत्वस्याप्युत्सर्गे तेनैव
प्राप्तेरानन्तर्यस्य चाशब्दत्वात् । न च क्लृप्तोपकारपर्यग्निकरणविधाना
दपूर्वत्वं तस्य सिद्धवदुपसर्जनत्वेन निर्देशान् । पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतेरपि
प्राप्तत्वादेव न विधिः, उत्तरपदार्थनिषेधश्चाशब्दः, एवं पर्यग्निकरणका
लोऽपि कालेन च कालान्तरं निवर्त्तत नाङ्गान्तराणि । तेन सर्वाङ्गयुक्त
उत्सर्गः पर्यग्निकरणकाले न कर्तुं शक्येत तस्मादुत्तरवाक्य एव यागवि-
धिमिति प्राप्ते, - देवतासंबन्धस्य यागं विनाऽनुपपत्तेः पूर्वत्रैव यागविधिः
उत्तरत्र तु क्लृप्तोपकारप्राकृतपर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानादपूर्वत्वमिति
न वैयर्थ्यमिति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

आज्येन शेषं संस्थापयतीत्यनेन कर्मान्तरविधानाधिकरणम् ॥ १५ ॥

आज्यसंस्था प्रतिनिधिः स्याद्वाच्योत्सर्गात् ॥ १५ ॥

त्वाधुं पालीरतमालभेनति पर्यमिष्टत पालीवतमुत्सृजतीति आज्येन
 शेष सम्यापयतीति च श्रुतं तत्रोत्सृष्टपशुप्रतिनिधित्वेनाज्यविधिः । न च
 पर्यमिष्टरणान्ताङ्गविधिना शेषाभावादनुपपत्तिरिति वाच्यं, एतदनुपप-
 त्त्यैव पूर्ववास्ये पर्यमिष्टतावस्थायामनुपपत्तिरित्यागविधिः तत्प्रतिनिधित्वेन
 चाज्यविधिरिति स्वीकारादिति प्राप्ते,—पशुपरित्यागे तस्य देवतासम्प्रा-
 योक्तदभावे चाग्नीषोमीयाङ्गातिदेशाभावात्पर्यमिष्टतोत्सर्गशेषमस्याप-
 नानुपपत्तिः पशोर्देवतासम्बन्धे तु व्यर्थं प्रतिनिधिः । तस्मात्कर्मान्तर्गविधिरे-
 वाज्येन शेषमित्यत्र । न च देवताभावे पालीरतपश्वनुपपत्तिः । शेषशब्दश्च
 पूर्वयागस्य पर्यमिष्टकरणमात्रे समापनादाज्ययागस्येष्टे इत्युपचारादिनि-
 मिद्धान्तः ॥ १५ ॥

इति श्रीमत्तत्त्वप्रामाण्यप्रामाण्यमन्त्रैरुच्यते न्यायान्तरे नवमाध्यायस्य
 चतुर्थे पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ४ ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

विहितौ ह्युपायानां प्राकृतानां वायाधिकरणम् ॥ १ ॥

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

प्रापापत्यं घृतं च निर्धेयं च तद्विष्णुलमायुष्काम इति श्रुतम् । अत्र कृष्ण-
 लेष्वावघातः कर्तव्योऽतिदेशप्राप्त्यान् अचरौ चरशब्दस्य तद्धर्मविधा-
 नार्थत्वाच्च । अतो ह्युपायोऽयवघातो वचनात्कार्य इति प्राप्ते,—कृष्णस्योप-
 काराकाङ्क्षाया सादृश्येन प्राकृतोपकाराणां प्रथममतिदेशः तत्पृष्ठभावेन तु
 यदार्थानां तेनोपकारलोपे तज्जनकपदार्थस्य नातिदेश इति नावघातः
 कार्यः । चरशब्दस्तु धर्मान्तरैर्विशेष्येन चोपपत्तेः अपणतु घृतं अपयतीति
 वाचनिकमिति वैषम्यमिति सिद्धान्तः । एव वा वैश्वदेव च निर्धेय-
 ङ्गाव्ययान् तं यद्विष्णुं कृत्वा शम्यया स्मयेन च व्यूहेत् इदमहमसु चासु
 च व्यूहामीति यः द्विष्यात्तं ध्यायेत् यदन्धो विमृशेद्यच्च स्म्य आश्रित्ये-
 तत् विष्णुश्च उरुन्मायावचनीति श्रुतम् । अत्र वैश्वदेवावाहनकाले
 विष्णोरप्यावाहनं कार्यमन्यथा विष्णुयागवैगुण्यादिति प्राप्ते,—निमित्ता-
 निश्चये नैमित्तिकानिश्चयात् तत्त्वमावाहनं विधीयत अतो न कार्यमिति
 सिद्धान्तः ॥ १ ॥

दीक्षणीयादिध्यागम्भणीयावायाधिकरणम् ॥ २ ॥

इष्टिरारंभसंयोगादङ्गभूताभिर्वर्ततारम्भस्य प्रधानसंयोगात्

सोमाङ्गदीक्षणीयादिषु चोदकप्राप्तेरारम्भणीया कार्येति प्राप्ते,—आरम्भद्वारेण तस्या अङ्गत्वात्तस्य च दीक्षणीयादावभावात् कर्तव्येति सोमस्य हि तत्रारंभो न दीक्षणीयायाः पृथगिति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

अनुयायादिवारम्भणीयादायाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रधानाद्यान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भान्निवर्त्ततानङ्गत्वात् ॥ ३ ॥

राजसूयेदष्टीनामपि प्रबानत्वेनारम्भसत्त्वादारम्भणीया कार्येति प्राप्ते, आरम्भस्येष्टिपशुसोमव्यासच्छत्वेनेष्टिमात्रसंश्रितत्वाभावाद्वारलोपेन न कार्येति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

आरम्भणीयायां तद्वायाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ४ ॥

आरम्भणीयायाः प्रयोगार्थिभावात्सत्तन्त्रारम्भसत्त्वेन तत्रातिदेशप्राप्ता कार्येति प्राप्ते,—तत्काले दर्शाङ्गत्वेनाज्ञातत्वात्तत्तिदेश इति न कार्येति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

खलेवास्यां यूपानुतिवायाधिकरणम् ॥ ५ ॥

कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावात्निवर्त्तत तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥

साद्यस्ते श्रुतं खलेवाली यूपो भवतीति सत्र यूपं छेत्यता होतव्यमिति यूपानुतिः प्राकृती कर्तव्येति प्राप्ते,—तस्याश्छेदनार्थत्वात्तस्य चेहाभावात् कार्येति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

साद्यस्ते स्थाण्वाहुतिवायाधिकरणम् ॥ ६ ॥

स्थाणौ तु देशमात्रत्वादन्युतिः प्रतीयेत ॥ ६ ॥

स्थाण्वाहुतिं जुहोतीत्याहुतिरारादुपकारिका खलेवास्यां कार्येति प्राप्ते,—यूपच्छेदनार्थत्वाणुद्वारेण यूपसंस्कारिका द्वाराभावात् कार्येति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

प्रथमप्रयानस्य संस्कारकर्मताधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्रयाजे च तन्न्यायत्वात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्वाहाकारं यजतीति पञ्चमः प्रयाज आरादुपकारकः स्वाहाकारदेवताया अन्यत्रोपयोगादर्शनादिति प्राप्ते,—स्वाहामिमित्यादिमन्त्रसंबन्धान् स्वाहाकारमिति नामधेयं देवता तु मान्त्रवर्णिकी अग्न्यादिः सा चाग्न्यभागादिषु विनियुक्तेति तत्स्मरणार्थोऽयं यागः, अतः सौर्यादिप्यग्न्यादिपदवाच इति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

अग्नियागस्यासदुपकारकत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

तयाज्यभागाग्निरपीति चेत् ॥ ८ ॥

आग्नेयाज्यभागः प्रधानदेवतायाः अग्नेः स्मारक इति प्राप्ते, अग्निमाव-
हेत्यादिनिगदे अग्निशब्दस्य द्विः पाठात्सोमात्पूर्वं पठ्यमानस्य प्रधानाग्ने-
रन्यत्वावगमात्सोमसाहचर्याच्चाङ्गत्वेनैव विवि, अतः सौर्यादौ नाग्नि-
निवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

पशावपीति चेत् ॥ ९ ॥

अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति
पुरोडाशः पशोरारादुपकारकत्वाद्धितेन देवताया गुणत्वावगमादिति
प्राप्ते,—पशुदेवतास्मरणरूपदृष्टसंभवेऽदृष्टरूपनायोगात्तद्वारेणैव पञ्चङ्गमि-
ति देवतान्तरवत्यां विवृतावग्नीषोमनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

सौर्यचरौ चरुशब्दस्योदनशक्तित्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

चरुर्विविक्कारः स्यादिय्यासंयोगात् ॥ १० ॥

सौर्यं चरुमित्यत्र चरुशब्दः स्यात्यां लोभप्रसिद्धः सन्नोदने लक्षणया
याज्ञिकप्रयोगः, तैरपि कपालादिप्रपितस्य चरुशब्देनाव्यवहारान् स्थाली
च कपालस्थाने हविष्ठायोग्यत्वात् । तद्धितश्च परम्परासंरन्धे, अथवा तद्धि-
तबलादमक्ष्येणापि कृष्णलादिनेव यागः कार्यः, अतः स्थाल्येव हविरिति
प्राप्ते,—आदित्यचरोरदितिर्मादनेनेनेति वास्यशेषादोदन एव चरुपदार्थ
इति, शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वादित्यत्रोक्तम् । ओदनश्चानवस्त्रावितांत-
रूपमपक्व एव याज्ञिकव्यवहाराद्वाच्यः स च स्थालीनियत इति तदादरः
न तु तद्वचने सतीति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

सौर्यचरोः स्थान्यामेव वाक्पाधिकरणम् ॥ ११ ॥

स कपाले प्रकृत्यास्यादन्यस्य चाश्रुतत्वात् ॥ ११ ॥

एतन् प्रयोजनसूत्रम् । एवं सति हि कपालनिवृत्तिः अन्यथा तस्योदक-
धारणरूपमप्राप्तं कार्यं स्यात् । अथवा पेषणादीनां संभयादनुष्ठानमिति
शङ्कायां प्रयोजनाभावादकरणमित्युच्यते । याज्ञिकस्तु कपालवत्स्थाल्या
उपधानं मन्त्रेण कुर्वन्ति तदयुक्तम् । स्थाल्या उदकधारणार्थत्वेन कपाल-
कार्ये विधानाभावादिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

इति आन्यायविन्दौ दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

कृष्णलक्षणे पाकाद्व्यवहाराधिकारणम् ॥ १ ॥

कृष्णलेप्यर्थलोपादपाकः स्यात् ॥ १ ॥

कृष्णलेप्यवशक्यत्वात् घृते श्रयपनीति विहितोऽपि पाको न कार्य इति प्राप्ते,—वचनबलादक्षण्या उष्णीकरणमात्रमदृष्टार्थं कर्तव्यमिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

कृष्णले उपस्तरणाभिधारणामावाधिकारणम् ॥ २ ॥

उपस्तरणाभिधारणयोरमृतार्थत्वादकर्म स्यात् ॥ २ ॥

उपस्तरणाभिधारणे कृष्णलेष्वपि कार्ये अमृताहुतिमवैनां करोतीति तयोः स्वादिमार्थत्ववचनमर्थवादमात्रमिति न लुप्तार्थता, न च तयोश्चतुरवत्तसंपत्तिः फलं तत्तु चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति चतुर्वत्तस्यास्या इति कृष्णलचतुष्टेनैव सिद्धमिति वाच्यम्, तस्य स्तुतिमात्रत्वात् । अन्यथा द्विग्वदानमपि न स्यात् तस्य प्रकृतौ चतुर्वत्तसिद्धयर्थत्वात् तत्र चत्वारि चत्वारितीति वीक्षानुपपत्तिः । विधाने तु वाक्यं भिद्येतेति प्राप्ते,—सुख्य-संसर्गार्थमुपस्तरणाभिधारणं दृष्टार्थत्वात्तदभावात्कृष्णलेषु न भवति । च-तुर्वत्तं त्वविवक्षितमर्थसिद्धानुवादत्वाच्चतुःशब्दस्येति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

कृष्णले भक्षणाधिकारणम् ॥ ३ ॥

भक्षणां तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥ ३ ॥

कृष्णलानामभक्ष्यत्वात् भक्षः शुश्रूषां भक्षयन्तीति त्वान्यस्य भक्षो विधीयत इति प्राप्ते,—प्राधान्येन कृष्णलानामेव भक्षणनापये-ऽवपातनामेव शुश्रूषाकरणविशिष्टं भक्षणं वचनबलात्कार्यमिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

कृष्णले एकपात्रप्रक्षणे शरतीत्यनेन सहपरिहारविधानाधिकारणम् ॥ ४ ॥

एकपात्रप्रक्षारे सहत्वं प्राप्नोमभक्षणां प्रकृतौ विदितत्वात् ॥ ४ ॥

मग्नैकपात्रप्रक्षणे उपहर्तव्येन श्रुते मग्नं मग्नं सहत्वे पैरुपाशद्वय-योगादनिवय इति प्राप्ते,—पौदकप्राप्तभक्षान्तराधाभाय सहत्वेन विधी-यते प्रातिप्रमिदामिति द्वितीयया द्योवप्रतिपत्त्यर्थं भक्षः कृष्णलेष्वपि शोऽर्धेन प्राप्नुवन्तीति तेषां सहत्वं विधीयत इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

वृष्णले ब्रह्मणे सर्वभक्षताधिकरणम् ॥ ५ ॥

सर्वत्वं च तेषामधिकारात्स्यात् ॥ ५ ॥

तत्रैव सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति श्रुतं तत्र चोदकप्राप्तपुरुषान्तरात्रा-
र्थं ब्रह्मभागस्यैव देयस्य सर्वस्य ब्रह्मभागस्य वा दानं विधीयत इति
प्राप्ते,—एतदर्थस्य प्राप्तत्वाद्वचनानर्थक्यापत्तेर्यत्किञ्चिद्ब्रह्मजातं न त्मर्व
ब्रह्मणे नान्येभ्य इति पुरुषान्तर्गपरिसंख्येति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

भक्षमागानां स्वस्वकाले ब्रह्मणा भक्षणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

पुरुषापनयात्स्वकालत्वम् ॥ ६ ॥

मरुदुपहतानां युगपदेव भक्षणमिति प्राप्ते,—प्रकृतिवज्जानाकालमेवेति
सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

ब्रह्मभक्षे चतुर्धाकरणदीनामभावाधिकरणम् ॥ ७ ॥

एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ ७ ॥

कृष्णलेषु चतुर्धाकरणम् इदं ब्रह्मण इत्यादिनिर्देशश्च न कर्तव्यः एक-
स्यैव ब्रह्मणः सकलभक्षादिति स्पष्टम् ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे ऋत्विग्दानस्यानर्थक्यताधिकरणम् ॥ ८ ॥

ऋत्विग्दानं धर्ममात्रं स्याददातिसामर्थ्यात् ॥ ८ ॥

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादानं परिमाणमन्त्रादिनियमाददृष्टार्थमिति प्राप्ते,—
आनतिरूपदृष्टसंभवे अदृष्टार्थत्वायोगाभियम एवादृष्टार्थः न तु दानं
अतः सत्रेषु न कार्यमिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे भक्षस्य प्रतिपत्त्यर्थताधिकरणम् ॥ ९ ॥

शेषभक्षाश्च तद्वत् ॥ ९ ॥

शेषभक्षाः पूर्ववदृत्विगानत्यर्था इति प्राप्ते,—आनतिव्यतिपत्तेरपि
दृष्टत्वात्तदार्था एव देवतायै त्यक्तेन ऋत्विगानत्यसंभवात्, अतः सत्रे-
ष्वपि कार्या इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

सत्रे ऋत्विग्वरणाभावाधिकरणम् ॥ १० ॥

वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात्सत्रे न स्यात्स्वकर्मत्वान् ॥ १० ॥

सत्रे वरणमृत्विग्वत्कार्यं कार्यमिति प्राप्ते,—प्रकृत्याधानत्यर्थन्यान्लोपात्त
कर्तव्यम् । ऋत्विग्वत्त्वं तु यागकर्तृत्वरूपं वरणाभावेऽपि न विरुद्धमिति
सिद्धान्तः ॥ १० ॥

सत्रे परिक्रयामावाधिकरणम् ॥ ११ ॥

परिक्रयश्च तादर्थ्यान् ॥ ११ ॥

एवं दानमन्यानत्यर्थमनपेक्षितत्वान्नवर्तत इति स्पष्टार्थम् ॥ ११ ॥

वदवसानीये दानस्य परिक्रयार्थत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥

वदवसानीयः सत्रधर्मा स्यात्तदङ्गत्वात्तत्र दानं
धर्ममात्रं स्यात् ॥ १२ ॥

सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्निति श्रुतं तत्र फलवत्सत्रमम-
मित्र्याहारात्पृष्ठशमनीयस्तदुत्तराङ्गम् । अन्यथा फलकल्पनागौरवादिति
प्राप्ते,—वदवसायेति त्यागोपेक्षितोपममात्यवगमात् तदङ्गत्वं किं तु
त्यागे निमित्ते नैमित्तिकमिदं कर्मेति सिद्धान्तः । वाजपेयेनैवेति तु
प्रयोगानन्तर्यं बृहस्पतिमवस्थाङ्गस्य संभवतीति वैषम्यम् ॥ १२ ॥

वदवसानीयस्य कृत्विजायेककेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

तेषां तु वचनाद्विषयवत्सहप्रयोगः स्यात् ॥ १३ ॥

पृष्ठशमनीयः सर्वमिलित्वा कार्यः यजेरन्निति कर्तृबहुत्वध्वजगादिति
प्राप्ते,—मध्ये चिन्तान्तरम् ॥ १३ ॥

वदवसानीये सत्रिभ्योऽप्येककृत्वान्वारिकरणम् ॥ १४ ॥

तत्रान्यानुत्विजो वृणीरन् ॥ १४ ॥

यजमानैरेव पृष्ठशमनीयः कार्यः समानकर्तृकत्वावगमात्त्यागे च तेषा-
मेव कर्तृत्वादिति प्राप्ते,—कृत्विग्भिः क्रियमाणे यजमानस्य कर्तृत्वाविरो-
धात्पृष्ठनिवृत्तिर्वाजिजोऽपि श्रुतिरिति सहस्रदक्षिणेनेति दक्षिणाश्रवणाचेति ।
मित्र्यादुत्तरं—त्यागे कर्तृगामिह कर्तृत्वात्तेषु च बहुत्वस्य प्राप्त्याप्त
शिविः । किंच यथा त्यागं कर्तृणां निरपेक्षता तथा यागेऽप्युचिता, तन्मा-
देकैकं एव कर्तृगामिति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

कामेष्टौ शान्त्यादृष्टार्थताधिकरणम् ॥ १५ ॥

कामेष्टौ च दानमुद्दान् ॥ १५ ॥

सारमने सत्रे श्राद्धं प्रश्रवणं प्राच्याग्रये कामायाष्टाकपालं निर्वहति
नम्यामयां च पुगली च धेनुकं दशुरिति श्रुतम् । तत्राम्या श्रेः प्रहृताव-
मस्येनापूर्वाङ्गान्नाजमानानामात्विजं नातिदिश्यते यथावदन्तरणवर्द्धिपि
तद्वर्द्धा, तेन कृत्विगन्तुमत्त्वादानन्यर्थमेवाद्यादिदानमिति प्राप्ते,—ये

अस्थियष्टे अस्त्रां युक्तवाक्यताशासनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ २१ ॥

ईदृशार्थाभावात्सूक्तवाकवत् ॥ २१ ॥

आयुराशास्त इत्यादिमूक्तवाक्यदानामपि लुप्तार्थत्वात्त्रिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ २१ ॥

अस्थियष्टे होतुः कामाभावाधिकरणम् ॥ २२ ॥

स्युर्वाहोतुकामाः ॥ २२ ॥

यं कामयेत् वसीयान्स्यादिति उचैस्तरां तस्य यान्यथा वपदूक्यादि-
त्यपि यजमानफलमेव न होतुः अतस्तस्यापि निवृत्तिः ॥ २२ ॥

यजमानस्य मृतावपि सर्वस्वारसमापनाधिकरणम् ॥ २३ ॥

सर्वस्वारस्य दिष्टगतां समापनं न विद्यते कर्मणो

जीवसंयोगात् ॥ २३ ॥

सर्वस्वारस्यो आर्भवंस्तोत्रफाटे प्राद्वणाः समापयन् मे वक्षमिति त्रैप-
मुचार्य यजमानो म्रियते तत्र कर्मशेषो न समाप्यः मृतस्य कर्तृत्वान्मभवेन
भ्रुत्विजामप्रवृत्तेरिति प्राप्ते,—त्रैपद्वारं मृतस्यापि कर्तृत्वात्तत्रायुक्त
भ्रुत्विजः कर्म समापयेदुगिति सिद्धान्तः ॥ २३ ॥

यजमानस्य मृतौ सर्वस्वारस्य युक्तस्पर्शानुष्ठानाधिकरणम् ॥ २४ ॥

गते कर्मोस्थियष्टवत् ॥ २४ ॥

अत्रापि मृते यजमाने पदार्थबाधाबाधवन्धियष्टवद्दृष्टव्यामित्य-
निर्देशः ॥ २४ ॥

सर्वस्वारे यजमानमृतावप्पावृत्तार्थसनाधिकरणम् ॥ २५ ॥

जीयन्त्यवचनमायुराशिपस्तर्धत्वात् ॥ २५ ॥

सर्वस्वारे मरणाद्यागायुगशान्ति इति न वाच्यं मरणाभ्युपगमादिति
प्राप्ति,—आर्भवंशान्ताद्यागमरणनिवृत्त्यर्थमाशास्यमायुगिति सिद्धान्तः २५ ॥

द्वारणां कर्तृत्वावप्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २६ ॥

क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् ॥ २६ ॥

सत्रे यददृष्टार्थमनुयाग्यावर्णम् आत्रेयाय दिग्गन्धदानं च तत्कर्तव्य-
मिति प्रत्युदाहरणमुक्तम् ॥ २६ ॥

यजमानेष्टो निर्वाणानुष्ठानाधिकरणम् ॥ २७ ॥

गुणशेषे च मुख्यइय ॥ २७ ॥

अग्निहोत्रदृष्ट्या हवीषि निर्वाणीति निर्वाणः यजमानेष्टियु न वाच्य-

स्तदानीमग्निहोत्रद्रव्यमावादिति प्राप्ते,—अग्निहोत्रद्रवणीरूपाङ्गलोपे-
ऽपि मुख्यो निर्वापः कार्यः, न च वैगुण्यम्, बाधितस्यानङ्गत्वादिनि-
सिद्धान्तः ॥ २७ ॥

वाजपेये मुष्टिलोपाधिकरणम् ॥ २८ ॥

मुष्टिलोपात्तु संख्यालोपस्तद्वृणत्वात् स्यात् ॥ २८ ॥

वाजपेये दार्हस्पत्यो नैवारः सप्तदशशरावः क्षीरं चरुर्भवतीति । तत्र
चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावासंभवान्मुष्टिचतुःसंख्ययोग्यमयोरर्थः, अथ-
वा संख्याया एव मुख्यद्वत्वाद्वाच्य इति प्राप्ते,—संख्याया अपि चतुर-
इति द्वितीयया निर्वापाद्गत्वाच्च मुख्यद्वत्त्वम् । अत्र मुख्यत्वात्संख्यानु-
ग्रहः, जघन्यत्वाच्च मुष्टिवाच्य इति सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

धेन्वादिशब्दानां गवान्वितप्रतिपादकताधिकरणम् ॥ २९ ॥

औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्यादकार्यत्वात् ॥ २९ ॥

द्यावापृथिव्यां धेनुमालमेत वायव्यं वत्समैन्द्रमृषभमिति श्रुतम् । अत्र
धेन्वादिशब्दानां गोगनगुणवाचकत्वेऽपि गोवाचकत्वाभावादतिदंश-
प्राप्ताजद्रव्यगुणलक्षणत्वं यथा अजमृषभमित्यादिष्विति प्राप्ते,—औत्प-
त्तिकगुणानुरोधेन आतिदेनिकाजनाद्य एव उपदंशप्राप्त्यादिनि-
सिद्धान्तः ॥ २९ ॥

वायव्यं श्वेतमित्यत्राजस्यैवालम्भनाधिकरणम् ॥ ३० ॥

नैमित्तिके तु कार्यत्वात्प्रकृतेः स्यात्तदापत्तेः ॥ ३० ॥

वायव्यं श्वेतमालमेतत्त्यादौ तु श्वेनादिगुणस्याजेऽपि संभवान्न त-
द्भाव इति श्रयम् ॥ ३० ॥

सायस्त्रचित्रेष्टयोः खत्रेवालीतण्डुलयोः क्रमेण स्नादिरस-

त्रैहरनियामकताधिकरणम् ॥ ३१ ॥

विप्रतिपेधे तद्वचनात्प्रकृतेर्गुणलोपः स्यात्तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ३१ ॥

खलेवाली यूपो भवतीत्यत्र चोदकानुग्रहाय तक्षणादियुक्तरादिर-
यूपस्य खलेवालीकरणम् । एवं चित्रेष्टौ व्रीहीणां तण्डुलीकरणमिति
प्राप्ते,—खलेवालीकरणस्याष्टार्थात्पक्षेर्वासास्थितायास्तस्या यूपकार्य-
कत्वे दृष्टार्थत्वाद्यवास्यैव यूपकार्ये विधीयते, तण्डुलानां च स्वतः-
सिद्धानां ग्रहाणामन्येषां चोपादानं श्रवणनिवृत्तौ तदनुसारि व्रीहि-
नियमाप्रवृत्तेरिति सिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

खलेवास्यां तद्विषयायमात्राधिकरणम् ॥ ३२ ॥

परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ ३२ ॥

खादिरत्वादिबाधेऽपि तद्विषयादीनामविरोधेनानुष्ठाने प्राप्ते,—प्रयोजनाभावाच्चानुष्ठानमिति सिद्धान्तः ॥ ३२ ॥

खलेवास्यां पञ्चदश्यायनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३३ ॥

अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् ॥ ३३ ॥

अष्टम्यर्थमञ्जनप्रोक्षणाद्यपि खलेवास्यां न भवति तेषां यूपार्थत्वान् अत्र तदभावादिति प्राप्ते,—छेदनादिसंस्काराणामेव काष्ठगतानां यूप-
शब्दार्थत्वात्पशुनियोजनानाङ्गत्वम् । अतश्चाष्टम्यार्थानां न निवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ३३ ॥

महापितृयज्ञे धानास्य अवघाताग्रनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

अर्थे न च विपर्यये तादर्थ्यात्तत्त्वमेव स्यात् ॥ ३४ ॥

महापितृयज्ञे श्रुतं पितृभ्यो वह्निपश्यो धाना इति, तत्र धानास्त्वव-
घातो न कार्यो धानात्प्रविघातादिति प्राप्ते,—अपणात्पूर्वमवघाते विघा-
ताभावात्कर्तव्योऽवघातः क्रममात्रं तु बाध्यत इति सिद्धान्त इति भाष्यम् । तदुक्तम् । प्रकृतावपि तथैव क्रमसत्त्वात्, गुणलोपे च मुख्य-
रयेत्यनेन पौनरुक्त्याद्य । अपणोत्तरमवघाते तु पूर्वं हन्ति कृत्वेति भाष्य-
विरोधस्तस्मात्पितृभ्योऽग्निप्यात्तेभ्यो अभिवान्यायै (?) दुग्धे मन्थमिति मन्थ उदाहरणम् । तत्र अपणोत्तरं क्रियमाणं पेषणं न प्राकृतं पाकार्थत्वा-
संभवान् अतो लौकिकमवर्मेकं तदिति प्राप्ते,—प्राकृतमेवैतन् उभयत्रापि
हविरर्थं, पौर्वापर्यभेदस्तु प्रकृतावत्र चार्थिकः । अतः पेषणधर्माः कार्या इति सिद्धान्तो धार्मिके वर्णितः ॥ ३४ ॥

इति श्रीन्यायविन्दुः दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

विहृती क्षामिणेन्यादिप्राकृतैतिकर्तव्यगानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥

विहृती शब्दवत्त्वात्प्रधानस्य गुणानामधिकोत्पत्तिः सन्निधानात् ॥ १ ॥

पशौ एकादशप्रयाजान्यजतीति न प्रयाजानुवादेन संख्याविधिः तेषां प्रकृतौ पञ्चसंख्यत्वात्, किंतु संख्याविशिष्टप्रयाजविधिः । एवंच

कृतोपमाराङ्गश्रवणादतिदेशबाध इति प्राप्ते,—विशिष्टविधिगौरवात्पञ्च-
नामध्यातृत्वेकादशत्वसंभ्रान्नातिदेशबाध इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

वायव्ये पशौ हिरण्यगर्भादिमन्त्रस्य उत्तराधारे गुणत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

हिरण्यगर्भे पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् ॥ २ ॥

वायव्यपशौ हिरण्यगर्भः समवर्तताम् इत्याधारमाधारयतीति प्राकृ-
त्ताधारानुवादेन पूर्ववन्मन्त्रविविरिति स्थिते प्रजापतेः पूर्वाधार एव
सः मन्त्रस्य प्रजापतिलिङ्गत्वादिति प्राप्ते,—पूर्वस्यामन्त्रकार्यकल्पनायां
गारव उत्तरत्र तु प्रकृतौ मन्त्राग्नानात्तन्निमित्तमादृष्टं कल्पमिति तत्रैव मन्त्र-
विविधेः मन्त्रस्त्विन्द्रपर एव व्याख्येय इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

षाठ्मस्यसोमयेरासादननियोजनयोः प्राकृतगुणविधित्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

संस्कारे तु क्रियान्तरं तस्य विधायकत्वात् ॥ ३ ॥

उत्करे वाजिनमासादयति परिधौ पशुं नियुञ्जीतेत्यप्राकृतमासादनं
नियोजनं च विधीयते प्राकृतस्य दृष्टार्थस्याशम्यत्वादिति प्राप्ते,—उ-
त्करस्य स्थूलाप्रता परिधेश्च स्थूलतामाश्रित्वासादननियोजनयोः शक्य-
स्याप्राकृतत्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

अग्निषपने प्राकृतवेदृतीमपादुत्वउज्जनाधिकरणम् ॥ ४ ॥

पद्भिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुतिसंयोगात् ॥ ४ ॥

षपने प्रकृतितो दीक्षाहुतयः षट् तन्मन्त्राश्च आकृत्यै प्रयुजेऽप्रये
स्वाहेत्यादयः प्राप्ताः, अत्र चाकृतिमग्निभिन्यादयः षण्मन्त्रा दीक्षाया विनि-
युक्ताः पद्भिर्दीक्षयतीति, दीक्षाहुतयश्च द्वादश जुहोतीति वाक्यात्तत्सं-
ख्याः । तत्र प्रत्यक्षपाठनचनाभ्यां वैकृतमन्त्रैः प्राकृतबाधः । तेन तैरेवाभ्यस्तै-
र्द्वादशापि होतव्या इति प्राप्ते,—सकृत्प्रयोगादेव होमद्वारेण दीक्षार्थत्वो-
पपत्तौ नाभ्यासः प्राकृतबाधो वेति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

पुनराधाने प्रथमाधानदक्षिणानिष्टकाधिकरणम् ॥ ५ ॥

आन्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणादानमधिकं

स्याद्वाक्यसंयोगात् ॥ ५ ॥

नैमित्तिके पुनराधेये पुनर्निर्गृह्यतो रथो दक्षिणा पुनरुत्सृतं वास
इत्युक्तदक्षिणा, एका दंये यादिप्राकृतदक्षिणाया न बाधिका उभयीर्ददा-
तीति वचनादिति प्राप्ते,—पुनराधेये सति पूर्वमेका इदानीं चैकेति दक्षि-
णाद्वयसंपत्तिरित्यर्थमादोऽयम् । अत्रो बाध एवेति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

आग्रयणे वासोवत्सयोः पाकाभावाधिकरणम् ॥ ६ ॥

दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ६ ॥

आग्रयणे वासोवत्सयोरन्वाहार्यकार्ये दक्षिणात्वेन विवानात्पाकप्राप्तौ
श्रुतवत्सनाशापत्तेर्न पाक इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

आग्रयणे वाससि पाकाभावाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पाकस्य चान्नकारित्वात् ॥ ७ ॥

वाससि तु प्रयोजनाभावात् पाक इति स्पष्टम् ॥ ७ ॥

आग्रयणे वासोवत्सयोरभिधारणाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

तथाभिधारणस्य ॥ ८ ॥

एवमभिधारणमपि स्वादिमार्थत्वात्तस्य चात्रासंभवात् कार्यम् ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वादशशतस्य दक्षिणात्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

द्रव्यविधिसन्निधौ संख्या तेषां गुणत्वात्स्यात् ॥ ९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रुतं गौश्चाश्वश्चान्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च ग्रीहयश्च
तेलाश्च मापाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति । तत्र तस्येति गवादीन्युद्दिश्य
संख्याविधेः सर्वेषां प्रत्येकं द्वादशशतमिति । अथवा गवादिषु संख्याया-
स्तेषां च दक्षिणात्वेन विधौ वाक्यभेदाद् द्रव्यसंख्योभयविशिष्टा दक्षिणा
विधीयते । सा च कुत्रचिदेकत्र संख्यान्यव्येऽपि घटते तत्रानन्तर्यान्मादे-
ष्वेवेति न युक्तं चक्षुर्देनान्यसहितानां प्रतीतेर्बहुत्वाच्च तस्येतिप्रतिनिर्देशा-
योगात् । अतः क्रतोर्गवादिसमूहस्य वा तस्येति निर्देशः । सहितानां च
दक्षिणात्वात्सर्वसंपाद्या संख्या । वस्तुनो वाक्यगतेन द्रव्येण तस्येत्यन्वयः
तच्चैकवचनादेकमेव पशुरूपं मापादिषु स्वरूपतः संख्याव्यवहाराभावान्,
आनतिकरत्वासंभवाच्च । तत्र यद्यपि तस्येत्येकवचनं एकवचनान्तानामेव
प्रादुर्गमिति गवादीनि चत्वारि संभवन्ति तथाप्युपकाराविकशादनिषि-
द्धत्वान्मुप्यत्वाच्च गवामेव ग्रहणं, तस्य गोर्द्वादशशतं दक्षिणेति ।
नन्माद्रवामेपा संख्येति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

विभागेन दानं दक्षिणाया दानाधिकरणम् ॥ १० ॥

तत्र दानं विभागेन प्रदानानां पृथक्त्वात् ॥ १० ॥

दक्षिणा चाविभज्यैव सहितंभ्या देया न प्रत्येकं कृत्विग्न्य इति
चटुवचनविरोधादिति प्राप्ते,—विभज्य प्रत्येकमेव दानं कृत्विजां प्राचा-
न्यान् संख्याविकशा, तुषो वो विश्वेदेदा विभजत्विति मन्त्राच्च विभाग-

सिद्धिः । यत्र च धेनुर्दक्षिणेत्येकमेव द्रव्यं तत्र परमसंभवादविभाग इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे समाख्यातो दक्षिणाविभागाधिकरणम् ॥ ११ ॥

समं स्यादश्रुतित्वात् ॥ ११ ॥

विभाग सम प्रयासानुरूपो वेति प्राप्ते,—द्वादशाहे दीक्षाक्रमराक्य-
गतार्थादिसमाख्यानात्तदनुसारेण विभाग इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

मूनादैवाहे तस्य दक्षिणेत्यनेन कृत्वाऋतुदधिण्यात्वाधाधिकरणम् ॥ १२ ॥

तस्य धेनुरिति गवां प्रकृतौ विभक्तं चौदितत्वाच्चत्सामान्यात्त-
द्विकारः स्याद्यथेष्टिर्गुणशब्देन ॥ १२ ॥

अथैव भूर्ध्रदेवस्तस्य धेनुर्दक्षिणेति धेनुर्गवामेव निवर्तिका नाश्वा-
दीना, गवादीना प्रत्येकं दक्षिणात्त्वान् कचिन्निर्गतेनाप्यस्या उपपत्तेः गो-
मामान्येन च तस्यानङ्गत्वसिद्धेर्गिति प्राप्ते,—दक्षिणाशब्दस्य गवादिनि-
शेषणत्वे बहुवचनान्तत्वापत्तेः स्वप्रधानत्वमेव, गवादीनि विशेषणानि ।
तैर्नरगवाद्यात्मिभ्यश्च दक्षिणेति धेन्या सर्वनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥
यस्य सोममपहरेषुरित्याशवेका गामित्यनेन गोगतसख्यायाधाधिकरणम् ॥ १३ ॥

एका पञ्चेति धेनुवत् ॥ १३ ॥

यदि सोममपहर्ग्युंका गा दक्षिणा दद्यात् अभितग्ये सोमे पञ्च गा
दद्यादिति श्रुतम् । तत्रैकामित्यस्य दद्यादित्यन्वयात्सर्वनिवृत्तिरिति
प्राप्ते,—गोशब्दे लक्षणाया पाक्षिकानुवादत्वे वा दोषात्, एका दद्यात्ता
च गामिति विधौ च वाच्यमेवान्, गोमेव दाने विधौ च तत्परिच्छेदक-
द्वादशशतसंख्यायाः प्रकृतिवत् प्राप्तेरेकपञ्चाशदानैकस्याश्च गो-संज्ञा-
समन्ध एव विधीयते । दाने तद्विधावपि गोपरिच्छेदकत्वेनैव विधिः ।
अतो न सर्वनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

सायम्के त्रिजत्नेन सर्वकार्यार्थवाधाधिकरणम् ॥ १४ ॥

त्रिजत्सथ ॥ १४ ॥

त्रिजत्स साण्डः सोमप्रयण इत्यत्र त्रयसाधनत्वेन त्रिजत्सविज्ञाना-
त्सर्वकार्यद्रव्यनिवृत्तिः ॥ १४ ॥

अथमेवे प्राजागावित्यस्याप्ययुंभागवाधाधिकरणम् ॥ १५ ॥

प्राकाशौ तथेति चेत् ॥ १५ ॥

अथमेवे प्राजागामाध्वर्यं ददातीति श्रुतम् । तत्र प्राजागाविश्वस्यु

दानक्रिययान्वयः । न च साऽध्वर्युणा विज्ञेष्टुं शक्या उद्देश्यत्वान् । तेनाध्वरयोगादनुवादोऽध्वर्युशब्दः ऋत्विग्मात्रस्य, तस्माद्दानमात्रे प्राकाशविधिरिति प्राप्ते,—अध्वर्युपदानव्यवस्थादध्वर्युप्राकाशविशिष्टदानान्तरमेव विधीयते । किं वाऽध्वर्युप्राकाशसंबन्ध एव पार्ष्टिकोऽपि विधीयते-अत्रो न सर्वनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

उपहृष्ये अनेन कृत्स्नकृतुराशिष्यवाचाधिकरणम् ॥ १६ ॥

धेनुवचाश्वदक्षिणा स ब्रह्मण इति पुरुषापनयो
यथा हिरण्यस्य ॥ १६ ॥

उपहृष्याख्ये यज्ञे श्रुतम्—अथः श्यावो दक्षिणा, स ब्रह्मणे देय इति तत्र पूर्ववत् ब्रह्मभागस्यैव प्राकृतस्य निवृत्तिरिति प्राप्ते,—एकेन वाक्ये-नामिन्द्रमावश्व एव दक्षिणेति सर्वप्राकृतवाचो धेनुन्यायेन, द्वितीयवाक्येन तु पुरुषान्तरनिवृत्तिः अतस्तेषां दक्षिणां विनोपायान्तरेणाननिरिति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

ऋतपेये सोमचमसेन कृत्स्नकृतुराशिष्यस्य वाचाधिकरणम् ॥ १७ ॥

तथा च सोमचमसः ॥ १७ ॥

ऋतपेये श्रुतम् औदुम्वरः सोमचमसो दक्षिणा ॥ ब्रह्मणे देय इति । तत्र यत्पशून् दद्यादिति निन्दया प्रतिषेधः प्राप्त्यपेक्ष इति न सर्वनिवृत्तिरिति शङ्कायाम्, अर्थवादत्वेन प्रतिषेधाभावात्सर्वनिवृत्तिरेवेति सिद्धान्तः ।

‘यदि ॥ ब्रह्मणः’ इत्यादिसूत्रद्वयं प्रयोजनप्रदर्शनार्थम् । अथवा एष्वान्यत्येऽपि सकृन्निवृत्तौ प्राप्तायां ब्रह्मभागस्यैव निवृत्तिः, अन्यथा वा अन्यभेदप्रसङ्गादिति सिद्धान्तः कृत्वाभिन्तयोच्यते ॥ १७ ॥

वाजपेये रथस्य भागनियामकताधिकरणम् ॥ १८ ॥

यजुर्व्युक्ते त्वध्वर्योर्दक्षिणाविकारः स्यात् ॥ १८ ॥

वाजपेये सप्तदशरथादिदक्षिणां विधाय यजुर्व्युक्तं रथमध्वर्यवे ददातीति श्रुतम् । तत्र प्राकाशवध्वर्युमागम्य वाचे प्राप्ते,—सप्तदशान्तर्गतस्य यजुर्व्युक्तन्यायनियमेन दानग्रामौ अध्वर्युनियमोऽयं यद्यजुर्व्युक्तं ददाति तदध्वर्यव इति द्रव्यान्तरमहितस्य ग्रामस्य नियम इति ॥ भागान्तरनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

इति श्रीन्यायविन्दो दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अग्न्यादौ नारिष्टहोमादिभिर्नञ्जनेष्टवादीनां समुच्चयाधिकरणम् ॥ १ ॥

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्कर्पसंस्कारं विकृतावधिकं स्यात् ॥ १ ॥

नञ्जनेष्टौ अप्रये स्वाहेत्यादय उपहोमा. प्राकृतनारिष्टहोमकार्यार्थ-
त्वात्तन्निर्तका इति प्राप्ते,—उपहोमानां भिन्नादष्टार्थत्वात्नारिष्टकार्यत्वा-
भावेन तै समुच्चय एवेति । एवं वाजपेये रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्र-
मुवागंतीति श्रुतम् । तत्र रथघोष इति समाहारद्वन्द्वो न तत्पुरुषः
पूर्वपदे लक्षणापत्तेः । तेन रथः प्राकृतदर्भस्थाने घोषस्तृपावर्तयमिति
मन्त्रस्थाने च न रथस्यैवेति प्राप्ते,—समाहारे पदद्वये लक्षणापेक्षया
पूर्वपदमात्रे लक्षणाया पृथीसमास एव, तस्माद्रथस्य घोषेणोपाकरणम् ।
तेन प्राकृतदर्भमन्त्रनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

गृहस्पतिसवादिषु बार्हस्पत्यणैः प्राकृतैर्नद्रवापरादिष्वहोमा समुच्चयाधिकरणम् ॥ २ ॥

सर्वत्र तु ब्रह्मज्ञानमधिकं स्यात्प्रकृतिवत् ॥ २ ॥

गृहस्पतिमरादौ बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णातीत्याद्यपूर्वब्रह्मज्ञानं प्राकृतप्रह-
नियन्तकमिति प्राप्ते,—माहोमाद्यागाङ्गतया प्रहविष्यमायाद्वहोमादष्टार्थ-
त्वात् प्रयोगवचनेन प्राकृतैर्नद्रवसमुच्चय इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

वाजपेये वस्तुपशुना प्राजापत्यपशुभिः समुच्चयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्राजापत्येषु चाम्नानात् ॥ ३ ॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यात्पशुनालभत इति प्राजापत्यैः प्राकृतपशु-
वाय इति प्राप्ते,—असाधारण्येन सरनीयादिपशुकार्यापत्तिनेन्द्रार्थ-
त्वात् न वाय इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

माह्वदण्यमामनहोमानुवागानां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

आमने लिङ्गदर्शनात् ॥ ४ ॥

माह्वदण्यम् आमनमम्यामनमस्य द्या इति त्रित्वा आहूतीमुवागंती-
त्यनुवागमप्रवानुवादेन मन्त्रविधिगिति प्राप्ते,—त्रित्वविशिष्टहोमानुवादे
विशिष्टानुवाददोषात्कर्मान्तगण्ये न न त्रित्वमनेकसाधारण्यमनुवागकार्य-
मन्तोपपत्त्यापत्तिर्मुक्त्यात्मसमुच्चय इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

माह्वने ऋत्विगुपगानस्य पशुपशुगानेन समुच्चयः ॥ ५ ॥

उपगेषु शरवत्स्यात्प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् ॥ ५ ॥

गवामयने महाव्रतं नाम एकाहः, तत्र पत्नय उपगायन्तीति श्रुतं तेन चोदकप्राप्तानां सामगानामृत्विजां निवृत्तिरिति प्राप्ते,—पत्नय उपगायन्तीत्येतत्समीपे काण्डवीणाभिरुपगायन्तीति विधानात्तत्रैव कर्तृत्वं पत्नीनां न समगाने इति ऋत्विजामनिवृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

अञ्जनाभ्यञ्जने नवनीताभ्यञ्जनस्य गौग्गुलवाभ्यञ्जनादिभिः समुच्चयः ॥ ६ ॥

संस्कारे चान्यसंयोगात् ॥ ६ ॥

अञ्जनाभ्यञ्जने सत्रे 'गौग्गुलवेन प्रातःसवनेऽभ्यञ्जते' इति गौग्गुलवाभ्यञ्जनं प्राकृतनवनीताभ्यञ्जनस्य निवर्तकमिति प्राप्ते,—नवनीताभ्यञ्जनस्य स्नेहनार्थत्वेन, गौग्गुलवादेस्तु चन्दनादिवद्रूक्षीकरणार्थत्वेन भिन्नार्थत्वात्समुच्चय इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

महाव्रते अद्वयवासस्तथायादिभिः समुच्चयः ॥ ७ ॥

आच्छादने त्वैकार्यत्वात्प्राकृतस्य विकारः स्यात् ॥ ७ ॥

महाव्रते 'तार्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नी' इति श्रुताभ्यां प्राकृतस्याद्वयवाससो निवृत्तिः शरीराच्छादनरूपैककार्यत्वादिति प्राप्ते,—घृताक्तं कन्यलं हि तार्यं तस्य दर्भमयस्य च गुहाच्छादनेऽतीवायोग्यत्वात्तयोरुत्तरीयस्य स्थाने विधानम्, वासांसि विस्रंसयतीति वासोबहुत्वानुवादश्चैवमुपपन्नस्तस्मात्समुच्चय इति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

महाव्रते रथन्तरादिसाम्नां श्लोच्चारिसामभिः समुच्चयः ॥ ८ ॥

सामस्वर्यान्तरश्रुतेरविकारः प्रतीयेत ॥ ८ ॥

तत्रैव 'श्रंष्टेन पुग्स्तात्सदसः स्तुवीनेति अनुश्लोकेन पश्चात्' इत्याम्नां तेन प्राकृतानां गायत्रादिसाम्ना निवृत्तिरिति प्राप्ते,—प्राप्तस्तुत्यनुवादेन सामान्तरदेशान्तरयोर्विधाने वास्यभेदात्स्तुतिरेवात्र विधेया सा चादृष्टार्था न प्राकृतीनां निवर्तिका, एकार्यत्वानवगमादिति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

वृषिद्विष्टनौ कौत्सादिभिः प्राङ्गानां वापः ॥ ९ ॥

अर्थे त्वधूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विकारः स्यात् ॥ ९ ॥

कचिन् 'कौत्सं भवति कार्ण्यं भवति वसिष्ठस्य अनिष्टं भवतः' इत्यादिना कौत्सादीनि सामानि विधीयन्ते तत्र च तेषां स्तुत्यर्थताया अप्रवणत्वाद्प्राकृतानां स्तुत्यर्थानामनिवृत्तिरिति प्राप्ते,—प्रकरणात्प्रत्यर्थ-

न्यायगम उपसर्गान्नाद्या लिङ्गेन प्राकृतानां माग्ना कार्यमनोपस्थाप्यते
तस्मात्प्राकृतानां निवृत्तिरिति मिद्वान्त ॥ ९ ॥

चौत्सानिभिर्था प्राकृतानां निवृत्तिरुक्ता सा अविशेषान्तर्वत्र मन्त्रा-
गिति प्राप्ते,—यत्र एक श्रूयन् तत्र एकस्य यत्र द्वय मत्र द्वयोरिति श्रुत-
मन्याप्राकृतनिवृत्तिमात्रेण त्रिरेर्यस्योपपत्तावधिक्रानिर्गुणौ गमाणा-
भाय इति मिद्वान्त ॥ १० ॥

सर्वेषामविशेषात् ॥ १० ॥

चौत्सानिभिर्था प्राकृतानां निवृत्तिरुक्ता सा अविशेषान्तर्वत्र मन्त्रा-
गिति प्राप्ते,—यत्र एक श्रूयन् तत्र एकस्य यत्र द्वय मत्र द्वयोरिति श्रुत-
मन्याप्राकृतनिवृत्तिमात्रेण त्रिरेर्यस्योपपत्तावधिक्रानिर्गुणौ गमाणा-
भाय इति मिद्वान्त ॥ १० ॥

निष्ठाविट्द्वस्तोमवत्रतु यथाप्यम प्राकृतसामावाचवाचो ॥ ११ ॥

स्तोमविट्द्वौ त्वयिकं स्यादविट्द्वौ द्रव्यविकारः स्यादितरस्या-
श्रुतित्वान् ॥ ११ ॥

यत्र स्तोमविट्द्विर्यथा द्वारिणः परमानोऽभिप्रेयनीय इत्यानौ तत्रा-
पि प्रत्यक्षश्रुतं गानमामभि प्राकृतानि वाच्यन्त, निष्ठाद्वन्मोमेरेष्वगमेन
मन्यापूरणमन्यव्यमाणत्वादिति प्राप्ते,—नग्यागमेन सख्यापूरण वाचनिरु,
निष्ठाद्वपन्ययानुपपत्त्या त्वागम नियत, माचेद्विष्टद्विरूपनिष्ठातिनिष्ठा
मभिग्व मिष्यति यो नामाश्रुतान्यागमन्यातिनिष्ठानि बाधेत तस्मात्समु-
च्य इति मिद्वान्त ॥ ११ ॥

परमान पर निष्ठाविट्द्वस्तोमवत्रतु नामावापोद्वापौ ॥ १२ ॥

परमाने स्याता तस्मिन्नावापोद्वापदर्शनात् ॥ १२ ॥

अविट्द्वौ प्रत्यक्षश्रुते मामभि तान् मन्याता प्राकृतानामुद्वाप,
निट्द्वौ प्रत्यक्षश्रुतागमावप इति स्थित यस्या कस्याचिद्रुताता यत्र
अविशेषापम्यायतापि तपामर्थवत्त्वात्, तन्निश्चयन प्राकृतानामुद्वापोऽ-
व्यविशेषेणैव प्राप्ते—त्राणि ॥ वै यज्ञस्योदगादि गायत्री धृत्युपुषु च
अग्रतोऽपन्नि, अत एवोद्गन्तीति वचनन गायत्र्यादिभ्योऽन्यत्र तयो
परिमन्यानात्यवमानेवेयावपोद्वापौ, मोत्रान्तगु त्वगयाऽभ्यामेनैव
मन्यापूरणमिति मिद्वान्त ॥ १२ ॥

यागादौ विधिश्चन्नेव देवताभिधानम् ॥ १३ ॥

विधिश्चन्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदनान् ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयो आग्नेयोष्टाकपा इति श्रुतं तत्र अग्न्यग्नौ नैवता कने-
त्य इत्यावाधोदनार्थः । दहति चाग्नेग्भिन्नानानि अग्निं गुचि पावक

इत्यादीनि तत्र तद्वाचिषु यागनिर्वापादिमन्त्रेषु येन केनचिच्छब्देन तदुद्देशेऽपि चोदनाभिहितमग्नेर्देवतात्वं संपादितं भवतीति प्राप्ते,— अर्थस्य देवतात्वं हि तस्य शब्देनोद्देश इति शब्दोच्चारणेऽपि पुरुषं प्रवर्तयन्ती चोदना सन्निहितस्य विधिगतस्यैव शब्दस्योच्चारणं विवक्षित इति विधिशब्दनियम इति केचिन् । अस्मिन्पक्षे स्यादपि कथं चिद्विधिशब्दनियमः किंतु यत्र पर्यायशब्दद्वयेन देवताविधिः, यथा ‘अग्नये पावकाय निर्वपेदग्नये शुचये’ इति, तत्र निरपेक्षयोरेककार्ययोरसमुच्चयाद्विकल्पेनान्यतरेणैव शब्देनोद्देशः स्यात्, तस्मात्तत्र देवतात्वविधिः, अपि तु शब्दस्वरूपमेव वाक्यार्थान्वयित्वेन विधीयते, तेन चार्थस्य देवतात्वं प्राप्तमेवानूच्यते । येन हि शब्देनोद्दिश्य हविस्यज्यते तदर्थो देवता भवति तस्मात्त पर्यायप्रसक्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

अतिरेकस्थलेऽपि विधिशब्देनैव देवताभिधानाधिकरणम् ॥ १४ ॥

तथोत्तरस्यां ततो तत्प्रकृतित्वात् ॥ १४ ॥

सौर्यादिविकृतिषु प्राप्तेषु अग्नेरहमुज्जितिमित्यादिनिगमेषु विधिगतमूर्त्यपदबदादित्यातिशब्दा अपि वान्या इत्यनियमः त्यागमात्र एव विधिशब्दनियमादिति प्राप्ते,—विधिशब्दस्य यागकरणकभावनारूपयागभावनायामङ्गत्वेन नियमात्मकत्वं तन्नियम एवेति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

आधाने अग्नेः सगुणेनाभिधानाधिकरणम् ॥ १५ ॥

माकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यात् ॥ १५ ॥

आधाने अग्नये पावकायेत्यादिपञ्चमानेष्टौ चोदकानुमहायामिशब्दपक्षोक्त्यर्थ इति प्राप्ते,—भाषनाङ्गत्वेन शब्दद्वयविधानात्सर्वत्र भिन्नितयोः प्रयोग इति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

आधानाग्नयोऽग्नेर्गुणेनाभिधानाधिकरणम् ॥ १६ ॥

एधन्वान्यधमानवद्विशेषनिर्देशान् ॥ १६ ॥

पञ्चमानेष्टाद्यान्यमात्रं प्रकृत्य वृधन्वानाग्नेयः कार्यः पावकवान्माग्य इति । तत्र वृधन्वः शब्दे देवतागुणत्वाद्बृधन्वन्तमग्निमात्रहेत्यादिमगुणमभिधानमिति प्राप्ते,—अग्नर्जनीमूनायां देवतायां वृधन्वत्वाद्यन्ययायोगादाग्नेयोमन्त्रो वृधन्वानिति मन्त्रविशेषनियमायां विधिर्देवता तु प्रकृतिवदेवेति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

गयावन्वष्टवशब्दयोर्विधिगदाभ्यामेवोसावनस्पतिशब्दाभ्याम-

भिषानाधिकरणम् ॥ १७ ॥

विधिनिगमभेदात्प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वाद्विकृतावपि भेदः स्यात् ॥ १७ ॥

ज्योतिषांमे गौरनुबन्धः तत्र उक्षाया वषाया भेदस इति मन्त्रः श्रुतः
तेन प्राकृतच्छागम्य वषाया भेदस इति मन्त्रो निरर्तते । तत्रानुबन्ध्या-
या द्रव्यस्यास्य विधिगद्विनियम इति प्राप्ते,—प्रकरणपठितेनोक्षाशब्दे-
नैयाभिधानं नियामकतांभवेऽनियमायोगादिति सिद्धान्तः । यस्तु
प्रकृतौ पशुशब्देन विधिः, छागशब्देन निगम इति भेदः स आर्थिक इति
न तस्यातिदेश इति हेतव्यम् ॥ १७ ॥

अप्रमृष्टेऽप्रीयरणयोः स्विष्टकृच्छदेनाभिषानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

स्विष्टकृदेवतान्पत्ये तच्छब्दत्वान्निवर्तते ॥ १८ ॥

अप्रमृष्टे अप्रीयरणौ स्विष्टकृतौ यजनीति श्रुतम् । तत्र स्विष्टकृ-
च्छब्दस्याप्रीरुद्धत्वाप्राप्तीयरणयोः सामर्थ्यम् अतः स्विष्टकृत्कार्ये लक्ष-
णयाप्रीयरणयोर्विधानम् । अनो निगमेऽप्रीयरणावावहेत्यस्विष्टकृच्छब्दक-
त्यमेवेति प्राप्ते,—भूतस्विष्टकरणाभावेऽपि स्विष्टकरणायोगसंभवात्प्रयो-
गान्तर्गतेभ्यां भूतशाल्यव्याप्युपपत्तेर्ग्रीवरणयोरपि तद्वृणरुयोरेव
देवतात्वात्स्विष्टकृच्छब्दमेवाभिधानमिति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

अप्रीयोर्माये गप्रयोगेऽनु निर्गुणेनाग्निप्रेरेनाग्नेरभिषानाधिकरणम् ॥ १९ ॥

गगुणस्य गुणलोपे निगमेषु यावदुक्तं स्यात् ॥ १९ ॥

पशुपुरोदामं स्विष्टकृद्गुणलोपः श्रुतः अग्निं यजनीति तत्र यागमात्रं
नहोपो न तु निगमेष्विति प्राप्ते,—प्रयोग एव निर्गुणविधेः सर्वत्र गुणलो-
प इति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

अदयानेऽग्निश्चैव चागम्य संस्कारकमेवाधिकरणम् ॥ २० ॥

स्विष्टकृद्दारापिकोऽनुयाजे स्यात्प्रयोजनवदङ्गानामर्थसंयोगात् २०

दर्शपूर्णमासयोर्मृतीयोऽनुयाजः स्विष्टकृदेवत्य स आगदुपकारक
इति प्राप्ते,—स्विष्टकृत्प्रागदेषनामागम्यत्वात्तन्मन्वागम्यमेव, न च निशाम-
दाभारः द्रव्यप्रतिपत्त्या दृष्टदेवतागमरणेन स कृतार्थस्योत्तरार्धेस्विष्ट-
कृत्, प्रयोगनानाकारकत्वाद्गुणस्य तु प्रयोगनान्तर्गतायात्तस्यैव स्वि-
ष्टकृदेवतागम्यत्वात्त्वस्य गुणत्वादिति सिद्धान्तः ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोः याज्यापुष्टेनुवाक्ययोः संस्कारकर्मताधिकरणम् ॥ २१ ॥

अन्वाहेति शस्त्रवत्कर्म स्याच्चोदनान्तरात् ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोस्तिष्ठन्याज्यामन्वाहेति अर्थप्राप्तस्यैवोच्चारणस्य पुनर्विधानं दृष्टार्थं तदिति प्राप्ते,—उच्चारणमनूय तिष्ठन्निति गुणविधानाघो-
च्चारणस्यादृष्टार्थं विधानमिति सिद्धान्तः ॥ २१ ॥

मनोतायापदान्भावाधिकरणम् ॥ २१ ॥

मनोतायां तु वचनादविकारः स्यात् ॥ २२ ॥

अग्नीषोमीये पशौ त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतंति मन्त्रः तत्रैव 'यद्यप्यन्य-
देवन्यः पशुराग्नेय्येव मनोता कार्या' इति वचनम् । तन्माग्नीषोमदेवस्य केवे-
लाग्निदेवत्वाया मनोताया असामर्थ्यादुत्कर्षप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं न तु विरु-
दावृत्तिनिवृत्त्यर्थं प्रकृतावेवार्थवत्त्वोपपत्तेः, अतो वायव्यादिषु यथादेवनमू-
हितन्यमिति प्राप्ते,—केवलाग्नेः प्रकाशकस्यापि तद्वहारेणाग्नीषोमप्रकाशरू-
त्वसंभवात् प्रकृतावाग्नेय्येवेति वचनमर्थवत्त्वं विरुद्धिषु सामान्यसंश-
न्धाभावाच्च नोत्कर्षप्राप्तिः तस्माद्विरुद्धिपूर्वप्राप्तेस्तन्निषेधार्थं वचनमिति
मिद्धान्तः ॥ २२ ॥

कण्वरथन्तरस्य स्वयोनौ गानाधिकरणम् ॥ २३ ॥

पृष्ठार्थेऽन्यद्रथन्तरात्तद्योनिपूर्वत्वात्स्यादृचां प्रविभक्तत्वात् ॥ २३ ॥

वैश्यमनोमे कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवतीति श्रुतं साम बृहद्रथन्तरयोर्यो-
न्योरन्यतरत्र गेयम् । अथवा अस्यापि रथन्तरत्वादथन्तरयोर्नाथेन कण्वस्य
रथन्तरमिति योगप्रतीतिरिति प्राप्ते,—कण्वसंशब्धे मानाभावेन साम-
विशेषे रूढ एवायम् । अतः स्वयोनाथेन गेयम् । उत्तरामन्धे तस्याः पाठस्य
श्रुत्यर्थत्वान् । मामाधारयोन्युत्तरापगिशानाय शुत्तरामन्धः यस्य तु धौत्वा-
दयोनिर्नोत्तरामन्धे तेषां प्राकृतीष्वेव कक्षु गानमिति मिद्धान्तः ॥ २३ ॥

कण्वरथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरयोर्गो गानाधिकरणम् ॥ २४ ॥

कार्यत्वादुत्तरयोर्गोप्राप्तकृति ॥ २४ ॥

कण्वरथन्तरं प्राकृतोत्तरयोर्गेयं गेयं पाठमिदं कृत्परित्यागस्याविशे-
षागोदकानुप्रदानेति प्राप्ते,—उत्तरामन्धपठिनयोर्गेयं गेयं नत्रैवोत्तराशब्द-
रूढिगति मिद्धान्तः ॥ २४ ॥

अग्निदुहि स्तुतश्चोदविकाराधिकरणम् ॥ २५ ॥

प्रराणां देवान्यत्वे स्तुतश्चोदयोः कर्मत्वादविकारः स्यात् ॥ २५ ॥

अग्निष्टुति श्रुत आमेया ग्रहा मयन्तीति तत्र प्राकृतस्तोत्रशस्त्राणाम-
दृष्टार्थत्वादनुह इति स्पष्टम् ॥ २५ ॥

चातुर्मास्येष्वान्यशब्दस्याविकारेणावाहनाधिकरणम् ॥ २६ ॥

उभयपानात्पृषदाज्ये दध्नः स्यादुपलक्षणं निगमेषु
पातव्यस्योपलक्षणत्वात् ॥ २६ ॥

चातुर्मास्येषु पृषदाज्येनानुयाजान्यजतीति श्रुतं तत्र देवानाज्यपाना-
हेत्यादिनिगमे आन्यदधिपानित्यूहः दधिमिश्रिताज्यस्य पृषदाज्यपदा-
र्थत्वादुभयोरपि दधिवृण् अयरा द्विरुपमृणातीति वचनादधि प्रधानं
तत्संस्कारार्थमाज्यमनो दधिपानित्येवोह, अयरा उभयसयोगे पृषदाज्यं
द्रव्यान्तरं तेन पृषदाज्यपानित्येवोह इति प्राप्ते,—पृषच्छब्दस्य चित्रवाचि-
त्वाद्दधिमिश्रितमाज्यमेव यागसाधनं श्रुतम् अतो न कश्चिदूह, द्वयं वा
इदं सर्पिश्च दधि चेति तुल्यनिर्देश उपमरणादिनादध्वार्थत्वात्मात्रमिति
मिद्धान्त ॥ २६ ॥

इति श्रीन्यायविन्दी दशमाध्यायस्य चतुर्थं पादः ॥ ४ ॥

दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

एवदेशग्रहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणाधिकरणम् ॥ १ ॥

आनुपूर्व्यवृत्तामेकदेशग्रहणेऽप्यागमवदन्त्यलोपः स्यात् ॥ १ ॥

द्यावापृथिव्य एतत्पाले आश्विनं द्विक्पाले वैष्णवे च त्रिक्पाले
प्रवृत्तिप्राप्तानां बहुता मध्ये कस्यचिदनियमनोपादानम् । एतमेका सामि-
धेनीमिन्यत्र तथा द्विगत्रादिषु द्वादशार्हवदंशस्येति प्राप्ते,—प्रथमातिरमे
काग्न्याभावादादित उपादानम् । अवशिष्टानां लोप इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

एकत्रिंश आये तृथे गानाधिकरणम् ॥ २ ॥

एकत्रिके तृचादिषु माध्यन्दिनच्छन्दसां श्रुतिभूतत्वान् ॥ २ ॥

एकत्रिंशान्ये ऋतौ एकस्यां स्तोत्रीयाया यद्विष्णुवमानं तिमृषु होतु-
राज्यमिन्यारभ्य निमृषु माध्यन्दिनं पवमानं इत्यन्तं श्रुतम् । प्रवृत्तां
माध्यन्दिने पवमाने त्रयस्तृचाः गायत्री यार्हतस्त्रैष्टुम इति तत्र त्रिच्छन्दा
आवापो माध्यन्दिनं पवमानं इति वचनादैकैकतृचाद्यानां तिमृणा
ग्रहणं न त्यागनृचस्य त्रिच्छन्दस्त्वहानादिति प्राप्ते,—प्रवृत्तौ यवनप्राव-

त्येऽपि विकृतावानुमानिकत्वेन श्रुतिपाठयोः समत्वाद्विकृतौ चाद्यतृ-
चस्य शीघ्रोपस्थितत्वात्तस्यैव ग्रहणमिति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

एकस्यामृचि धूर्गानाधिकरणम् ॥ ३ ॥

त्रिकं स्तुचेष्ट धुर्ये स्यात् ॥ ३ ॥

एकत्रिक एव प्राकृतधूर्गानयुक्तस्तोत्राणि त्रिके कार्याणि तत्र ऋक्त्रयं
पृथक्, एकं साम तृचे क्रियत इति वचनात्, आवृत्तं धूर्पुं स्तुवत इति तु
एकस्य साम्नस्तिसृष्यावृत्तेर्गुणाद् इति प्राप्ते,—स्तुवत इति स्तोत्रावृत्ति-
श्रवणाद्वक्साप्यस्तोत्रावृत्तिरेव वचनार्थः । सा च मन्त्रावृत्तायेवेत्येकस्या
एव ऋचोऽभ्यास इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

द्विरात्रादिषु दशरात्रस्य विध्यन्तावृत्तानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

चोदनासु त्वपूर्वत्वाल्लिङ्गेन धर्मनियमः स्यात् ॥ ४ ॥

द्विरात्रादिषु द्वादशाहातिदेशः द्वादशाप्यहान्यादितः प्रवर्तन्त इति
प्राप्ते,—द्विरात्रे यत्प्रथमं तद्वितीयं द्वादशाहस्येति शेषः । एवं यद् द्वितीयं
तत्तृतीयं जगतीमन्तर्गच्छन्तीति लिङ्गदर्शनान्मध्यमदशरात्रस्यैव प्रवृत्तिः
जगतीच्छन्दस्कं द्यादित आरभ्य चतुर्थः दशरात्रस्य तु तृतीयं तदन्तर्ग-
च्छन्ति त्यजन्तीत्यर्थः । पूर्वपक्षे तु आगतमहश्चतुर्थं स्यादिति तस्य नानो-
क्तिरसंगता स्यात् । मध्यमदशरात्रेऽपि प्रथमं द्वितीयमिति व्यवहारस-
त्त्वान् रात्रिशब्दवत्स्वरूपाश्चान्तरसादृश्याच्चेति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

सप्तभिराभूतोतीक्ष्णैर्नामै पूजनाथर्पकमन्त्राणामनियमेशोपादानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अपूर्वासु तु संख्यासु विकल्पः स्यात् सर्वासामर्थवत्त्वात् ॥ ५ ॥

यत्र बहूनां प्रकरणपठितानां मन्त्राणां सप्तभिराभूतोति चतुर्दशभि-
रावपतीत्यत्र ग्रहणं तत्राप्यादित उपादानं प्राप्ते,—प्रकरणेन सर्वेषामङ्ग-
स्वायगमान् मन्त्राभेनादितो मध्यतोऽन्ततो वा सप्तादिमहणमिति
मिद्धान्तः ॥ ५ ॥

विष्टस्तोमकेऽप्राप्तानां सामागमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

स्तोमविष्टौ प्राकृतानामभ्यासेन तु संख्यापूरणमधिकारात्सं-

ख्याया गुणशब्दत्वादन्यस्य चाश्रुतित्वात् ॥ ६ ॥

एकविंशनातिरात्रेणेति स्तोमवृद्धौ सामान्तरागम एव संख्यासाम-
भ्यस्यान् चातु नागमः अत्र होवापन्तीत्यनेनावमन्यानां गायत्र्याद्याधार-

त्वनियमान् ऋचां संभरात् । सामागमोऽप्यत एव परमानस्तोत्रविषय
एव स्तोत्रान्तरेष्वगत्याभ्यास इति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

बहिष्पवमानेऋगागमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

बहिष्पवमाने तृगागमः सामैकत्वात् ॥ ७ ॥

बहिष्पवमाने पूर्वयत्नामागमे प्राप्ते,—एकं हि तत्र सामेति वचनात्-
सामागमः त्रिऋगागमः स एकं बहिष्पवमानेन स्तुवीतेत्यनभ्यासस्य
पराकृ शब्देनोत्तेरिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

सामिधेनीष्ववशिष्टानामागमेन संगत्यापूरणम् ॥ ८ ॥

अभ्यासेन संगत्यापूरणं सामिधेनीष्वभ्यासप्रकृतित्वात् ॥ ८ ॥

एतद्विंशतिमनुग्र्यादिति सामिधेनीवृद्धाजंरुदज्ञानामेवर्चा प्रथमोक्त-
मयोरभ्यासेन संगत्यापूरणे त्रि प्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमामिति वचने
त्रित्वस्याविरक्षितन्यागात्तुक्तसंख्यापूरणार्थत्वस्यैव त्रि शब्देनापलक्षणा-
दिति प्राप्ते,—द्विअनुग्र्यासेनापि पञ्चदशसंगत्यापूरणान्न त्रिरभ्यासस्त-
न्नियतो येनोपलक्षणार्थः स्यात्तस्मात्प्रथमोक्तमे त्रिरभ्यास्यावशिष्टानामागम
इति सिद्धान्तः । अत्र च संगत्यैरागम्यमानानां कर्माद्भूत्ये प्रमाणम् । अन्यथा
संगत्यायाः सामिधेनीष्विष्टेद्व्याम्बकत्वद्वयानुपपत्तेः । एवं सर्वरागमे
ज्ञेयमिति ॥ ८ ॥

षोडशिनो वैकृतत्वं तत्र कृन्तविधानात् ॥ ९ ॥

षोडशिनो वैकृतत्वं तत्र कृन्तविधानात् ॥ ९ ॥

ज्योतिष्टोमे षोडशिनं गृह्णातीति निहितः षोडशिमहो विवृतिव्येप
उत्तरंऽग्निं त्रिरात्रस्य गृह्यत इत्यादिवचनान्, अन्यथा प्रकृतितः प्राप्ति-
संभवेन तद्वैयर्थ्यात् । अग्निष्टोमे गान्तन्यस्य गृह्णीयादिति वैकृताग्निष्टो-
माभिप्रायम् । तस्मात्प्रवर्णनायेन वाक्याद्विवृतावुत्कर्ष इति प्राप्ते,—
अग्निष्टोमादिनां दृग्स्थविवृतिपक्षत्वायोगाद्वाग्न्यादिनिमित्ते प्रवृ-
त्तायस्येव विवृती पुनःश्रुतिर्नैमित्तिकत्वायेति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

आपयणारेषोडशिपूजणम् ॥ १० ॥

तस्यापयणाद्गृहणम् ॥ १० ॥

षोडशी आपयणादुपस्थाद्वा विरन्धेन समुषयेन वा ग्राह्यः आपयणा-
दृहानि, उपस्थादृहानीति वचनद्वयादिति प्राप्ते,—उपस्थादृहानीत्यस्यानु-

कृत्वादूर्ध्वकाले गृह्णातीत्यर्थः तेन दिग्योगनिमित्तैवेयं पञ्चमी न त्वपादाने तस्मादाप्रयणादेव ग्राह्य इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

मृत्तीयसवने एव षोडशिमहणम् ॥ ११ ॥

मृत्तीयसवने वचनात् स्यात् ॥ ११ ॥

प्रातःसवने गृह्णातीत्यादिवाक्यैः सवनत्रयेऽपि षोडशिमहणं तत्रा-
शयोः सवनयोरुक्त्याभावेन तद्वानन्तर्यासंभवेऽपि वचनबलाद्ब्रह्मणमिति
प्राप्ते,—प्रातःसवन इत्याशुक्तस्य प्रातःसवनादिनिन्दया मृत्तीयसवने षोड-
शिविधिपर्यवसानात्तत्रैवास्य महणमिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

षोडशिमहस्यस्तोत्रशस्त्रत्वम् ॥ १२ ॥

उक्त्याग्निष्टोमसंयोगादस्तुतशस्त्रः स्यात्सति हि संस्थान्यत्वम् १२

अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादिति विहितः षोडशी स्तोत्रशस्त्ररहितः
कार्यः अन्यथा षोडशिसंस्थत्वापत्तौ अग्निष्टोम इत्येतद्विरोधान् अग्निष्टो-
मादिपदानां तत्तत्स्तोत्रशस्त्रसंस्थानिमित्तत्वादिति प्राप्ते,—अग्निष्टोमे प्राप्ते
राजन्यस्य न तत्संस्था किन्तु षोडशिसंस्थेति वचनार्थः, तस्मात्स्तोत्रश-
स्त्रसहित एव कार्य इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिनः परिसंख्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

अभावादतिरात्रेषु गृह्यते ॥ १३ ॥

अङ्गिरसां द्विरात्रे वैखानसं पूर्वोऽहन्ताम भवति षोडश्युत्तर इति षोड-
शिविधिः, ॥ चोतरेऽहन्दित्रात्रस्य गृह्यत इति सामान्यवचनात्प्राप्तिः
अस्य विशेषवचनत्वेन त्रीत्रप्रवृत्त्या विधिसंभवादिति प्राप्ते,—प्रयोजना-
भावाच्छ्रीत्रप्रवृत्तेः द्विरात्रान्तरपरिसंख्यैव षोडशिनियमस्य क्रियते । तेना-
ङ्गिरसां द्विरात्र एव नियमः द्विरात्रान्तरे तु प्रकृतित्रद्विकल्प एवेति
वृत्तिकृत् । माध्यकारास्तु परिसंख्यायां त्रैदोप्याद्वैखानसविध्यर्थवात्त्वमे-
वेत्याहुः ॥ १३ ॥

नानाहीने षोडशिमहणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यत इत्यभ्यासेन प्रतीयेत

भोजनवत् ॥ १४ ॥

चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यत इति श्रवणादेकस्मिन्नहीने चतुर्थे
गृहीत्वा पुनश्चतुर्थे षोडशी ग्राह्य इति प्राप्ते,—एकस्याहीनस्यैकमेव चतुर्थ-

मन्यत्त्वष्टममिति न तत्र ग्रहणं अहीनस्येत्येकवचनं तु सामान्याभिप्रायं
वीप्सा च नानाहीनाभिप्रायेति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

विकृतौ ग्रहाणामाप्यणाद्यतापिकरणम् ॥ १५ ॥

जगत्साम्नि सामाभावादक्तः साम तदास्यं स्यात् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे यदि जगत्सामा आप्यणाग्रान् गृहीयादिति श्रुतं तत्र
प्रकरणाज्जगत्सामशब्देन ज्योतिष्टोम एवेति प्राप्ते,—जगत्सामुत्पन्नस्य
साम्नो ज्योतिष्टोमेऽभावाद्भिषुत्येव तत्सत्त्वात्तत्रैव आप्यणाग्रमेति सिद्धान्तः ।
रथन्तरमेव ईशानस्य जगतः स्वर्गमिति युत्पन्नत्वाज्जगत्सामशब्देनो-
च्यते इति न युक्तम् । लक्षितलक्षणाप्रसङ्गान् ॥ १५ ॥

सप्तमे उपवत्यग्रस्योरभावाधिकरणम् ॥ १६ ॥

उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन समत्वात् स्यात् ॥ १६ ॥

यत्र बृहद्रथन्तरयोः समुच्चयं मंसं उभे कुर्यादित्यादौ तत्र उपवती
रथन्तरस्य प्रतिपदं कुर्यादग्रवतीं बृहद्रथस्येत्यानुमयवर्मानुष्ठानं विकल्पे-
नेति मुख्यत्वाद्वा रथन्तरवर्मतेवेति प्राप्ते,—उभयसामकरयैकैरसामकृत्वा-
भावान्निमित्ताभावनं तद्वर्मानुष्ठानमेवेति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

ऐन्द्रवायवस्य सर्वादावप्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ १७ ॥

ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे उपाश्वन्तर्योमानधाराग्रहौ विधाय यदैन्द्रवायवाम्ना ग्रहा
गृह्यन्ते अण्व्या धारया गृह्यतीति श्रुतम् । तत्र ग्रहाणां संज्ञा विध्यन्तर-
प्राप्तानामग्रविधिं ततोपाश्वन्तर्योमाभ्यामपि प्रागैन्द्रवायवग्रहणमिति
प्राप्ते,—धारासंयोगाद्वाराग्रहाणामेव गृह्यातिनोपादानात्तेषां चैन्द्रवायवा-
ग्रतायाः पाठप्राप्तत्वाद्वक्ष्यमाणानां धाराग्रहाणां संज्ञेपेण कीर्तनमिष्टमत-
स्वस्थानस्थितैरेन्द्रवायवस्येति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

कामयोगेऽप्यैन्द्रवायवस्यदावप्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ १८ ॥

कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥ १८ ॥

ऐन्द्रवायवाम्नां ग्रहान् गृहीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पे-
रिति तदनन्तरं काम्याग्रनामिधानमिति सर्वादितः प्रतिकर्ष इति प्राप्ते-
प्रस्तुतधाराग्रहाणामेव प्रतापिगिष्टानां फलसंन्यासत्वस्यान एवैन्द्रवायव-
इति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

आभिनादिप्रदानां प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ १९ ॥

परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत्स्यात्तदादिषु ॥ १९ ॥

शुक्राग्रान् गृहीयान् प्रतिष्ठाकाम इत्यत्र तु न स्वस्थानस्थितिः अप्राप्त-
शुक्राग्रताया एव फले विधानात् । तस्मादादितः प्रतिकर्षः ॥ १९ ॥

आभिनादिप्रदानामैन्द्रवायवस्य पुरप्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ २० ॥

पुरस्तादैन्द्रवायवस्याग्रस्य कृतदेशत्वात् ॥ २० ॥

अविशेषात्सर्वादितः शुक्रग्रह इति प्राप्ते,—ऐन्द्रवायवादिधाराग्रहाणां
प्रकृतत्वात्तदाश्रितैव शुक्राग्रता फले विधीयत इति न सर्वादितः प्रतिकर्षः ।
इदमेव वक्ष्यमाणानामैन्द्रवायवामा ग्रहा गृह्यन्त इति कीर्तनस्य प्रयोजनं
यत्तेषामाश्रयत्वलाभ इति सिद्धान्तः ॥ २० ॥

सादनस्य प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ २१ ॥

सादनं चापि शेषत्वात् ॥ २१ ॥

ग्रहाणामपकर्षे सादनादीनामपि तदङ्गानामपकर्ष इति स्पष्टम् ॥ २१ ॥

अपनीकायामैन्द्रवायवाग्रतोक्तेः समानविध्यर्थाधिकरणम् ॥ २२ ॥

प्रदानं चापि सादनवत् ॥ २२ ॥

ग्रहणस्य प्रदानार्थत्वात्प्रदानापकर्षे प्राप्ते,—अवदानग्रहणस्य न प्रदानो-
पक्रमत्वं सर्वेषु गृहीतेषु पश्चात्तदनुष्ठानात्, अतो न प्रदानापकर्ष इति
सिद्धान्तः ॥ २२ ॥

अपनीकायामैन्द्रवायवाग्रतोक्तेः समानविध्यर्थाधिकरणम् ॥ २३ ॥

अपनीकायां न्यायोक्तेष्वाम्नानं गुणार्थं स्यात् ॥ २३ ॥

द्वादशाहे श्रुतम् 'ऐन्द्रवायवामौ प्रायणीयोदधनीयौ दशमं चाहः,
अथेतरेषां नवानामग्रहामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रम-
भैन्द्रवायवाग्रमथशुक्राग्रम्' इत्यादि अत्र नवस्वहःसु यदग्रतात्रयं तन्
अपनीकेत्युच्यते त्रयाणामपनीकानामग्रतानां समाहार इति व्युत्पत्तेः ।
अपनीकान्तर्गतयोश्चाद्योरहोः क्रमेण रथन्तरवृहत्सामत्वात्प्रकृतित पर्व-
न्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वयोः प्राप्तिः । अतस्तत्त्ववर्णमनुवादमात्रमर्थवादो
वेति प्राप्ते,—रथन्तरसामत्वादिनिमित्तकत्वेन प्रकृतितः प्राप्तावश्यनैमि-
त्तकत्वार्थं पुनर्विधानं, तत्फलं चैतदहर्विकृतावसत्यपि रथन्तरवृहत्सा-
मत्वे ऐन्द्रवायवशुक्राग्रतयोः प्राप्तिरिति सिद्धान्तः ॥ २३ ॥

व्यूढद्वादशाहस्य समूढविकारत्वाधिकरणम् ॥ २४ ॥

द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वं पृष्ठवत्समानविधानं स्यात् ॥ २४ ॥

उक्ताप्रतारूपं द्वादशाहस्य समूढत्वं नाम, व्यूढरूपं तु ऐन्द्रवायवामौ प्रायणीयोदयनीयौ, अथैतरेषां दशानामहामैन्द्रवायवामं प्रथममहः अथ शुक्राग्रमथ द्वे आग्रयणामे अथैन्द्रवायवामग्रमथ द्वे शुक्राग्रे अथाग्रयणामग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवामे इति । तत्र व्यूढस्यापि क्रत्वर्थत्वं फलार्थत्वं चेति प्राप्ते,—व्यूढस्वरूपस्याप्रसिद्धत्वात्तज्ज्ञापनार्थकं वाक्यं तस्य च फलसंबन्धो वाक्यत्रयेणेति न क्रत्वर्थत्वं किंतु समूढमेव क्रत्वर्थमिति सिद्धान्तः ॥ २४ ॥

संवासरसनेत्रीकानां विवृत्त्याधिकरणम् ॥ २५ ॥

ऐकादशिनवतु त्र्यनीकापरिवृत्तिः स्यात् ॥ २५ ॥

गवामयने एकपक्ष्यधिकानि त्रीणि शतान्यहानि अशीतिशतं पूर्वपक्षः, तथोत्तरं, मध्ये विपुवान् । तत्राहः कर्त्तुं वाण्डकिनः समामनन्ति—प्रायणीयं प्रथममहः चतुर्विंशं द्वितीयं, ततश्चत्वारोऽभिप्लवाः पडहाः एकः पृष्ठयः पडहः स मासः, स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः स पञ्चमः, ततस्त्रयोऽभिप्लवाः पडहाः, एकः पृष्ठयः पडहः, अभिजिन्नामैकाहः ततस्त्रयः स्वरसामानः इत्यष्टाविंशतिरहानि, आद्याभ्यामहोभ्यां सह पण्मासाः । तदिदं पूर्वं पक्षः । ततो विपुवान् । अथोत्तरं पक्षः—त्रयः स्वरसामानः विश्वजिन्नामैकाहः पृष्ठयः पडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भणः त्रयोभिप्लवाः पडहाः तान्यष्टाविंशतिरहानि पुनः पृष्ठयः पडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भणः चत्वारोऽभिप्लवाः पडहाः स मासः स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः ततस्त्रयोऽभिप्लवाः पडहाः आयुर्गौरिति द्वे अहनी द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्चेति द्वात्रिंशदहानि आयैरष्टाविंशत्यहोभिः सह पण्मासाः । अत्र भाष्यकृता द्वादशाहातिदेशेन प्राप्तमनीकामाश्रित्य विचारितम् अनीकाया आवृत्तिं विना सकलाहः पूरणायोगान्नवस्वहः सुत्र्यनीकामनुष्ठाय पुनर्नवमु तदनुष्ठानमित्येवं रीत्या दण्डकलितवदावृत्तिः, अप्रतानामहर्धर्मत्वादिति प्राप्ते,—उद्दिश्यमानस्य प्रथममित्यस्याहो विशेषणायोगात्प्रथममैन्द्रवायवाममिति फलितं, गवामयने पूर्वपक्षसो नववा त्रिभागात्प्रथमादिभागेषु नवसैन्द्रवायवामतादीनां नवानामनीकानामनुष्ठानास्त्वस्थानविवृद्धिरिति सिद्धान्तः । एवं च सत्युत्तरपक्षसि पञ्चमे

पडहान्तर्गते त्रयस्त्रिंशस्तोमकेऽह्न्याप्रयणाप्रतादर्शनं युज्यते । पूर्वस्मि-
 न्पक्षस्यत्र नवमभागे आप्रयणाप्रताया अनुष्ठानादुत्तरे पक्षसि प्राति-
 लोम्येनानुष्ठीयमाने प्रथमभागेऽहर्नवकरूपे आप्रयणाप्रतायाः संभवा-
 त्पञ्चमस्य च तदन्तर्गतत्वात् । दण्डकलितवदावृत्तौ तूत्तरपक्षस्येकमह-
 र्व्याप्य त्र्यनीकासमाप्तिः । ततः पुनरैन्द्रवायवामत्वादारभ्यानुष्ठाने द्विती-
 यमहर्नैन्द्रवायव्याप्तं तृतीयं शुक्राप्तं चतुर्थं विश्वजिदाप्रयणामं त्रयस्त्रिंशं
 पञ्चममहर्नैन्द्रवायव्याप्तं प्राप्नोतीति लिङ्गदर्शनानुपपत्तिरिति तदिदमुक्तम-
 तिदेशतरुयनीकाप्राप्त्यभावात् । अभिप्लवे हि व्योतिर्गौरायुरितिनामधेयैरे-
 काहज्योतिरादिधर्मातिदेशः । स च चोदनालिङ्गाद्वलवान् । एवं च रथन्त-
 रसामस्यैन्द्रवायव्याप्रता । बृहत्सामसु च शुक्राप्रतेति अभिप्लवपडहेऽपि
 प्रथमनृतीयपञ्चमानां रथन्तरसामत्वादैनैन्द्रवायव्याप्रता अन्येषां बृहत्साम-
 त्वाच्छुक्राप्रतेति न त्र्यनीकाप्रसङ्गः । तथा नवधाविभागोप्ययुक्तः । द्वाद-
 शादे प्रायणीयोदयनीयान्तरालस्य दशभिरनीकैः पूरणादशमे चैन्द्र-
 वायव्याप्रतायाः सत्त्वादत्रापि पूर्वपक्षसि दशधाविभक्ते दशमो भाग
 ऐन्द्रवायव्यामः स्यादुत्तरार्धस्य च प्रातिलोम्येनानुष्ठाने प्रथमो भाग ऐन्द्र-
 वायव्यामः स्यादिति तदन्तर्गतपञ्चमाहे आप्रयणाप्रतानुपपत्तिः सिद्धान्तेऽपि
 स्यात् । किञ्च पूर्वपक्षे त्र्यनीकाया अहर्धर्मत्वात् पृष्ठपडहे च नामधेयेन
 द्वादशाहिकपृष्ठपडहधर्मप्राप्तेरुपर्यस्त्रिंशस्य च पञ्चमस्याह आप्रयणाप्रत्वा-
 दत्रापि सति विपरीतं लिङ्गमिति तस्माद्यथावार्तिकमुच्यते—गवामयने
 प्रत्यक्षवचनेनैव त्र्यनीका विहिता तत्र प्रथममहरित्यहःशब्दस्योत्तरत्रा-
 प्यनुपङ्गात्प्रथमादह आरभ्यासमाप्तेरैन्द्रवायव्यशुक्राप्रयणानां व्यतिपङ्केणा-
 प्रता विधीयते । त्रिप्यहःस्यैन्द्रवायव्याप्रताप्रथमनुष्ठाय पुनस्त्रिषु तद-
 नुष्ठानमिति प्राप्तिः—उद्देश्यस्य विशेषणयोगादहर्मात्रोद्देशे चाधेतिनिर्देशा-
 योगात्प्रथममैन्द्रवायव्याप्रमित्येवान्वयः । अहःपदं त्यहःसंघातानुवादः ।
 एवं च भागधर्मत्वादप्रतानां नवधा विभागः अवान्तरप्रकरणाच्च पूर्वपक्षसि
 निवेशात्तदन्तर्भागे आप्रयणाप्रता उत्तरपक्षसि च प्रातिलोम्येनानुष्ठाने
 प्रथमभागे आप्रयणाप्रतेति लिङ्गदर्शनोपपत्तिः । दण्डकलितावृत्तौ त्वा-
 द्याहर्द्वये आहत्यैन्द्रवायव्याप्रताविधानात्तद्वर्जयित्वा प्रवृत्ता अनीका
 अन्त्यपर्याये सप्तानामहानां पूर्वार्धगतानामवशेषान्मध्यं विपुवन्तमुत्तरार्ध-
 गतं चैकमहर्व्याप्य समाप्येत अतरुयनीका न पूर्वपक्षसो धर्मः किंतु
 सामर्थ्यरूपलिङ्गान्महाप्रकरणाच्च अवान्तरप्रकरणं बाधित्वा गवामयन-

स्यैवाङ्गमिति न तस्याः प्रातिलोम्यमुत्तरपक्षसि विधीयते यत्पूर्वपक्षसि विहितं तस्यैवोत्तरं प्रातिलोम्यविग्रहानात् । आनुलोम्येन प्रवृत्तौ च त्रयस्त्रिंशो वाग्रयणाप्रतानुपपत्तिः । सिद्धान्तं त्वप्ररोधादादित आग्र्यग्रनीका प्रवर्तते । उत्तरे च पक्षसि प्रातिलोम्यं लभत इति लिङ्गोपपत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ २५ ॥

षष्ठे मन्त्राणां छन्दोभ्यतिव्यतिव्यकरणम् ॥ २६ ॥

छन्दोभ्यतिरुपाद्गृहे भक्षयवमानपरिधिकपालमन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत्स्यात् ॥ २६ ॥

द्वादशाहे छन्दासि वान्योन्यः लोकमभ्यध्यायन् गायत्री त्रिष्टुभ-त्रिष्टुभजगत्या जगती गायत्र्या इति छन्दोभ्यतिव्यतिव्यः श्रुतः । नत्र भक्षयविध्यादीनामपि गायत्रादिश्रुतैर्गृहादादिष्वभिलाषाद्वायत्रश्रुतिर्विष्टं प्रातःमरणीयभक्षयैष्टुभश्रुतितस्य माध्यन्दिनीयभक्षयस्य स्थाने स्यात् । तथा ज्येनोसि गायत्रं छन्दा इत्यादिषु षण्णोऽमि त्रिष्टुप् छन्दा इत्यादिस्थाने सुषणोऽसि गायत्रं छन्दा इत्येवमूहितव्यमिति प्राप्ते,—मन्त्रगता-नामेव गायत्रादिपदानां व्यतिव्यमो नान्येषामिति सिद्धान्तः ॥ २६ ॥

इति श्रीग्यापविन्दो दशमाध्यायस्य पञ्चमः पारः ॥ ५ ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठः पारः ।

रथन्तरादिसानां नृच गानाधिकरणम् ॥ १ ॥

एकैकस्थानानि यज्ञे स्युः स्वाध्यायत् ॥ १ ॥

ज्योतिष्टोमादीं रथन्तरादीनि सामानि एकस्मिन्मृचि गेयानि तत्रैव ज्ञानान् । एकं साम नृचे ज्ञियत इति निधयभावादर्थवाग्मात्रमिति प्राप्ते,—अन्तसामोराचेत्यादिस्तुतिरल्पितेन विधिना नृचे गानमिगानात्तत्र गेयानीति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

स्वर्दृक्शब्देन वीक्षणस्य काञ्चर्यताधिकरणम् ॥ २ ॥

स्वर्दृशं प्रति वीक्षणं कालमात्रं परार्थत्वात् ॥ २ ॥

रथन्तरे प्रस्तूयमाने समीलयेदिति विग्रहः स्वर्दृशं प्रति वीक्षेतेति श्रुतं तत्र वीक्षणं स्वर्दृशं दोषारणाङ्गमिति प्राप्ते,—स्वर्दृशं नन्वीक्षणयोः स्तुत्यादिफलरूपेण निज्ञातप्रयोजनयोः कालार्थं एव मन्त्रं प्रतिशब्दान् । अतः स्वर्दृशं नन्वीक्षणं संमीलनम् ॥ २ ॥

गावामयनिके पृष्ठपट्टे बृहद्रथन्तरयोर्विभागधिकरणम् ॥ ३ ॥

पृष्ठस्य युगपद्विधेरैकाद्विसामत्वम् ॥ ३ ॥

गवामयनादिषु पृष्ठेषु पट्टो बृहद्रथन्तरसामा कार्य इति श्रुतं, तत्र वैरूपवैराजशाकरैवतानां प्रकृतिप्राप्तानां साम्नां निवृत्तिः बृहद्रथन्तरे चैकैकस्मिन्नहनि समुचिते बृहद्रथन्तरे सामनी अस्येति बहुव्रीहिघट-
कद्वन्द्वेनेतरेतरयुक्तयोरेव पट्टसंबन्धादिति प्राप्ते,—प्रथमे बृहद् द्वितीये
रथन्तरमिति रीत्या एकैकमेव कार्यम् । इतरेतरयोगोऽपि पट्टहापेशो न
तदवयवापेशोऽतिदेशविरोधादिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

प्रायणीयोदयनीययोरैकादशिनानां विभागः ॥ ४ ॥

समासस्त्वैकादशिनेषु तत्प्रकृतित्वात् ॥ ४ ॥

द्वादशाहं ऐकादशिनान्प्रायणीयोदयनीययोरालभेरमिति श्रुतं तत्र
प्रायणीयोदयनीययोमिति द्वन्द्वावगमसाहित्यस्योद्देश्यगतत्वेनाविवक्षित-
त्वादेकैकस्मिन्सर्वैकादशिना आलम्ब्यया इति प्राप्ते,—द्वादशाहाङ्गत्वेनै-
कादशिनानां प्राकरणिकवचनादेव प्राप्तेस्तेषामनुष्ठानदेशोऽयं विधीयते,
देशाश्चाङ्गमिति न तदावृत्त्या प्रधानावृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

विश्वजित्सर्वपृष्ठ इत्यत्रैकस्यैव पृष्ठरेखे निवेशः ॥ ५ ॥

सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठस्य कृतदेशत्वात् ॥ ५ ॥

विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवतीति श्रुतं तत्र पाडहिकानां रथन्तरादिपट्ट-
पृष्ठानां विधिमिति मन्त्रमे स्थितं, पट्टं च तेषां पृष्ठसाधनत्वादिहापि पृष्ठ-
शब्दात्पृष्ठदेश एव माध्यन्दिनपवमानमैत्रावरुणसाम्नोर्मध्ये प्रयोग इति
प्राप्ते,—रथन्तरं माध्यन्दिनपवमाने सूर्यादाभवे बृहन्मध्ये इतराणि वैरूपं
होतुः पृष्ठे इत्यादिवचनाद्वैरूपमेव पृष्ठसाधनम् । अन्यानि स्तोत्रान्तरसा-
धनानि । सर्वपृष्ठशब्दस्तु पृष्ठसाधनरथन्तरादिसामलक्षकः स्तुतेरङ्गत्वेन
सर्वशब्दानन्वयान् अतो वैरूपमेव पृष्ठदेशे नान्यानीति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

वैरूपवैराजमात्रोः पृष्ठकार्ये निवेशः ॥ ६ ॥

वैरूपसामा क्रतुसंयोगात्पृष्ठदेकसामा स्यात् ॥ ६ ॥

विश्वतापुष्यो वैरूपसामेति विहितं वैरूपसाम सर्वन्तोत्रेषु कार्य-
मिति प्राप्ते,—रथन्तरसामेति निर्देशसाम्यात्पृष्ठन्तरेखोपस्थितेस्तत्रैव नि-
वेश इति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

त्रिवृदग्निष्टोम इत्यत्र स्तोमगतसंख्याविकारः ॥ ७ ॥

त्रिवृति संख्यात्वात्सर्वसंख्याविकारः स्यात् ॥ ७ ॥

त्रिवृदग्निष्टोम इत्यत्र त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यस्तोत्रीयानवकोभयार्थस्य वाक्यशेषाभावे विशेषाग्रहणाच्चैगुण्यार्थत्वे शास्त्रस्य महाविषयत्वसंभवेन सर्वद्रव्याणां त्रैगुण्यविधिरिति प्राप्ते,—योगादृढेर्वलीयस्त्वात्स्तोमस्यैव विधिरिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

उभयसामिनि दृढद्वयन्तरयोः सङ्ख्ययः ॥ ८ ॥

उभयसामिनि विश्वजिद्विभागः स्यात् ॥ ८ ॥

दृढद्वयन्तरोभयसामके ससत्रादावेकमेव पृष्ठसाधनमितरस्तोत्रान्तरसाधनम्, अतिदेशेन पृष्ठविकल्पप्राप्तेरिति प्राप्ते,—उचनेनैव पृष्ठद्वयसमुच्चयमिदानीत् स्तोत्रान्तरनिषेधोऽपि चोदयधाधस्यावर्जनीयत्वात्पृष्ठ एवोभयनिषेध इति सिद्धान्तः । विश्वजिति तु रथन्तरं माघ्यदिने इति वचनात्स्तोत्रान्तरे निषेध इति वैषम्यम् ॥ ८ ॥

मध्वशनपृताशनयोः पडहान्तेऽश्वशनम् ॥ ९ ॥

पृष्ठये रसभोजनमावृत्ते संस्थिते त्रयस्त्रिंशोऽहनि स्यात्त-

दानन्तर्यात्मकृतिरनु ॥ ९ ॥

संस्थिते पृष्ठये पडहे मन्त्राशयेन् घृतं वेत्ति, यत्र पडहस्य प्रातिलोम्यविहितं तत्राद्ये एव मरिच्यते प्रकृतिरन्मध्वशनमिति प्राप्ते,—पडहसमाप्तारैव विहितमेतन् पडहाङ्गमेव न त्वन्त्यस्यैवाङ्गं, प्रकृताजानुलोम्याभ्यामस्त्रिंशस्तोमस्यान्त्यस्य ममाग्नौ कृतमपि प्रातिलोम्यस्थले त्रिवृत्स्तोमकस्यान्ते स्यादिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

पडहावृत्तापि मध्वशनपृताशनयोः सङ्ख्यतशनम् ॥ १० ॥

अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगान् ॥ १० ॥

पडहावृत्तौ मध्वशनावृत्तिरिति प्राप्ते,—सस्थाशब्देन तद्विषयनिवृत्तेरुक्तत्वात्तस्याश्च सर्गान्त एव सत्त्वात्तत्रैव मध्वशनमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

गवामपने मध्वशनपृताशनयोः प्रतिमानमावृत्तिः ॥ ११ ॥

आवृत्तिस्तु व्यनार्ये कालभेदात्स्यात् ॥ ११ ॥

यत्र पडहस्याहरन्तरैर्व्यावृत्तस्यावृत्तिस्तत्रापि सर्गान्ते मध्वशनमिति प्राप्ते,—अहरन्तरप्रवृत्त्या पडहविषयनिवृत्तेर्निमित्तस्य सत्त्वान्मध्वशनावृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

द्वादशाहे सविधिरपि मध्वशनम् ॥ १२ ॥

मधु न दीसिता ब्रह्मचारित्वात् ॥ १२ ॥

सत्राख्यद्वादशाहे मध्वशनं न कार्यं सर्वेषां यजमानत्वेन दीक्षाद्वय-
द्व्यर्च्यविधानात्तत्र मधुनिपेवादतो घृताशनमेवेति प्राप्ते,—पुरुषार्थनिषेधस्य
न क्रत्वर्थवाधकत्वं विषयभेदात्, सोमातिदेशप्राप्तक्रत्वर्थनिषेधस्तु प्रत्यक्ष-
विहितमध्वशनं न बाधते तस्मात्कर्तव्यं मध्वशनमिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

मानसस्य दशमाहावृत्तम् ॥ १३ ॥

मानसमहरन्तरं स्याद्वादशाहव्यपदेशात् ॥ १३ ॥

द्वादशाहे दशमेऽहनि मानसं प्राजापत्यं ग्रहं गृह्णातीति श्रुतम् ।
एतत्कर्मान्तरम् । वाग्यै द्वादशाहो मनो मानसमिति व्यपदेशभेदा-
दिति प्राप्ते,—दशमस्त्येवाहो महाभ्यासान्तरमिदं दशमेऽहनि मानसाय
प्रसर्पन्तीति लिङ्गान्, एकदेशत्वेन निर्देशभेदोपपत्तेश्चेति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

मघस्य बहुकर्तृकत्वम् ॥ १४ ॥

सत्रमेकः प्रकृतिवत् ॥ १४ ॥

मत्रं प्रकृतिवदेकैक एव कुर्यान्, बहुवचनं त्वनुवादो बहुभिः प्रत्येकं
करणादिति प्राप्ते,—कर्तृपरिच्छेदकबहुत्वसंख्यया चोदकप्राप्तैकत्ववाधाद्-
हवः संहत्य कुर्युमिति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

सत्रे यजमानानामेव ऋत्विक्त्वम् ॥ १५ ॥

अन्ये स्युर्ऋत्विजः प्रकृतिवत् ॥ १५ ॥

सत्रेऽपि यजमानभिन्ना एव ऋत्विजः प्रकृतिवन् ये यजमानान्
ऋत्विज इति तु यजमानसंस्कारार्थमात्विज्यविधिः । अथवा ऋत्विजां
दीक्षासंस्कारयोगाद्यजमानत्वं गौणमनूयत इति प्राप्ते,—उभयथाऽप्यप्राकृत-
कार्यत्वापसेर्वचनामर्थक्याणां त्विज्यकारित्वेन यजमानविधिः, अतोऽन्ये-
षामतिदेशप्राप्तानां बाध इति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

मन्त्रादीनयोर्विधेयः ॥ १६ ॥

द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदने यजमानपशुत्वेन

च सत्रशब्दाभिसंयोगात् ॥ १६ ॥

मन्त्रादीनयोर्लक्षणमुच्यते । सत्रासनोपायिचोदनेऽप्यासीरश्रुपेयुरित्या-
ख्यातविहितमित्यर्थः । मन्त्रशब्दवाच्यत्वम् । यजत्याख्यातविहितं पशु-
गणेष्वदीनशब्दवाच्यत्वमिति ॥ १६ ॥

पौण्डरीके सप्तदेव दक्षिणादानम् ॥ १७ ॥

अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणत्वात्प्रत्यहं कर्मभेदात्स्यात् ॥ १७ ॥

पौण्डरीकालये एकादशाहे अयुतं दक्षिणाऽध्वसहस्रमेकादशमिति, तत्र प्रत्यहमियं दक्षिणेति प्राप्ते,—एकप्रयोगविधिविहितानामह्नां तन्त्रेण नृत्विगानतिः । अत्र एकैव दक्षिणेति । नच प्रकृतौ द्वादशाहे अन्वहं द्वादशशतं ददातीति वचनात्तत्स्थानीयेयमपि दक्षिणा प्रत्यहं भिन्नेति वाच्यं, द्वादशाहेऽपि प्रत्यहं द्वादशशते दीयमाने यावती भवति ताव-
त्येकैव दक्षिणैकप्रयोगत्वादिति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

पौण्डरीके सर्वासां दक्षिणानां विभज्य नयनम् ॥ १८ ॥

प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत्सर्वासां सर्वशेषत्वात् ॥ १८ ॥

प्रकृतौ माष्यन्दिने सवने दक्षिणानयनश्रयणादिहापि कस्मिंश्चिद-
हनि माष्यन्दिने नयनं न तु प्रत्यहं सकृन्नयनेन संस्कृतायाः पुनः
संस्कारानर्थक्यादिति प्राप्ते,—द्वादशाहे अन्वहं द्वादशशतमिति विभज्य
नयनादिहापि विभज्य नयनमिति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

मनोर्कच इत्यनेन यात्रार्थमुपासनाशनम् ॥ १९ ॥

लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययः स्याल्लिङ्गस्य

सर्वगामित्वादाप्तेयवत् ॥ १९ ॥

मनोर्कचः सामिधेन्यो भवन्तीति कचिच्छ्रुतं, तत्राविशेषेण सर्वासां
वचनविहितत्वाच्चोदकप्राप्तसंख्यावाधेन सर्वापादाने प्राप्ते,—अमिसमि-
न्धनार्थमुपादेयानां कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वे प्राप्ते,—चोदकजशात्पञ्चदश
उपादीयन्ते, अतो नायिकानामागङ्गाऽपीति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

वाससि मानोपावहरणपोरुत्थानम् ॥ २० ॥

वाससि मानोपावहरणे प्रकृतौ सोमस्य वचनात् ॥ २० ॥

अहर्गणेऽहर्भेदे वासोन्तरम् ॥ २१ ॥

तत्राहर्गणेऽर्धोद्वासः प्रकृत्युक्तिः स्यात् ॥ २१ ॥

सोमे वाससि भिनोति वाससोपावहरतीति च श्रुतम्, चतुर्दहर्गणे
प्रत्यहमुपावहरणार्थमेव वास इति प्राप्ते,—हविर्बानशरुटे स्थितस्य
सोमस्य प्रत्यहमभिष्वार्थमुपावहरणं वागमसा कार्यमवशिष्टञ्च शरुटे
एव वाससा वेष्टितस्तिष्ठतीत्यर्थादेव वस्त्रभेद इति सिद्धान्तः ॥ २०—२१ ॥

उपावहरणार्थमेव वासोन्तरोत्पादनम् ॥ २२ ॥

मानं प्रत्युत्पादयेत्प्रकृतौ तेन दर्शनादुपावहरणस्य ॥ २२ ॥

वृत्तान्तरं च मानकाल एवोत्पाद्यं, प्रकृतौ येन वाससा मानं तनै-
वोपावहरणदर्शनादिति प्राप्ते,—प्रकृतौ मानवाससोपावहरणस्यार्थिकत्वा-
दहर्गणे तु मानवेलायामनुपपत्त्यभावादेकस्मिन्नेव वाससि मीत्वोपनष्ट
स्यापितस्याभिरवकाले उपावहरणार्थमेवान्यद्वास इति सिद्धान्तः ॥ २२ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ दशमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

दशमाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्मेदः ॥ १ ॥

पशोरेकहविष्ट्वं समस्तचोदितत्वात् ॥ १ ॥

अग्नीषोमीयं पशुमित्यत्र तद्धितेन पशोरेव देवतान्वयबोधनात्समस्तस्य
पशोः पुरोडाशवत्यागः हृदयस्याग्रे वद्यतीत्यादीन्येकादशावदानस्थानानि
मध्यपूर्वार्धवत्तरमात्पशुरेकं हविरिति प्राप्ते,—अयदीयमानत्वादृदयादीना-
मेव हविष्ट्वम् । अवदानं हि हविष एव संस्कारः । पशुस्तु हृदयादिप्रकृ-
तित्वेन देवतान्वयी, तस्मादृदयादीन्येव देवतायै देयानि तेभ्य एव
द्वपवदानप्रहणमिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

पशोर्दशवारिभिरेव यागः ॥ २ ॥

हविर्मेदात्कर्मणोऽभ्यासस्तस्मात्तेभ्योऽवदानं स्यात् ॥ २ ॥

सप्तमैः पञ्चद्वैर्यागैः नत्वेकादशभिरेव, एकादश वै पशोरवदानानि
तानि द्विरवद्यतीति एकादशाना द्विष्वदाननियमः, अन्येषां तु पञ्चाव-
दानवचनान् त्रिरवदानमिति प्राप्ते,—हृदयादीनामेवावदानश्रवणात्तेषामेव
हविष्ट्वं नान्येषां मानाभावादिति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

ज्योतिष्टोमेऽग्निष्वश्वेषेण्यङ्गे स्विष्टृदोमः ॥ ३ ॥

इज्याशेषास्त्विष्टृदिज्येते प्रकृतिवत् ॥ ३ ॥

स्विष्टृद्वत्प्रमृतयो हृदयादिभ्य एव कार्याः, श्यैङ्गः स्विष्टृकं यजतीति
वचनं तु तेषामेव त्रित्वविध्यमिति प्राप्ते,—एकप्रसरताभेदेनाङ्गानुवादेन
त्रित्वविध्ययोगाद्दोः पूर्वार्धस्य गुदमप्यनः श्रागिजपनार्धस्येति धान्यशेषेऽ-

न्येषां कीर्तनात्तैरेव त्रिभिः स्विष्टकृदादयः आकीर्णकरत्वेन तत्प्रतिपत्त्यर्थं
वचनेन स्विष्टकृद्विनियोगाद्धृदयादिबाध इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

अध्यध्या इहामश्रविवारता ॥ ४ ॥

अध्यध्री तु होतुर्यज्ञवदिहामश्रविवारः स्यात् ॥ ४ ॥

पञ्चौ अध्यध्री होत्रे हस्तीति श्रुतं, तत्र अत्रानस्थिभिरिडां वर्धयन्ती-
नियन्तादिदान्तर्गता अध्यध्री नाम उधम उपरितनभागरूपा होतृभागे
नियम्यत इति नेहामश्रवाभिक्तेति प्राप्ते,—अनस्थिभिरित्यस्य हृदयं प्राप्य
ति जिह्वां वक्षइत्यादिवचनोत्तानुवादात्तत्र चाध्यध्रीकीर्तनाभागा-
द्यहोत्रे हस्ति तदध्यध्रीमिति अपूर्वविधानादिहामश्रवाभिरुक्तेति
सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

वनिघोर्भणविवारत्वम् ॥ ५ ॥

अग्नीधश्च वनिष्ठुरध्यध्रीवन् ॥ ५ ॥

वनिष्ठुमग्नीधे हन्तीत्यत्र वनिष्ठोर्गिडार्या सत्त्वान्न बाधकत्वमिति
विशेषाशङ्कयाम्,—इडासंस्कारार्थं वनिष्ठुप्राप्तं ननु तस्यैहामश्रवत्वमतो-
ऽग्नीधे प्राप्यमाण इहामश्रवाधक इति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

मैत्रावरुणस्यापि इहामश्रवत्वम् ॥ ६ ॥

अमाकृतत्वान्मैत्रावरुणस्यामश्रवत्वम् ॥ ६ ॥

पञ्चौ मैत्रावरुणस्यापूर्वत्वाग्नेहामश्र इति प्राप्ते,—त्रैषानुवचनरूपाध्यध्र्यु-
होतृस्यार्थकारित्वात्कर्तृसंस्कारार्थं भक्षो भवतीति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

मैत्रावरुणस्यैकभागत्वम् ॥ ७ ॥

द्विभागः स्याद् द्विकर्मत्वात् ॥ ७ ॥

मैत्रावरुणस्य द्वौ भागाविति प्राप्ते,—तन्त्रेणाध्यध्र्युहोतृनृतिहेनोरैक-
स्यैव भागस्य भक्षार्थं दानमिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

प्रतिप्रस्थातुर्धमाभाः ॥ ८ ॥

प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणात् ॥ ८ ॥

वपाश्रपणस्याध्यध्र्युस्यार्थस्य करणान् प्रतिप्रस्थातुर्दिहामश्रः स्यादिति
प्राप्ते,—यस्य यदपूर्वकर्तृत्वं तस्य तच्छ्रेयमक्षणं, तत्र प्रतिप्रस्थातुर्वपाया-
निःश्रेयहोमात्र भक्षणप्रसनिः, नच दक्षिणतो निवाय प्रतिप्रस्थाताऽवश्यं
भीति वचनाद्धृदयाग्रदानशक्तिनेन तज्ज्ञः स्यादिति चाच्यम्, इष्टापत्तेः
एतदधिकरणं ॥ यच्छाग्रायामध्यध्र्योरिवावदानं तद्विषयमिति श्रेयं, तेनाध्य-
ध्र्योरिवावदानकर्तृत्वपक्षे न प्रतिप्रस्थातुर्दिहामश्र इति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

आज्यभागा यजतीत्यनेनापूर्वगृहमेधीयविधानम् ॥ ९ ॥

विकृतौ प्राकृतस्य विधेर्गृहणात्पुनःश्रुतिरनर्थिका स्यात् ॥ ९ ॥

साकमेधे पर्वणि गृहमेधीयेष्टौ आज्यभागौ यजतीतिवचनमतिदेशप्राप्तानुवादः, एवं सत्यानर्थक्यादाज्यभागविधाने सति प्रकृतिसादृश्यादतिदेशरूपनेति द्वितीयः पक्षः । औषधद्रव्यकत्वसादृश्यादेवातिदेशमिद्वेदतत्त्वुतिमात्रमिदमिति तृतीयः । विध्यैकवाक्यत्वाभावान् स्तुत्यसंभवेन फर्मान्तरविधित्वं वा । अभेदप्रत्यभिज्ञानादेतस्याप्यसंभवादङ्गान्तरपरिसंरयेति पञ्चमः पक्षः । दोषत्रयापत्तेरेतज्जिज्ञानामेवातिदेश इति षष्ठः । अतिदेशस्य प्रत्येकपक्षार्थाविषयत्वेन नैतत्संभवः प्राकृतप्रकारमात्रप्रतिपादकत्वान्, अतोऽतिदेशोपसंहारोऽयं प्रकृतिवदाज्यभागौ यजनीति मप्रमः । एवं सत्यतिदेशानर्थक्यात् चोदकलोपार्थत्वेनापूर्वतापरमिदमिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

गृहमेधीये स्विष्टकृदापनुष्ठापम् ॥ १० ॥

ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् ॥ १० ॥

गृहमेधीय एव स्विष्टकृदिहादि च प्रत्यक्षश्रुतं कर्तव्यं तदितरत्र कार्यमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

गृहमेधीये प्राशिप्रादिष्वग्नाभावः ॥ ११ ॥

स्विष्टकृति भक्षमतिषेधः स्यात्तुल्यकारणत्वात् ॥ ११ ॥

गृहमेधीय एव प्राष्टनाङ्गश्रवणं परिसंख्यार्थमिति कृत्वा चिन्ता तदा हि सज्जानीयमेव यागान्तरं परिसंख्येयमाज्यभागाभ्यां, स्विष्टकृता तु प्राशिप्रादिशेषकार्यं वचनात्तु द्रष्टोपह्वानमिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

प्रायणीयातिथ्ययोः शीघ्रिहान्तत्वम् ॥ १२ ॥

शीघ्रिहान्तत्वे विकल्पः स्यात्परेषु पत्न्यनूयाजमति-

येधोऽनर्थकः स्यात् ॥ १२ ॥

श्र्योतिष्टोमे श्रुतं शंख्यन्ता प्रायणीया संतिष्ठन्, न पत्नीः संयाजयन्ति, इदन्ता आतिथ्या संतिष्ठन्, नानूयाजान्यजनीति । तत्र न पत्नीः संयाजयन्तीत्यादिना पत्नीमंयाजा न, सथानूयाजानेव न कुर्यान् अन्यत्तु कुर्यादिति त्रिभिः । एवं च पत्नीमंयाजव्यतिरिक्तगृह्यविधानं, शीघ्रिहान्तगंस्याविधानं चेति द्वयोर्विकल्प इति प्राप्ते.—यान्यभेदविक-

नयोस्त्रिदोषपरिमंख्यायाश्चायुक्तत्वाच्छंखिडान्तविधेरैव न पत्नीरि-
त्याद्यर्थनादः । अतो नियमेन शंखिडान्ततैवेति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

प्रापणीयातिथ्ययोः पूर्वोभ्यां शंखिडाभ्यां संस्था ॥ १३ ॥

प्रतिपेयार्धवत्त्वाद्बोत्तरस्य परस्तात्प्रतिपेयः स्यात् ॥ १३ ॥

प्रवृत्तौ द्वौ शंयू पत्नीसंयाजानां पुरस्तादेकः पश्चादन्यः । तथा इहे
अपि द्वे अन्याजानां पुरस्तादेका पश्चादपरा । तथोत्तराभ्यामेव शंखि-
डाभ्यां तदन्तताविधिः । एवं च पत्नीसंयाजानुयाजप्रतिपेयोऽप्यर्थवान्,
अन्यमाजुयादमात्रत्वापत्तेरिति प्राप्ते, शंखिडाभावनायासुपरमविधा-
नात्पूर्वयोगेपि तयोः कृतघोस्परमो युक्तः । नपत्नीरित्यादिनिषेधग्न्येक-
वाक्यबाधार्थवाद्बो युक्त एवेति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

वयमर्चनियौ पठितानामावात्तदीनामपूर्वाङ्गत्वम् ॥ १४ ॥

उपसत्सु यावदुक्तमकर्म स्यात् ॥ १४ ॥

उपसत्सु श्रुतम्—अप्रयाजान्ता अनन्याजान्ता इति । तथा श्रुते-
नापारयनीति । तत्रापागदीनामभावमाशङ्क्य श्रुतेनेति नत्प्रतिप्रमव-
विधिः । अतो नापूर्वनादेतुः अतिदेशप्राप्तानुवादो वा । नचानर्थस्य
शङ्कणम्, अपूर्वतापक्षेऽपि अप्रयाजा इति वचनद्वयानर्थकत्वस्य प्राप्ते-
रेवस्यैव तदौचित्यात् । तस्मात्प्रयाजानुयाजवर्जं सर्वं कार्यमिति प्राप्ते,
आचारप्रतिषेधाभावेन नत्प्रतिप्रमवायोगादपूर्वत्वार्थमेव तच्छ्रवणम् ।
अप्रयाजा इति तु अनुवाद एव । आख्याताभावात् । अत आचारप्रय-
णमपूर्वार्थमेवेति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

अवभृथस्यापूर्वकर्मत्वम् ॥ १५ ॥

अवभृथे वहिःप्रतिपेधाच्छेषकर्म स्यात् ॥ १५ ॥

अवभृथे श्रुतम्—अगुमन्नावाग्न्यभागौ यजर्ताति, तथा अपर्वाणिः
प्रयाजान्यजर्ताति, अपरर्हिषावन्यासां यजर्ताति । तत्रान्यभागवचन-
मगुमन्नागुणविधानार्थं नापूर्वतां बोधयति, अतो वहिर्गर्गमन्यसर्वं
कार्यमिति प्राप्ते, निद्वक्त्रमाध्यामेव अग्नौ गविष्ठवापु मे सोमो अ-
वादिनि मन्त्रप्रमेतां गुमन्ताविधिरित्याग्न्यभागविषयमेव वचनमतो-
ऽगुर्गोऽवभृथः । अपरर्हिष इत्यादिवचनं तु वहिर्व्यनिगिप्रयाजानुयाज-
विषयं न वहिःप्रतिपेधमात्रार्थमिति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

वाजपेयादौ गुणादीनां सादिरत्वादिनियमः ॥ १६ ॥

विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्याद्ग्रहणस्यार्थवत्त्वाच्छर-
वच्छ्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥

यत्र चोदकेनानेकप्राप्तावेकं श्रूयते यथा खादिरो यूषो बृहत्पृष्ठं यव-
मयः पुरोडाश इत्यादि तत्रापि प्रकृतिवद्विकल्प एव खादिरादेः प्राप्त-
त्वेनानुवादत्वात् । पलाशादिनिवृत्त्यर्थत्वे त्रिशोपपरिसंख्यापत्तेरिति
प्राप्ते,—अनियमेनातिदेशप्राप्तस्य खादिरादेः प्रत्यक्षवचनेन नियमनादि-
तरनिवृत्तिरिति न दोषप्रयमतो न विकल्प इति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

काम्पेष्टिः प्राकृतद्रव्यैवतनिवृत्तिः ॥ १७ ॥

सर्वासां च गुणानामर्थवत्त्वाद्ग्रहणमप्रवृत्तेः स्यात् ॥ १७ ॥

पूर्वमर्थलोपाद्धाध उक्तः प्रत्याभानादिदानीमुच्यते । तत्र प्रत्यक्षश्रुतेन
श्यामाकादिनाऽतिदेशप्राप्तप्रीत्यादेर्विकल्पः समुच्चयो वा । नच प्रत्यक्षे-
णानिदेशाबाधः द्वयोरपि प्रमाणत्वाविशेषान् । अत एव नापेयं घृणीत
इति प्रतिषेधः पक्षे चोदकप्राप्तेन घरणेन विकल्प्यत इति वक्ष्यत इति
प्राप्ते,—प्रत्यक्षविशेषश्रुतेस्तद्विरोधेनानुमानिकातिदेशस्यैतराङ्गपरत्वकल्प-
नान्न विकल्पः । नच समुच्चयादविरोधः, नैरपेक्ष्यबाधेन तदयोगान् ।
तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तबाधः प्रत्याभानादिति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

औदुम्भरत्वस्य सादिरत्वाबाधकत्वम् ॥ १८ ॥

तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात् ॥ १८ ॥

विहृतावीदुम्यगो यूषो भवतीति न खादिरादिबाधकं द्वयोरपि समु-
च्चिनयोः पशुग्रन्थनसंभवादिनि प्राप्ते,—निरपेक्षसाधनत्वात्खादिरत्वस्थाने
प्रत्यक्षवचनेनौदुम्यगत्वविधानात् सादिरत्वबाध इति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

इत्यतिशयवे श्रुतेन गुणान्तरमहितप्राकृतवैकल्पिकद्रव्येण वै-

न्निषेधस्यान्तरबाधः ॥ १९ ॥

विकृतां त्वनियमः स्यात्पृषदाज्यवद्ग्रहणस्य गुणार्थत्वादुभयोश्च
प्रदिष्टत्वाद्गुणशाम्नं यदेति स्यान् ॥ १९ ॥

मौमार्गाद्रं चकं निर्वपेच्छुष्टानां प्रीहीणामित्यत्र प्रीत्यनुवादं शुद्धगु-
णविज्ञानात् यत्रबाधः, प्रीदिपक्षं तदुपपत्तेरिति प्राप्ते,—नपेन वाच्येन
यागस्य चोदकप्राप्तप्रीतिहेतुं गुणस्य च विध्ययोगाद्गुणविशिष्टकर्म-
विधिः, तेनोपदिष्टप्रीतिभिर्व्यगनां बाध इति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

पश्चात्तैव वपापार्येत्यत्र वपापदस्याङ्गोपलब्धत्वम् ॥ २० ॥

यथाश्रुतीति चेत् ॥ २० ॥

अग्नीषोमीये पशौ श्रुतं—यद्यपि चतुर्वर्त्ती यजमानः पश्चात्तैव वपा
कार्येति तत्र वपायामेव पश्चाद्वदानं न हृदयाद्यङ्गेषु, चममाधिकरणन्या-
येन प्रातिपदिकार्यस्य विरक्षितत्वाद् वपाऽपूर्वमेवावेति प्राप्ते,—अप्रदानस्य-
प्राप्तत्वात्तदुद्देशेन पश्चमंरयाविधिः, उद्देश्यविशेषणत्वाद् वपा न विरक्षिता
तेन वपाग्रहणमुपलक्षणम् । यद्यपि पश्चाद्वत्तेति समस्तैकपदं नोद्देश्यविधे-
यभावोऽयुक्त इति संख्याविशिष्टावदानापरमेव विधेयं, वपाग्रहणं चैव-
मर्थवद्भवति हृदयादिव्यावर्जनान्, तथापि एव सत्येकादश वै पशोरवदा-
नानि तानि द्विद्विरयद्यतीति वचनं ध्येयं स्यान् प्रकृतित एव प्राप्ते,
पश्चात्तस्य वपामात्रविषयत्वान्, सर्वविषयत्वं तु पश्चत्वमंग्यासिद्धये
हिन्येऽपि व्ययदाने प्राप्ते व्यवदानवचनमर्थवत्तस्मात्सर्वत्र वचनानर्थक्या-
द् वपाग्रहणमुपलक्षणमित्येव युक्तम् । अतोऽङ्गेषु व्यवदानवचनादुपस्तरणनि-
वृद्ध्याऽभिप्रायनिवृद्ध्या वा पश्चाद्वदानसंपत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ २० ॥

इति श्रीन्यायविन्दः दशमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

दशमाध्यायस्य अष्टमः पादः ।

पञ्चशलाधिकरणम् ॥ १ ॥

प्रतिषेधः प्रदेशेनारभ्याविधाने च मातृमतिपिद्धत्वा-

द्विकल्पः स्यात् ॥ १ ॥

मदापिनृयमे नार्येयं वृणीते न हान्तारमिति, तथाऽनारभ्य यजतिपु
ये यजामहं करोति नानुयाजोऽविति श्रुतम् । तत्रापेयकरणस्य ये यजाम-
हस्य चानिदेशप्रत्यक्षवचनप्राप्तस्य प्रतिषेधाद्विकल्पः । वरणभित्तस्यानुया-
जभित्तस्य च पर्युदासरीया विध्यन्यये लक्षणा स्यान् । ततश्च प्रधानविद्या-
न्ययत्यागेनोपरदमंश्च भ्रान्त्यागः स्यान् । किंच नञ्मुपसन्तमंश्च निन्द-
मनाम इति पार्तिव्यवचनादनुयाजोऽविति रूपप्रसङ्गः । नच सामा-
न्यदिशस्य निर्भाविशेषाः प्रतिषेधाद्वाप्य एव, तथाऽनुमानिकचोदस्य
प्रत्यक्षवचनेनेति युक्तं, विशेषरूपप्रतिषेधस्यापि स्वात्मग्रन्थार्थं विभिन्नापे-
क्षत्वेन तद्वाच्यत्वायोगान् । नचप्राप्तस्य प्रतिषेधो घटने । पदशान्

ल्पस्य पयोविधिनैव मिद्वे । तस्मादनाहुतिर्मेति त्रितिलादिनिन्दाद्वा-
रेण पय म्नुतिरित्येकग्राम्यतैः लाघनादिति मिद्वान्त ॥ ४ ॥

न्यम्बवादानभिघारणानभिघारणवाक्ययोरप्यसद्वत्त्वम् ॥ ५ ॥

पूर्वैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ५ ॥

आधाने होतव्यमाग्निहोत्र न होतव्यमिति मीमासन्ते यद्यजुषा जुहु-
यादयथापूर्वमाहुतीर्जुहुयान्, यन्न जुहुयादग्निः पराभवेत्तस्मात्तूष्णीमेव
होतव्यमिति श्रुतम् । एव चातुर्मास्येषु न्यम्बवानधिकृत्य अभिघार्या
अनभिघार्या इति प्रस्तुत्य अभिघार्या एवेति च । तत्र उभयत्रापि
विधिनिषेधाभ्यां विकल्पः । तत्र चैकपक्षपन्निग्रहे मीमासेति तदनु-
वादः । तूष्णीभावविध्यर्थं वचनमिति प्राप्ते,—मीमासाविशेषणत्वंनोपक्रमे
अत्रण न विध्यर्थं नित्वन्ते अत्रणमेवानन्यपर विध्यर्थं तदर्थवादो दोष-
स्तस्मात्त्र विकल्पः कित्वनुष्ठानमेवेति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

आधाने उपवादस्य विकल्पपरत्वम् ॥ ६ ॥

उपवादश्च तद्वत् ॥ ६ ॥

अग्न्याधेये वारवन्त्यादिसाम विधाय न प्रश्ना सामानि गायेदिति ।
तत्र प्रश्नो गानाभावादिषेधोऽनुवादः, अतो नित्यं गानमिति प्राप्ते,—
अनुवादानर्थन्यादाननिषेध एवार्थः, तद्वद्वद्वस्तु ब्राह्मणपर इति
सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

दीक्षितो न ददातीत्यादौ नत्वर्थतया प्रतिषेधत्वम् ॥ ७ ॥

दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात्तस्मादानहो-
मपाकप्रतिषेधः स्यात् ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षितो न ददाति न जुहोतीत्यादिप्रतिषेधः सर्वपा-
मुपदिष्टातिदिष्टानां ऋत्विज्यानां पुरुषार्थानां च होमादीनामिति प्राप्ते,—
नत्वर्थनिषेधे विन्यासत्ते, पुरुषार्थनिषेधेऽपि तदोपताद्वगम्याददीक्षितो
जुहोतीति पर्युदासम्याग्निहोत्रादानसम्भवात्तन्वर्गपुरुषार्थविषयमेवेति नि-
कल्पः परिहृत्य श्रुत्या प्रतिषेध एव युक्तः । दीक्षितो होमादिव्यतिरि-
क्तानि प्रायणीयादीन्यङ्गानि ह्यर्थादिति पर्युदासो वा प्रायणीयादि-
विधिशेषः लक्षणापरिहाराच्च पुरुषार्थनिषेधः कल्पद्वयतया विधीयत इत्ये-
तदेव युक्तम् ॥ ७ ॥

विशेषज्ञास्य सामान्यज्ञास्यैवत्वम् ॥ ८ ॥

अविशेषेण यच्छास्त्रमन्यायत्वादिकल्पस्य तत्स-

दिग्भ्यमारादिशेषशिष्टं स्यात् ॥ ८ ॥

यदाहवनीये जुहोतीति सामान्यशास्त्रस्य पदे जुहोतीति विशेषेण न
आवः, कर्मत्वेन लिङ्गादिवैलक्षण्यान् । नाप्युपदेशेनातिदेशस्यैव सामा-
न्यस्य बाधः, सामान्यविशेषयोर्द्वयोरपि प्रत्यक्षत्वान्, अतिदेशस्य
त्वनुमेयत्वेन वैषम्यमतो विकल्प इति प्राप्ते,—सामान्यशास्त्रस्य सामान्ये
ध्रौतत्वेन विशेषे लाक्षणिकत्वाद्विशेषशास्त्रस्य अस्त्यैव विशेषे प्रवृत्तस्य
नतो बलवत्त्वमतो विशेषेण तद्वाच्य एवेति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

विहृतौ कृतस्य साप्तदश्यस्यानारम्भाधीतविष्णुपसंहारायत्वम् ॥ ९ ॥

अप्रकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूयमाणमविकृतमाज्य-

भागवत्माकृतमतिषेधार्थम् ॥ ९ ॥

सप्तदश मामिधेनीर्गुग्गुयादित्यनारभ्य श्रुतं साप्तदश्यं पाञ्चदश्या-
वरुद्धायां प्रकृत्यामंभवाद्विहृत्यर्थमिति स्थिते विहृतिविशेषे सप्तदशमा-
मिधेनीरिति वचनं कर्त्तव्योपकारमामिधेनीपुनर्वचनादपूर्वतापगमिति
प्राप्ते,—न मामिधेनीविधिः किंतु साप्तदश्यविधिः । अतो न चोदफलोपः ।
साप्तदश्यं त्वनारभ्यविधेरुपसंहारार्थमिति न वैषम्यमिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

श्रुतिष्वै स्वाहेत्यादिमन्त्रेषु स्वाहाकारान्नस्य नियमार्थत्वम् ॥ १० ॥

मन्त्रेष्ववावयवशेषत्वं गुणोपदेशात्स्यात् ॥ १० ॥

स्वाहाकारेण वयस्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयत इत्यनारभ्य
वचनं, तत्केयुचिर्द्विहोमेषु स्वाहाकारपुनःश्रवणेनोपसंहियत इति
प्राप्ते,—वैकल्पिकवत्स्वाहागनिहृत्या स्वाहाकारनियमार्थत्वात्पुनःश्रवणं
नोपसंहारार्थमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

प्रकृत्या नामानविष्यमिदं विहृतान्यनिष्ठाचरोत्पदेष्टः ॥ ११ ॥

अप्यनिष्ठास्य विहृतानुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥

अनारभ्य विहितः स्थण्डिलरूपोऽग्निः अथातोऽग्निमग्निप्रोमेनानुयज-
न्ति मनुष्येन तं द्विगत्रेनेत्यादिना प्रकृतौ विहृतौ च कचिद्विनि-
युक्तः । तपानिष्ठाया नाम षड्विंशत्याः विहृतावपि कचिदुपदिष्टाः—उत्पद्ये
गृहीयाद्विभ्रमिति प्राप्ता इति । तदिदमभ्यनिष्ठायां यत्र नोपदेशस्तत्र

नानिदिश्यते । अन्यथा कचिद्विद्वन्नापुपदेशस्यानर्थस्यापत्तेरिति प्राप्ते,—
 कचित्पुनश्चक्षणस्य समानप्रिगानार्थत्वाच्चातिदेशनिवृत्तिः । गुणकाम-
 प्रवृत्त्यर्थं च समानविधानं, श्येनचित्तिं चिन्वीनं म्वर्गकाम इत्यादीनाम-
 ग्न्याश्रितत्वात्तस्य विवृणिसाधारणत्वे नत्र कामप्रवृत्तिः । अन्यथा
 विवृतायाययोपस्थितिविलम्बात्तद्वृत्तिर्न म्यात्तस्मादस्त्वतिदेश इति
 सिद्धान्तः । तत्र सायस्त्रेषु सारस्त्रेषु च मन्त्रेष्वशक्यत्वान्न चयनं
 याज्ञपेयादौ तु भवतीति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

उपस्तरणामिधारणाम्या सहैव चतुरवत्तम् ॥ १२ ॥

उत्पत्तितादर्थ्याच्चतुरवत्तं प्रधानस्य होमसंयोगादधिकमाज्य-
 तुल्यत्वाल्लोकवदुपपत्तेर्गुणभृतत्वात् ॥ १२ ॥

वृक्षपूर्णमासयोग्यस्तृणाति द्विर्हन्त्रिणो रचयि अभिवाग्यतीनि विधाय
 चतुर्वत्तं जुहोतीति श्रुतम् । अत्र द्वितीयाश्रुत्या चतुरवत्तसंस्कृतस्य
 होतव्यत्वात्तमाद्विष एव चतुर्वद्वानम् । उपस्तरणादि त्वधिक-
 मिति प्राप्ते,—न च तेन होमाङ्गचतुर्वत्तानुवादेन तत्संस्कारतया
 श्लेषो विधीयते, अप्राप्तत्वात् । होमाङ्गतया चतुर्वत्तविधावप्यवत्तमात्र
 विधीयेत न सग्न्या, वाक्यान्वग्राप्तानुवादत्वात् । सग्न्याविधानेऽपि वा
 होमसाधनाज्यमिच्छेदद्वाराऽपि होमाङ्गत्वसिद्धेरुपस्तरणामिधारणाम्या
 चतुर्वत्तमित्यङ्गीकार्यम् । एवं च व्यवधानस्य न पाक्षिकमात्र इति
 सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

उपाशुयाजेषु चतुर्वद्वानम् ॥ १३ ॥

साम्प्रदश्यवन्नियम्येत् ॥ १३ ॥

चतुःसख्याया होमाङ्गत्वपक्षे न सपादनायोपस्तरणादिप्रकारप्रिग-
 नान्तद्विषय एव चतुर्वद्वानं, न त्वाज्यद्रव्ये उपाशुयाज इति प्राप्ते,—
 उपस्तरणादेर्हविःसंस्कारार्थतया विधिः, न चतुर्वत्तार्थतया । अर्थान्
 पुगेडायादावुपस्तरणादिना चतुर्वत्तसपत्तेर्न हविषश्चतुर्वद्वीयत आज्ये
 तु तदमात्राद्विष एव चतुर्वद्वानम् । अस्तुतस्त्व(प्राप्त? नुवाद)त्वाच्च
 चतुःसंख्याविधिः, निम्बवत्तानुवादेन होमविधिः । उपाशुयाजाज्ये च
 चतुर्गुहीतं जुहोतीति वाक्याच्चतुर्गुहीतविधिः न तु चतुर्वत्तवाक्यादिनि
 सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोराग्रेणैन्द्राग्रवोरुवादात्वम् ॥ १३ ॥

पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पुरोडाशयोरुपदेश-
स्तच्छ्रुतित्वाद्वैश्यस्तोमवत् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेद्यावेतावाग्ने-
यश्चैन्द्राग्रश्च सात्राग्नयेन तु सोमयाजिनमिति श्रुतम्, तत्र पुरोडाशा-
भ्यामेवासोमयाज्यधिक्रियते, न सात्राग्नयेन, यद्वा पुरोडाशाभ्यामसोम-
याज्येवाधिक्रियते न सोमयाजीति पक्षद्वयमयुक्तं, विहितसात्राग्नयेन
विनाऽसोमयाजिनः फलोत्पत्त्ययोगाभित्यतया विहितयोः पुरोडाशयो-
रनित्यमसोमयाजिनं प्रति विष्यसंभवाच्च । तस्मात्कर्मान्तरविधिरिति ।
तदपि न प्रकृतप्रत्यभिज्ञानादेवकारानर्थक्याच्च । न च याजनविधिः,
फलाश्रवणान् । परस्मैपदनिर्देशाच्च न कल्पनाया अपि संभवः । तस्मा-
दाग्नेयस्यानुवाद ऐन्द्राग्रस्य स्वमावास्यायां विहितस्य पूर्णमास्यामप्राप्तस्य
विधिरित्यपि न युक्तमेवकारानर्थक्यान्, विध्यनुवादवैषम्याच्च । तस्माद्-
सोमयाग्न्याले पुरोडाशाविति कालविधिः । न च तत्प्राप्तिः, असो-
मयाजिनोऽपि ननु सन्नयेदिति सात्राग्न्यविधानाच्चद्वैकल्पिकम्यैन्द्राग्रस्य
प्रागूर्ध्वं च सोमाग्न्याग्नौ प्राकाल एव नियम्यते, तेन प्रागेव विकल्पः
पश्चात्तु सात्राग्न्यमेवेति प्राप्ते,—असोमयाजिना काललक्षणायां मानाभा-
वात्सात्राग्नयेन सोमयाजिनमित्यस्यार्थवाद एवायमिति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

उपांशुयाजस्य घौवाज्यद्रव्यत्वम् ॥ १५ ॥

उपांशुयाजमन्तरा यजतीति हविर्लिङ्गाश्रुतित्वाद्य-
थाकामी प्रतीयेत ॥ १५ ॥

उपांशुयाजे विज्ञेयाश्रवणाद्यर्त्तिकचिद्रव्यमनियतमाज्यम्यैव तावुपांशु
पौर्णमास्यामित्यस्य कालविधिपरत्वेन आज्यविश्वावसामर्ध्यात्मवस्मै वा
ग्नयज्ञाय गृह्यते यद्गृह्यवायामाज्यमित्यस्य च वैजल्योपबन्धेन विधा-
वमामर्ध्यादिति प्राप्ते,—विध्यभावेऽपि घौवाज्यस्य प्रयोजनाकाङ्क्षायां प्रकृ-
तोपांशुयाजे द्रव्यसापेक्षे विनियोगः स्यान् । इह ॥ सर्वस्मा इति वचना-
दप्राप्तार्थान्वयेन विधिसमर्थाद्राज्यनियम एवेति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

उपांशुयागस्य ग्रहणदेवतानियमः ॥ १६ ॥

तद्वच्च देवतायां स्यान् ॥ १६ ॥

उपाशुयाजे देवताया अश्रुतेर्विष्णुरुपाशु यष्ट्य इत्यादेश्वार्यवादत्वा-
दनियम इति प्राप्ते,—अविहिताया देवतात्वासमग्रात्पाकरणिकीभिर्देव-
ताभिः संबन्ध इति सिद्धान्त ॥ १६ ॥

उपाशुयाजस्य विष्ण्वादिवेवताकृत्वं पौर्णमासीकृतं पत्नं च ॥ १७ ॥

धर्माद्वा स्यात्प्रजापतिः ॥ १७ ॥

नचोपाशुधर्मत्वात् प्रजापतिदेवताकृत्वं प्रजापतिं मनसा ध्यायेदिति
विधेर्यत्किंचित्प्राजापत्यमुपाश्वेव तस्त्रियत इत्यर्थगात्र इति न प्रजापतरूपा-
शुधर्मत्व तस्मादाग्नेयैन्द्राग्नयाज्यानुवाक्यायुगलयोर्मध्ये वैष्णवस्य तस्याभ्रा-
नात्स्थानसाम्येन तस्योपाशुयाजाङ्गत्वाद्विष्णुर्देवतेति वैष्णवमन्त्रस्य चामा-
वास्याकालत्वान्तद्वेष्टेनोपाशुयाजाङ्गत्वाद्विष्णुर्देवतेति वैष्णवमन्त्रस्य चामा-
वास्याकालत्वान्तद्वेष्टेनोपाशुयाजोऽप्यमावास्यायामेव । यदि तु अविशे-
पत पुरोडाशद्वयान्तगले विधानादुभयत्रोपाशुयाज तदा पूर्णिमाया
तावन्नूतामग्नीषोमावित्यग्नीषोमदेवताविधानान्मन्त्रपाठाच्च तयोर्देवतात्वम् ।
एनमाग्नेयाग्नीषोमीयमन्त्रमध्ये प्राजापत्यमन्त्राभ्रानात्प्रजापतेरपि विष्णु-
स्यमावास्यायामेवेति प्राप्ते,—उपाशुपौर्णमास्यामिति प्रत्यक्षचनेन विधा-
नात्पौर्णमास्यामेवोपाशुयाजः कालविशिष्टयागानुवादेन देवताविधौ वि-
शिष्टानुवादोपात्मन्त्रगर्णादेव तत्प्राप्तेश्च कालस्यैव निधेयत्वान् । अमा-
वास्यायामपि तदङ्गीकारं त्रयोदशामात्रास्यायामिति लिङ्गदर्शनानुप-
पत्तेः । अस्पष्टकालकृत्वेन फलवाक्यानुपात्ततया प्राधान्याभावप्रसङ्गाच्च ।
अतो मन्त्राणां प्रधानानुसारित्वात्पूर्णिमायामेव तिमृणामपि देवताना
प्रिकल्प इति सिद्धान्त ॥ १७ ॥

एकपुरोडाशायामप्युपाशुयाज ॥ १८ ॥

द्विपुरोडाशयां स्यादन्तरालार्थत्वात् ॥ १८ ॥

असोमयाजिनः अग्नीषोमीयपुरोडाशाभावाज्जोपाशुयाज पुरोडाशद्व-
यान्तगलाभावादिति प्राप्ते,—पुरोडाशद्वयस्यान्तगलोपलक्षणान्नादुपलक्ष-
णापायेऽयुपलक्षणीयानपायस्य शङ्खवेलायामागन्तव्यमित्यादौ प्रसिद्ध-
त्वादेकपुरोडाशायामप्युपाशुयाजो भवत्येवेति सिद्धान्त ॥ १८ ॥

इति धीमत्तत्सप्तमचन्द्रात्मजपप्रवैशनापकृते न्यायविन्दौ दशमाध्यायस्य

अष्टमः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ८ ॥

एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

आग्नेयादीनां सप्तदितानां तन्त्रेण स्वर्गफलकत्वम् ॥ १ ॥

प्रयोजनाभिसंबन्धात्पृथक्सतां ततः स्यादैककर्म्यमे-
कशब्दाभिसंयोगात् ॥ १ ॥

आग्नेयादीनां पण्णां मिलितानामेव फलसाधनत्वं विधीयमानसाहि-
त्यस्य विवक्षितत्वान् । अतो न प्रत्येकं फलसंबन्ध इत्यधिकरणार्थः ॥ १ ॥

अङ्गानामैककार्यत्वम् ॥ २ ॥

अङ्गानां तु शब्दभेदात्कर्तृवत्स्यात्फलान्यत्वम् ॥ २ ॥

अङ्गानां तु ऋतूपकारकत्वं परस्परनिरपेक्षाणामेव तत्तद्वाक्यैरवग-
म्यते, तेन चित्रोद्दिष्टादीनामिव पशुफलेऽङ्गानामपि ऋतूपकारे समुच्चय
इति अथवा एकद्विवहङ्गकरणादुपकारतारतम्यमिति प्राप्ते,—भेदेन विनि-
योगाधिष्ठोद्दिष्टादीनां निरपेक्षपशुफलसाधनता, अङ्गानां तु प्रधानवि-
धिनैकेन युगपदितिकर्तृव्यत्वात्वेन विधानात्सहितानामेव ऋतूपकारक-
त्वमिति समुच्चय इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

याम्यवर्धनां भूयोऽभ्यासाधिकरणम् ॥ ३ ॥

कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात्कृपिवत्प्रत्यारम्भं फलानि स्युः ॥ ३ ॥

अपूर्वकल्पनायां तस्य कर्मजन्यत्वं फलजनकत्वं फलपर्यन्तस्यायित्वमि-
त्यनेककल्पनाद्वरं कृतयागादात्मनः फलं सकृत्प्रयोगेऽपि च कृतयागत्वमं-
भवात् पुनः प्रयोग इति प्राप्ते,—यागजन्यातिशयं विना कृतयागाकृतया-
गयोगविशेषादपूर्वावश्यकत्वे तस्य फलनाश्रयतया फलान्तरार्थं बहुफले-
प्सुनाऽमकृत्प्रयोगः कर्तव्य इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

अवघातादीनामातन्दूलनिष्पत्तेरन्यामः ॥ ४ ॥

क्रियाणामर्थशेषत्वात्प्रत्येकं निर्वृत्त्यापवर्गः स्यात् ॥ ४ ॥

सकृदवघातेऽपि ग्राहीभवहन्तीति शास्त्रार्थसिद्धेस्त्वद्वशेनादृष्टकल्पना-
त्सकृदेवावघात इति प्राप्ते,—अवघातेनेष्टं कुर्यादित्यवगतौ दृष्टवितुर्पी-
भावस्य प्रयोजनत्वावगमात्तस्य चावृत्तिसाध्यत्वाददृष्टताप्यावृत्तिः कार्या ।
सर्वोपश्रवघातस्य त्वदृष्टार्थत्वात्तावृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

प्रयाजाद्यङ्गानां सङ्गदनुष्ठानम् ॥ ६ ॥

कतुवद्वानुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात् ॥ ५ ॥

अङ्गानां पुनः पुनः प्रयोगः प्रधानोपकाराऽतिशयार्थं फलभूमार्थिना कार्यं इति प्राप्ते,—अङ्गानामफलसाधनतया तन्मात्राभ्यासेन फलभूय-
स्त्वासंभवादुपकारातिशयस्य चाविहितयाऽऽवृत्त्याऽमंभरात्र तत्तन्मात्रा-
वृत्तिः क्रितु साङ्गप्रधानावृत्तिर्मेव फलभूमार्थिन इति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

बहुवचनस्य त्रित्वपर्यवसायित्वम् ॥ ६ ॥

बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् ॥ ६ ॥

यसन्ताय कपिशलानालभत इत्यादिषु बहुत्वस्य श्रवणादधिकसं-
ख्यया फलभूयस्त्वं विनाऽनुष्ठानानुपपत्तेश्चकल्पनमिति प्राप्ते,—बहुत्वश्र-
वणेऽपि प्रायमिकत्रित्वसंख्यया चरितार्थत्वात्त शान्त्रम्याधिकमंरया-
पत्वं, तेन न हिंस्यादिति निषेधशान्त्ररिपयत्वात्त चतुराद्यालम्भ इति
सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

उत्तरा दोहायतीत्यय सर्वासां गवा शोहनविधानम् ॥ ७ ॥

उत्तराष्ट तु यावत्स्वप्नपूर्वत्वात् ॥ ७ ॥

साम्नायशोहे श्रुतं वाग्यतस्तिम्यो दोहयित्वा विसृष्टवागानन्त्यागभ्य
तूष्णीमुत्तरा दोहयतीति तत्र विसृष्टागमेवोत्तरासां पूर्ववदोह इति प्राप्ते,—
नास्त्येतां रात्रिं कुमाग अपि पयो लभेरन्नित्यनेन कृत्स्नस्य पयसो हवि-
ष्ट्रावगमात्सर्गासां दोहयतीति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

प्रधानभेदेऽप्यङ्गानां तन्त्रम् ॥ ८ ॥

प्रधानकर्मत्वादङ्गानां तज्जेदात्कर्मभेदः स्यात् ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजादीनि प्रतिप्रधानं भेदेन कार्याणीति प्राप्ते,—
संहृत्य फलसाधनत्वात्कर्तृदेशकालैक्याच्च युगपदनुष्ठीयमानेषु प्रधानेषु स-
र्वार्थतया क्रियमाणं प्रयाजादि विशेषाग्रहणात्तन्त्रेणैरोपकरोति भेदेनानु-
ष्ठाने पूर्णमास्यां पूर्णमाम्येत्येकप्रयोगत्वं बाध्यते, तस्मादेकदेशकालकर्तृ-
काणामङ्गतन्त्रतेति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

कृष्णप्रीत्योः श्रवणवृत्तियोगेभेदेन प्रधानम् ॥ ९ ॥

व्याख्यातं तुल्यकालानां यौगपद्यमगृह्यमाणविशेषाणाम् ॥ ९ ॥

आग्नेयं कृष्णप्रीवमालभेन, सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णप्रीरमित्यत्राग्नेय-
योस्तन्त्रेणानुष्ठानं देवतैक्यादिति प्राप्ते,—सौम्यात्पूर्वमनन्तरं वा मगृ-

दाग्नेयानुष्ठाने सौम्यानन्तर्यस्याग्नेये, आग्नेयानन्तर्यस्य च सौम्ये द्राधापत्तेः,
पृथगेवानुष्ठानमिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

इति श्रीन्यायविन्दो एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

आग्नेयादीनां प्रयानानां तन्त्रम् ॥ १ ॥

एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानापेकशब्दोपदेशात् स्यात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्देशकालकर्तृफलानां कर्मस्वरूपान्वयित्वेनाग्नेयादिभिर-
न्योन्यनिरपेक्षैरुत्पत्तिवाक्यावगतैः संबन्धान् तन्त्रता य इष्टयेतिवाक्ये
पूर्णमास्यादिकालत्येष्टिष्विव, तस्मादेकस्यां पूर्णमास्यामाग्नेयोऽन्यस्यामग्नी-
पोमीय इतिरीत्या पदसु पर्वसु पञ्चागाः कार्याः । एवं च प्रधानमाग्ने
कालाद्यन्वयाद्भाङ्गानां प्रधानकालत्वादित्यनियमः । न चैवं सति फलवा-
क्यावगतस्य पञ्चागां साहित्यस्य बाधः, प्रत्येकं फलजनकत्वस्यानङ्गीका-
रादिति प्राप्ते,—प्रथमतो भाव्याकाङ्क्षायां फलवाक्येनान्वयास्तत्र च
साहित्येन कर्तव्यत्वावगतौ कालाद्यन्वयात्साहित्यानामेव तन्त्रेण काला-
दयः साङ्गप्रयोगस्य कालाद्यन्वयाद्भाङ्गानामपि प्रधानकालकत्वादिति
सिद्धान्तः ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासेषु संप्रभेदेनाङ्गानां भेदेनावधानम् ॥ २ ॥

इष्टिराजसूयचातुर्मास्येकैककर्मादङ्गानां तन्त्रभावः स्यात् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पर्वद्वये क्रियमाणयोरङ्गानि तन्त्रं, प्रयोगविप्रकर्षे-
ऽप्यङ्गावृत्तौ मानामावात् । वपया प्राक्तःसवन इत्यादिपशुयागविप्रकर्षे-
ऽप्यङ्गतन्त्रताङ्गीकारादिति प्राप्ते,—पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमा-
वास्यायाममावास्यया यजेतेति त्रिरुदयस्य साङ्गस्य पर्वद्वये प्रयोग-
विधानादङ्गावृत्तिः पशौ तु वषाप्रचारादिमात्रस्य भिन्नकालविधिर्न तु
पशुप्रयोगस्य, अतो नाङ्गावृत्तिः । एवं चातुर्मास्ये राजसूये च द्रष्टव्य-
मिति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

अध्वरकल्पायां त्रिषु संवेत्तङ्गानां भेदेनावधानम् ॥ ३ ॥

तथा स्यादध्वरकल्पायां विशेषस्यैककालत्वात् ॥ ३ ॥

अध्वरकल्पाख्यायामिष्टौ आग्नेयवैष्णवमष्टाकपालं निर्वपेत्पूर्वादि मर-

स्वतीमाज्यस्य यजेत धार्हस्पत्यश्चरुः एवेमव मध्यन्दिने अपराह्णे च त्रिक-
द्वयं पुरोडाशयोः परमेसादशकपालञ्च द्वादशकपालत्वं चेति विशेषः ।
तत्र पुराणाच. प्रयदितोर्निर्वपदिति श्रुतं तत्र प्रकरणाविशेषात्सर्गनिर्वा-
पापकर्षं तेन च तदन्तस्यान्वाधानाद्यङ्गकाण्डस्यापकर्षो वचनादन्य-
कालमप्यङ्गकाण्डं प्रधानोपकारकमित्यविशेषादङ्गतन्त्रतंति प्राप्ते,—प्रात-
कालनिर्वापस्यैव पुगावाच इति विशेषविशानानान्यकालाङ्गापकर्षः,
अतः प्रधानकालभेदेनाङ्गावृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

वसाहोमस्य तन्त्रेणावृत्तानम् ॥ ४ ॥

वसाहोमस्तन्त्रमेरुदैवतेषु स्यात्प्रदानस्यैककालत्वात् ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीये पशौ याज्यार्द्धर्चान्ते वसाहोम जुहोतीति श्रुतो वसा-
होम प्राजापत्यपशुषु सहस्रपणाद्वसाया णस्वाढं कर्तव्यतत्वाच्च याज्यार्द्ध-
र्चान्तैस्याच्च सट्टर्कत्वञ्च इति स्पष्टम् ॥ ४ ॥

देवताभेदे वसाहोमाना भेदेनावृत्तानम् ॥ ५ ॥

कालभेदाच्चावृत्तिर्देवताभेदे ॥ ५ ॥

भिन्नदैवतेषु तु पशुषु याज्यार्द्धर्चान्तभेदान्न सट्टवसाहोम. किंतु
भेदेनेति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

यूपैकादशिन्या तन्त्रेण यूपाहुति ॥ ६ ॥

अन्ते यूपाहुतिस्तद्वत् ॥ ६ ॥

पशौ यूपान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति यूपाहुति श्रुता,
सा यूपैकादशिन्या यूपान्तिकदेशभेदाभेदेन कार्यति प्राप्ते,—सर्वयूपा-
न्तिनदेशस्यैकस्यैव सभमात्सरुदेव यूपाहुतिरिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

साङ्गाकभृथन्याप्स्ववृत्तानम् ॥ ७ ॥

अत्रभृथे प्रधानेऽग्निविकारः स्यान्नहि तद्धेतुरग्निसंयोगः ॥ ७ ॥

अप्स्ववभृथेन चरन्तीति प्रधानमात्रमप्स्वद्वानि त्वाहवनीय एवंति
प्राप्ते,—तृतीयानिर्देशादवभृथकरणिकाया नाग्रनाया श्रुता आपस्तद-
न्तर्गतानामङ्गानामपि भवन्ति । कान्या इष्टयस्या उपाशुर्कर्तव्या इत्यत्र
तु प्रधानमात्रश्रुतंस्तन्मात्राङ्गमुपाशुत्वमिति भेद इति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोर्भेदेनावृत्तानम् ॥ ८ ॥

दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात्सर्वतन्त्रं विक्रियेत ॥ ८ ॥

वरुणप्रघासेषु विहारद्वये विमज्याहवनीयं स्थाप्यते, तत्रोत्तरे विहा-

रेऽप्यौ हर्षापि अर्घ्यश्च । दक्षिणे तु मास्त्यामिश्रा प्रतिप्रस्थाता च ।
तत्राङ्गानां तन्त्रता । न च देशभेदः मास्त्या दक्षिणे आसादनेऽपि होमा-
भावादुत्तरविहार एव तदनुष्ठानादिति प्राप्ते,—होमार्थतया प्राप्स्यामा-
दनस्य नियमविधानाद्धोमार्थमेव तन् अतः प्रधानदेशभेदादङ्गावृत्तिरिति
सिद्धान्तः । नचोत्तरवैहारिकाद्धोपकारैः प्रसङ्गसिद्धिः, अन्यतन्त्रमध्य-
पत्तिर्न हि प्रसङ्गः, अत्र तु युगपदेव सर्वविधिरित्यगृह्यमाणविशेषत्वादा-
वृत्तिरेव युक्तेति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोः कर्मभेदः ॥ ९ ॥

कर्तृभेदस्तथेति चेत् ॥ ९ ॥

अर्घ्यप्रतिप्रस्थाताराधुत्तमदक्षिणविहारयोर्व्यवस्थितौ । प्रश्ना होता-
ऽऽग्नीध्रश्च भिक्षाः स्युर्देशभेदादिति प्राप्ते,—त्रिभिर्गोमयत्रापि कार्य-
सिद्धेर्न भेदः चातुर्मास्यानां पश्चात्विज इति वचनाच्चेति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोरापराप्रिकर्माणां भेदेनावृत्तयम् ॥ १० ॥

एकाग्रित्वादपरेषु तन्त्रं स्यात् ॥ १० ॥

आपराप्रिकल्पनीसंयाजादीनां देशभेदात्तन्त्रत्वप्राप्तौ कर्मभेदाद्भेद-
इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

वाजपेये ब्रह्मसाम्यालम्भस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थत्वम् ॥ ११ ॥

पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे प्राजापत्यानां कर्मोत्सर्गः श्रुतिसामान्यादार-
णवत्तस्माद्ब्रह्मसाम्नि चोदनापृथक्त्वं स्यात् ॥ ११ ॥

वाजपेये प्राजापत्यान्प्रकृत्य तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजति ब्रह्मसाध्या-
लम्भत इति श्रुतं, तत्र पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानाभिराकाङ्क्षाः
प्राजापत्या ब्रह्मसाम्नीति कर्मोत्तरविधिरिति प्राप्ते,—वाक्यभेदानेका-
दृष्टकल्पनाप्रसङ्गात्पर्यग्निकरणोत्तरं प्राप्तस्यालम्भस्य ब्रह्मसामकाले उत्कर्ष-
विधिरयमुत्सृजतिसु तत्कालेऽर्घ्यप्राप्तानुवाद इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

अङ्गिने षड्णामुत्सर्गस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थत्वम् ॥ १२ ॥

पञ्चशरदीयास्तथेति चेत् ॥ १२ ॥

पञ्चशरदीयो नाम पञ्चाहः तत्र वैशाख्याममावास्यायां सप्तदश
मारुतीस्त्रिवत्सा अग्रवीता उपाकरोति । सप्तदशपृथ्वीनुक्ष्णस्तान्पर्यभि-
कृतान्निता आलम्बन्ते प्रेतानुत्सृजन्ति ततः संवत्सरे राजीश आनय-
न्ति सांश्चिदोक्ष्णस्तान्पर्यभिकृतान्नितादिपूर्वकम् । एवं तृतीये चतुर्थे च च-

त्मेरं स्त्रीपशुयागानां समन्तानुष्ठानम्, उक्ष्णा पर्यग्निकृतानामुत्सर्गमुक्त्वा
पञ्चमे वर्षे दीक्षित एतानुक्ष्णास्त्रींस्त्रीनन्वहमालभेन पञ्चोत्तमेऽहनीति-
श्रुतं त्रिरस्ता. त्रिरर्षा. अग्रचीत्ता अग्रसूता, पृथ्वीन् अल्पशरीरान्, रा-
जीवा राजीमर्षा नरोत्सृष्टानामेवोक्ष्णा त्रींस्त्रीनित्यालम्भोत्कर्षवि-
ति । वचनात्तु पर्यग्निकृतानामपि पुनः पर्यग्निस्ररणं न विदध्यत इति
प्राप्ते,—त्रींस्त्रीनिति चान्वहमिति चानैसार्थविवौ वास्यभेदात् पञ्चोत्तमे
ऽहनीति चार्थभेदात्तत्प्रसङ्गात्सत्याकालविशिष्टापूर्वर्मविधिर्वायम् ।
अत्र चालम्भोत्कर्षभावात्तदन्ताद्गोतिविधानेन प्रथमर्षोपनान्तानामुक्ष-
यागानां तत्रैव समाप्तिः । द्वितीयादिष्वन्य एव यागा देवतानुपद्वेन
चतुर्भिर्गन् । पञ्चमे चान्येषामेवोक्ष्णामालम्भ इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

अभिपेक्षनीयदशपेयपार्ष्णेन प्रयोगः ॥ १३ ॥

दशपेये क्रयप्रतिकर्पात्प्रतिकर्पस्ततः प्राचा तस्मा-

त्समानं तन्त्रं स्यात् ॥ १३ ॥

राजमूये अभिपेक्षनीयार्यसोमयागानन्तरमिष्टिविज्ञेपास्तत्र पुनर्द-
शपयाग्य सोमयाग, तत्र सह सोमौ व्रीणाति अभिपेक्षनीयस्य दश
पेयस्य चेति वचनादभिपेक्षनीयसोमत्रयकाले दशपयस्योऽप्युद्व्यत तत्र
तत्पूर्वपक्षार्थानामपकर्षं नदन्तमपकर्षं स्यादिति न्यायात् अतः समानत-
न्त्रावधारिति प्राप्ते,—उपसरादगात्रस्यात्र तन्त्रनोच्यते नतु मुख्यत्रयस्य
दशपेयं सप्त सोम व्रीणातीति वचनात् द्वयोस्तन्त्रत्वेऽभिपेक्षनीयेऽप-
मृथदर्शनानुपपत्तेः तस्मान्मुख्यत्रयापकर्षाभावात् तदन्तापर्यं इति न
सहोपगमः तयो वि तु कालभेदाद्विभक्तन्त्रत्वमेवमिति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

वाहयः त्रिरर्षागेन त्रिर्षागरूपं यन्तीत्यस्य वर्मात्ततोऽष्टत्यस्य ॥ १४ ॥

निष्कासस्याग्रभृथे तदेकदेशत्वात्पशुग्न्यदान-

विप्रकर्षः स्यात् ॥ १४ ॥

वर्णप्रपातसु पाण्णीमामिक्षा त्रिरार्य वाहण्या निष्कासने तुर्गेश्वा-
वभृथ यन्तीति श्रुतिः, तत्र निष्कासस्याभिपेक्षदेशत्वात्तस्यैव वर्मणोऽयम-
भ्यासः । अमृथदर्शानुवर्णदेशागामान्यादौ । अतो न त्रिरर्षादेशः ।
पुनः परणमिति प्राप्ते,—अमृथग्न्यदानार्थस्यापक्षेप्यद्वयमन्तरविधिः ।
तत्र न प्रतिपत्तिरर्मे त्रिगु प्रदानं प्रमिद्धावमृथमाग्यात् । अन्यदीपस्यापि
त्र्यर्षयैरदेशो वचनादन्यत्र विनिगुन्वत इति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

प्रायणीयनिष्कासे उदयनीयनिर्वापस्वार्थकर्मत्वम् ॥ १६ ॥

उदयनीये च तद्वत् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रायणीयश्चरुदयनीयश्च तत्र प्रायणीयनिष्कासे उदयनी-
यमनुनिर्वर्तनीति श्रुतं, तत्र प्रायणीयनिष्कासस्येयं प्रतिपत्तिः यदुदयनी-
यनिर्वापाधारतेति प्राप्ते,—सप्तम्या निष्कासस्य गुणत्वं द्वितीययोदयनी-
यस्य भाव्युपयोगिन्वात्संस्कार्यत्वम् । नच प्रयाजशेषवन्निष्कासे किंचिदृष्टं
प्रयोजनमस्ति तस्मादुदयनीयमंस्कारार्थः प्रायणीयनिष्कासे निर्वाप इति
मिद्धान्तः ॥ १५ ॥

इति श्रीन्यायविन्दी एकादशाध्यायस्य द्विर्तापः पादः ॥ २ ॥

एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

वेणवद्धानां प्रधानशान्त्यकालकर्मत्वम् ॥ १ ॥

अद्धानां मुख्यकालत्वाद्वचनादन्यकालत्वम् ॥ १ ॥

गृष्टम् ॥ १ ॥

आधानस्य तन्त्रेणावृत्तत्वम् ॥ २ ॥

द्रव्यस्याकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यात्स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

आधानस्य कर्माद्वत्त्वे प्रतिश्रुतं प्रयाजादिवदावृत्तिः, ननु तन्त्रत्वं तत्त-
त्त्वंनिधानेन विशेषमदृष्टादिति प्राप्ते,—स्वतन्त्रकालत्वात् आधानकाले
कर्मविशेषाभिसंबन्धानाभावाददृष्टमात्रविशेषनया तन्त्रत्वमेवेति मिद्धान्तः २

अग्नीषोमीयारितु पूषस्य तन्त्रेणावृत्तत्वम् ॥ ३ ॥

पूषश्चाकर्मकालत्वात् ॥ ३ ॥

यूयोऽग्नीषोमीयादिपशुग्रयस्य तन्त्रं न भवति दीक्षासु यूपं छिनत्ती-
त्यग्नीषोमीयार्थस्यापक्षयः । अन्वेषणं स्वकाल एव तदनुष्ठानादभौ
विशेषमदृष्टादिति प्राप्ते,—अविशेषेण सर्वयूषापरकं एव आद्यमाप्राप-
कमेऽपि प्रधानकालप्रापस्याविशेषादपूषेविशेषाविशेषात् । पुराधानः प्रव-
दितोऽस्ति ॥ दौषद्वयाग्रमद्धानाद्यनिर्वापस्यैवावृत्तिरिति भेदः । अतो
युतः सर्वेषां तन्त्रमिति मिद्धान्तः ॥ ३ ॥

वृषसंज्ञाध्यायस्य तन्त्रेणावृत्तत्वम् ॥ ४ ॥

संस्काराभ्यापनेत्यर्थकालत्वात् ॥ ४ ॥

यूपगृष्टेदनाग्नौप्रापद्विषयसंज्ञायाः प्रधानकालत्वादिशेषमदृष्टेन

अग्नीषोमीये पौरोडाशिककाले एव वाग्विसर्गः ॥ ८ ॥

पशौ च पुरोडाशे च समानतन्त्रं भवेत् ॥ ८ ॥

हविष्कृदाद्धानं पशावप्यस्तीति कृत्वा चिन्त्यने-पुरोडाशस्य प्रासङ्गि-
कत्वात्पाशुकेनैव वाग्यमेव कार्यसिद्धेः पशुकाल एव वाग्विसर्ग इति श-
ङ्कायां,—वाग्यमस्य कर्तृसंस्कारत्वाद्विमृष्टवाचा क्रियमाणाः पौरोडाशिका
विगुणाः स्युः अतः पुरोडाशकाले वाग्विसर्ग इति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

अग्निचयनेऽग्निविमोहस्य प्रधानापवर्गं वाचता ॥ ९ ॥

अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात्संस्कृतकर्मणः परेषु साङ्गस्य
तस्मात्कर्मापवर्गे विमोकः स्यात् ॥ ९ ॥

अग्नौ श्रुतम् । अग्निं युनक्ति श्रवसा घृतेनेति जुहोति अग्निमेव तदु-
नक्ति पाहो यज्ञ इति तथा इमं स्ननमूर्जस्वन्तं धयामि इत्याद्यस्य पूर्णा
श्रुतं जुहोति एषाज्वाग्नेर्विमोक इति, नत्राग्नेः सर्वार्थत्वात्तत्संस्कारो
योगोऽपि तथा । अनः सर्वापवर्गे विमोक इति प्राप्ते,—पाहो यज्ञ इति
वाक्यशेषाद्यज्ञार्थो योगः । अतः प्रधानापवर्गे विमोक इति । अन एव
सौमिकमपि वरणं भ्रानृज्यमेव यज्ञस्याशीर्गच्छेदिति वाक्यशेषानुत्यन्या-
येन केवलप्रधानार्थं, तेनावभृथं तदभावाद्वोतृवरणमवाधिनं प्राप्तमिति
तद्व्यतिथेश्च न होतारं नृणीति इत्यस्य संगतिः । अन्यथा सौमिकवरणस्या-
वभृथार्थत्वे होतृवरणप्राप्त्यभावात्प्रतिषेधानुपपत्तिः । द्वादशाहे च प्रत्यहं
योगविमोहदर्शनं लिङ्गं, मन्वेद्यमपि अवभृथस्यापूर्वत्वाद्वोतृवरणस्याप्राप्ति-
र्येति चेन् अत्राहुः—अपूर्वताया एवेयं स्तुतिः ननु निषेध इति । यन्मुग्धमु
अवभृथस्यापूर्वत्वेऽप्याज्यभागार्थत्वेन होतृवरणं प्राप्नोति साङ्गप्रधानार्थ-
त्वादतो युक्तः प्रतिषेध इति । तदंतर्ज्ञाप्यज्याग्नयानम् । चार्तिके तु
विपरीतं, वाक्यशेषाद्विज्ञाण केवलप्रधानार्थो योग इति पूर्वः पक्षः । अग्नेः
सर्वार्थत्वात्तद्योगोऽपि सर्वार्थः वाक्यशेषानु पञ्चमिर्युनक्तीति गुण-
विधौ श्रुतः । नचामावुपनिवाक्यावगममवार्थन्वनिवर्तनश्रमः, किंच
यज्ञशब्दो न प्रधानमात्रवचनः किन्तु यागमात्रवचनः । अतो न केवल-
प्रधानार्थत्वम् । अवभृथे च सौमिकवरणमन्त्वेऽपि प्रवृत्ते होतारि त्रिय-
माणमदृष्टार्थं तद्वरणं प्राप्नोत्येवेति युक्तत्वप्रतिषेधः । द्वादशाहे तु प्रत्यहं
योगविमोहयोर्विधिरेव न त्वनुवादो वैयर्थ्यादिनि ॥ ९ ॥

उपसत्कालस्य सुप्रक्षण्याद्धानस्याहर्गणेषु तन्त्रम् ॥ १० ॥

सुप्रक्षण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्यकालत्वात् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे उपसत्काले सुप्रक्षण्याद्धानं तदहर्गणेषु प्रधानभेदान्
भिद्यत इति प्राप्ते,—अप्रधानकालकृत्वेन विशेषप्रवृत्तात्तन्त्रमिति
सिद्धान्तः ॥ १० ॥

सुत्यावातिवस्य सुप्रक्षण्याद्धानस्य भेदेनावधानम् ॥ ११ ॥

तत्कालत्वादावर्तेत प्रयोगतो विशेषसंयोगात् ॥ ११ ॥

सुत्यावालीनमाद्धानमपि एकत्र कृतं सर्वमुद्योपकारकं मन्निधिधिजे-
पस्य यूपानुतिरुदतन्त्रत्वादिति प्राप्ते,—कर्मकालत्वेन विशेषप्रवृत्तादहर्गण-
पुनः कार्यमिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

देशवाचकित्वात्प्रयोगे पुरंदेशादाहर्गणव्यवस्थितत्वं ॥ १२ ॥

लौकिकेषु तु याथाकामी संस्कारार्थलोपात्स्यात् ॥ १२ ॥

तत्त्वदेशादीनां प्रयोगान्तरं भिन्नानामुपादानं पूर्वेषामेव
वेद्यनियमः निरिष्टिकृत्यदोषम्येतादृशस्थले शिष्टैर्गन्तुङ्गीकारादिति
सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

पात्राणामावर्तमासि पारणम् ॥ १३ ॥

यज्ञायुधानि धार्यन्प्रतिपत्तिविधानादजीपवन् ॥ १३ ॥

सुवादिपात्रेभ्यश्चैव । नचादिनामिममिभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति
प्रतिपत्तिः पूर्वपरित्यागे लुप्येनेति वाच्यं, तृतीयया गुणत्वावगमात्प्रति-
पात्रन्यासायादिति प्राप्ते,—सिद्धान्तैवदेश्याह पुरंपरित्यागे उत्तरप्रयो-
गात्प्रागेव यजमानमरणे यज्ञश्राभादादाहर्गणं स्यादत उत्तरकालं
यावन्नेषामेव धार्यं तैश्च धार्यभिस्तेषांन्योपादानमित्येव भिद्यते चिन्ता
न्तरं—दर्शपूर्णमासप्रमृति भागणमिति शङ्काया पथमानेष्टिप्रमृति भागण-
मिति सिद्धान्तः । अन्यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां प्रागेव यजमानमृतौ
दाहर्गण्यं स्यादिति । स्थितादुत्तरं—पात्राणामिह प्रतिपात्रत्वमयमिति
दर्शने एतं जुष्टमासादयतीत्यादि । तस्मान्नन्तरमेव पात्राणामिति सि-
द्धान्तः ॥ १३ ॥

सर्वेषामानुपपत्तिश्चात्रापत्यप्रकारः ॥ १४ ॥

उपरिष्ठात्सोमानां प्राजापन्यश्नन्तीति सर्वेषामविशेषाद-
वाच्यो हि प्रकृतिवाक्यः ॥ १४ ॥

वाजपेये प्राजापत्यान्प्रकृत्य श्रुतम्—उपरिष्ठात्सोमानां प्राजापत्यै-
 श्ररन्तीति । तत्र प्रकृतिवदार्मवपवमानकालेऽनुष्ठाने चोदकेनैव मिद्वे
 वचनवैयर्थ्यम् । अतः शस्त्रवतां सोमानामुपरिष्ठान् प्रचारः प्राकृतकाल-
 सन्निधिलोमान् । अथवा तावताऽपि चोदकवाधादग्निष्टोमप्रचारादूर्ध्वमा-
 गन्तुलोकध्यादिविकारस्याने प्रचार इति प्राप्ते,—सोमविकाराणां तत्का-
 लत्वेऽपि पशुविकाराणां तदभावात्सामान्यतोऽदृष्टस्य धर्मप्रमाणत्वाभावाच्च
 सर्वसोमानामुपरीति सिद्धान्तः । तेन कालभेदात्कृत्युपश्रुतां प्राजापत्यानां
 च मनोनामन्त्रावृत्तिः । पूर्वपक्षे तु आर्मवकालैक्यपक्षे तन्त्रमिति ॥१४॥

मवनीये पुरोडाशे देवतोत्कर्षः ॥ १५ ॥

उत्कर्षं सूक्तवाकस्य न सवनीयदेवतानामुत्कर्षः

पश्वनङ्गत्वाद्यथा निष्कर्षेऽनन्वयः ॥ १५ ॥

मवनीयपदौ प्राकृतमूक्तवाकस्य विवृतस्य पाठः । स चानुयाजोत्कर्षो-
 दाग्निमारुनादूर्ध्वमुत्कृष्यते तस्मिन्मुत्कृष्यमाणं च पुरोडाशदेवतानां भृञ्ज-
 मिन्द्राय हविर्धने धाना इत्यादीनां नोत्कर्षः, प्रासङ्गिकत्वादिनि प्राप्ते,—
 अग्निमघहोतारमवृणीतायं सुन्वन् यजमान इति तन्त्रपदापेक्षत्वात्तदु-
 त्कर्षं तदपेक्षाणामनुत्कर्ष इति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

इति श्रीन्यायविन्दौ पञ्चादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

गङ्गादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

राजमये आप्रावैष्णवादिष्वङ्गानां भेदेनातृतामयः ॥ १ ॥

चोदनकत्वाद्वाजमूयेऽनुक्तदेशकालानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि ॥१॥

राजमूये मिश्रदक्षिणानि कर्माणि, आप्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्व-
 पति वामना दक्षिणा । मांमार्षाणां चर्कं निर्वपति ज्यामो दक्षिणेऽङ्गि ।
 तत्र देशकालकृताभेदात्तेभ्य एव कर्तृभ्यो मिश्रमिश्रदक्षिणासंभवादङ्ग-
 तन्त्रमिति प्राप्तं,—दक्षिणाभेदादानविभेदात्तत्कृत्यङ्गत्वं तस्य भेदः अन्यथा द-
 क्षिणाभेदन्यस्यान स्यात् । अतः प्रतिदक्षिणं तन्त्रभेद इति सिद्धान्तः १

राजमये षडङ्गमयः ॥ २ ॥

अनियमः स्यादिति चेत् ॥ २ ॥

दक्षिणाभेदात्कर्तृत्वभेदं प्रयोगभेदात्तदङ्गभूतवर्णन्यापि भेदः, तेन

तप्तेन कर्तृष्वन्येषु वा तत्समपादनियम इति प्राप्ते,—एकफलसाधनत्वा-
द्राजसूयार्थं सृष्टव्यं वरणमतस्त एव कर्तार । ननु विहितस्य वरणस्य
प्रयोगभेदात्कर्मकालीनस्य पूर्णमास्यमावास्यायोरिव भेद एव स्यादिति
चेत्, सत्य, लौकिकस्य तु वरणस्यावित्रसमास्यर्थं तन्त्रतैत्ति ॥ २ ॥
कर्तार इति नियमसिद्धिरिति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

अवेष्टावह्नाना भेदः ॥ ३ ॥

अवेष्टौ त्वैकतन्त्र्यं स्याद्विद्वद्वर्जनात् ॥ ३ ॥

राजसूयै अवष्टिर्नाम पञ्चहस्त्रिका तदङ्ग, तत्र पञ्चानां हविषा समानत-
न्त्रतैव, एतस्या एवाग्रे ऋतुमध्ये भिन्नतन्त्रत्वं 'यदि ब्राह्मणो यजेत्'
इत्यादिऋतुरहि प्रयोगे 'धारम्पत्य मध्ये निधाय' इति रचनादेकतन्त्रत्व-
मिति वैरूप्यानौचित्यादिति प्राप्ते,—ऋतुमध्ये दक्षिणाभेदाद्भिन्नतन्त्र-
त्वमेव, बहि प्रयोग तु मध्यनिष्ठानान्ययानुपपत्त्या समानतन्त्रत्वमिति
प्रमाणत्वाच्च वैरूप्यं न दोष इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

पवमानेष्टिहविषा भदनं तुषणम् ॥ ४ ॥

पवमानहविःष्वैकतन्त्र्यं प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ४ ॥

आधाने य कामयेतोत्तरोत्तरं वसीयान्स्यादिति तस्याग्रे पव-
मानाय निरूप्य पावकशुचिभ्यां समानवर्हिणी हविषी निर्गपन्ति पव-
मानेष्टीनां काम्यप्रयोगः । तत्र सहनिरूप्याणीति वचनात्मनोपा समा-
नतन्त्रतैव य कामयेतेत्यनेन फलार्थैक्यप्रयोगभेदस्यापि विधाने काम्य
भेदादिति प्राप्ते,—नात्र हविषा फले विधिः, किन्तु तदाश्रित प्रयोगभेद-
एव फले विधीयते तस्मात् प्रथमं निरूप्य पश्चादुत्तरं समानतन्त्रे कुर्या-
दिति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

द्वादशाहे दीक्षोपसत्सम्पन्ना ग्रत्यन द्वादशदिनसाध्यत्वम् ॥ ५ ॥

द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वादेकैकमहरपटुज्येत कर्मपृथक्त्वात् ॥ ५ ॥

द्वादशाह एकैकस्य यागस्य ज्योतिष्टोमप्रकृतित्वाद्वैकमहर्द्वादश-
दीक्षं द्वादशोपसत्कं च कार्यं, द्वादशत्वमस्याया दीक्षोपसत्त्वत्वात् ।
अथवा द्वादशाहस्य गुणविधित्वाद्द्वादशस्वेवाहं तु दीक्षोपसत्तु-
क्तयागानुष्ठानं सप्त इति एव सति साहित्यपात्रप्रसंगाद्द्वादशस्वेवाहं
सु साङ्गप्रधानानुष्ठानं कार्यमतश्चतुरहं दीक्षा चतुरहं चोपसदं चतुरहं
च मुत्या इति युक्तमिति प्राप्ते,—द्वादशाहेन यजेतति सामानाधिकरण्या-

ग्रामधेयत्वमेव तस्माद्वचनात् द्वादशाहःसु दीक्षाः तथोपसदस्तन्त्रणे कृत्वा द्वादशस्वहस्सु मुत्याः कार्याः प्रधानकालनिमित्तं च द्वादशाह इति नामधेयं तेन पट्विंशता दिनैः प्रयोगसमाप्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

प्रधानैरपृथक्कालानामहानां भेदेनावृष्टानम् ॥ ६ ॥

भेदस्तु तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधानशब्दात् ॥ ६ ॥

मुत्याकालीनानां सवनीयपश्वादीनां प्रयोगैक्यात्तन्त्रत्ये प्राप्ते,—मुत्या-भेदाद्विशेषप्रहणादावृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

वपसत्काले वृषह्यण्याहानस्याविरारेण कर्तव्यत्वम् ॥ ७ ॥

मुत्याविष्टदौ मुघ्नह्यण्यायां सर्वेषामुपलक्षणं

प्रकृत्यन्वयादावाहनवत् ॥ ७ ॥

प्रवृत्तावुपसत्कालं मुघ्नह्यण्याहानमित्यहं मुत्यामागच्छ मघवन्निति इतिरूपेण संख्योच्यते । चतुरह इत्यादि । तदिदमकर्मकालत्वाद्वाद्-शाहं तन्त्रं तेन त्रयोदशाहे चतुर्दशाह इत्यावृत्तिः संख्यया विशेष-प्रहणादिति प्राप्ते,—मुत्यामागच्छेति मुत्यासंबन्धिदेवतासंस्कारमात्रं विवक्षितं संख्याशब्दोऽहःशब्दश्चार्थसिद्धत्वात् विवक्षितः अतो नावृ-त्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

वागपेषे प्राजापरषेऽऽश्वदीनां तन्त्रत्वम् ॥ ८ ॥

पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां प्रभृतत्वात्तन्त्रभावः स्यात् ॥ ८ ॥

एकैवनेषु पशुषु कुम्भ्यादंस्तन्त्रत्वमिति स्पष्टम् ॥ ८ ॥

भित्तदेवताकपशुष्वपि शलादीनां तन्त्रत्वम् ॥ ९ ॥

भेदस्तु संदेहादेवतान्तरे स्यात् ॥ ९ ॥

भिन्नदेवकेषु सज्जानीयपशुषु मह् अघणात्कस्या देवतायाः किमित्यज्ञा-नात्कुम्भ्यादिभेद इति प्राप्ते,—चिह्नकरणेनापि विवेकप्रहात्तन्त्रत्वमेव धमाना ॥ यिदमंभेदपि संस्पृष्टानां स्वम्बयाग्यार्धर्चनान्तेषु ह्यमानानां न किञ्चिद्गुण्यमिति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

यिन्नजानिः कुम्भ्यादीनां भेदेनावृष्टानम् ॥ १० ॥

जात्यन्तरेषु भेदः स्यात्पक्षिर्वपम्यात् ॥ १० ॥

नानाजानीयेषु पशुषु न कुम्भ्यादितन्त्रत्वं, पाक्षिवैषम्येण मह्अघने केषांचिदपचना केषांचिद्विहीननेम्यापसेमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

अथप्रतिग्रहेऽपि प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्टयम् ॥ ११ ॥

कपालानि च कुम्भीवत्तुल्यसंख्यानाम् ॥ ११ ॥

बह्वध्वप्रतिग्रहे यावतोऽध्वान्प्रतिगृहीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपाला-
न्निर्वपेदिति चतुष्कपालाः पुरोडाशाः तत्र दीर्घेषु चतुर्व्यं कपालेषु सर्वेषां
अपणसंभवाच्चतुष्कपालतन्त्रत्वप्राप्तौ, सर्वेषां कपालावयवेषु अपणमेव स्यान्न
चतुर्षु कपालेषु कस्यचिदतः प्रतिपुरोडाशं कपालभेद इति सिद्धान्तः ११

नीलवदननादौ प्रतिप्रहारं मन्त्रानाहतिः ॥ १२ ॥

एकद्रव्यसंस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वं तस्मिन्मन्त्रार्थनानात्वा-
दावृत्तौ मन्त्रस्य सकृत्प्रयोगः स्यात् ॥ १२ ॥

अरक्षो दिवः सपत्नं वय्वासमित्यवचातमन्त्रस्य प्रतिप्रहारमावृत्तिः
प्रधानावृत्तौ अद्वावृत्तेरिति प्राप्ते,—अवचातरुणिका तन्दुलीभावफलिना
भावना अग्रहन्तीति विहिता । तदङ्गं मन्त्रः, न च सदावृत्तिरिति न म-
न्त्रावृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

नानावीजेषु प्रतिप्रहारं मन्त्रावृत्तिः ॥ १३ ॥

द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात्तस्य पुनःप्रयोगान्मन्त्रस्य तद्वृणत्वात्

पुनःप्रयोगः स्यात्तदर्थेन विधानात् ॥ १३ ॥

नानावीजेषु ग्रीहिद्वयामाकादिष्वंरुदाऽनुष्ठीयमानेषु विशेषप्रहणाद-
वचातमन्त्रस्तन्त्रमिति प्राप्ते,—वीजभेदेन विशेषप्रहणाद्वीजान्तरं पुनः
प्रयोग इति सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासादौ प्रतिनिर्वपणादि मन्त्रावृत्तिः ॥ १४ ॥

निर्वपणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु त्वेकद्रव्यवत्प्रयोजनै-
कत्वात् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोश्चतुरो मुष्टीनिर्वपति, अयुग्मायुग्मा मुष्टिलुनाति त्रिधानु
एष्ववातु वा वेदिं स्तृणाति, चतुर्जुह्वा गृह्णातीति श्रुतं, तत्र ससंख्याना-
मेककर्मकत्वादवचातमन्त्रवन्निर्वापादिमन्त्राणां देवस्य त्वा अहिर्देवसदनम्
रुर्णा अदसं त्वा स्तृणामि, शुक्रं त्वेन्यादीनां, सकृद्व्ययोगप्राप्तौ,—प्रति-
मुष्टिं प्रतिस्तरणं प्रतिग्रहणं च निर्राप्यादिभेदान्मुष्ट्यादिभेदान्मन्त्रभेद
इति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

वेदिप्रोक्षणं प्रत्यावृत्ति मन्त्रानाहतिः ॥ १५ ॥

वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् ॥ १५ ॥

वेदिगसि बहिषेत्वेति त्रिवेदिं प्रोक्षतीत्यत्र प्रोक्षणार्थमन्त्रस्य तदावृ-
त्तावावृत्तिरिति प्राप्ते,—त्रिरभ्यस्तप्रोक्षणक्रियायां मन्त्रस्याङ्गत्वात्तस्याश्वै-
यत्वात्सकृदेव मन्त्र इति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

कण्डूयनमन्त्रस्य सङ्कल्पप्रयोगः ॥ १६ ॥

कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदात् ॥ १६ ॥

कृष्णविषाणया कण्डूयने मंत्रः—कृष्यै त्वा सुसस्याया इति, तत्र
पाण्याद्यङ्गेषु युगपत्कण्डूयत्पत्तौ कण्डूयनस्य तदपनेयदुःखस्य संस्कार्याणां
मङ्गानां च भेदात्प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिरिति प्राप्ते,—स्वस्य कण्डूतिदुःखगम-
नाय कण्डूयनं तदर्थो मन्त्रोऽगृह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रमेवेति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे स्वग्राहिः मन्त्रानावृत्तिः ॥ १७ ॥

स्वग्ननदीतरणाभिवर्षणामेध्यमतिमन्त्रणेषु चैवम् ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे स्वग्राहो मन्त्रः, त्वमग्ने घृतया असीति, तथा नदीतरण-
मन्त्रो देवीगणो अपात्रपादिति, तथाभिवर्षणस्य उन्दती बलं धत्तेति, तथा-
मेध्यमतिमन्त्रगमन्त्रः अवच्छं मनो दग्धिं चक्षुरिति, तेषां प्रबुध्य पुनः स्वापे
स्रोतोभेदः । संतानेनाभिवर्षणभेदे युगपदनेकामेध्यदर्शने वाऽऽवृत्तिप्राप्तां,—
अयान्नरस्वापादेरचिकीर्षितत्वाच्चिकीर्षितरात्रिनिद्रादेरेकत्वान्मन्त्रतन्त्रते-
ति सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

दीक्षितस्य प्रयाणे मन्त्रानावृत्तिः ॥ १८ ॥

प्रयाणे त्वार्धनिर्हृत्तेः ॥ १८ ॥

दीक्षितप्रस्थाने मन्त्रः—भद्रादिभिधेय इति । तत्राप्यवान्तरप्रयाणम-
न्त्रीकृत्येष्टदेशप्रापकप्रयाणैक्यात्गाह्यमन्त्र इति स्पष्टम् ॥ १८ ॥

उपरवमन्त्रावृत्तिः ॥ १९ ॥

उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्याद्लोकवद्बहुवचनात् ॥ १९ ॥

ज्योतिष्टोमे चत्वार उपरवान्या गन्ताः तन्वन्तनार्थो मन्त्रः गन्ताहणो
पन्तगहनो वैष्णवान्त्वनाभीति, स चतुर्गामपि तन्त्रं, वैष्णवानिति बहुव-
चनान्तत्वात्म्याभिधानोपपत्तेः, अन्यथा बहुवचनानुपपत्तेरिति प्राप्ते,—
गन्तनक्रियाणां भिन्नानामेव मन्त्रोपक्रमद्विशेषप्रक्षणेन मन्त्रावृत्तिरेव
बहुवचनं नु पूजार्थमिति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

इविष्टदादिमन्त्राणावावृत्तिः ॥ २० ॥

इविष्टदधिगुप्तोनुवाचयामनोतस्यावृत्तिः कालभेदात् ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे प्रतिसवनं पुरोडाशेषु हविष्कृताह्वानं तन्त्रं, तथा वाज-
पेये क्रतुपशुभिः सहारब्धानां प्राणापत्यानां पर्यग्निरुचोत्सृज्य ब्रह्म-
न्नामकाले आलभ्यमानानां क्रतुपञ्चालम्भकाले प्रातःसवने कृतमग्निगु-
पचनं प्राजापत्यानामपि तन्त्रम्, एवमाग्नेयं कृष्णप्रीव, सौम्यं वध्रुम्
आग्नेयं कृष्णप्रीमिति कृष्णप्रीवयोर्योगद्वये अनुप्राक्याया मनोताम-
न्त्रस्य च करणमन्त्रवद्विशेषाग्रहादिनि प्राप्ते,—कालमेतरेण विशेषप्रहादा-
वृत्तिं करणमन्त्राभिपातित्वामावेऽप्यर्थप्रनाशनस्य कालान्तरे प्रणागा-
दिति सिद्धान्तः ॥ २० ॥

इति श्रीमत्तरुतसप्तमचन्द्रात्मजमष्टवैयनापहने न्यायविद्वां एकादशाध्यायस्य
चतुर्थं पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ११ ॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशस्पोषकारः ॥ १ ॥

तन्त्रिसमवाये चोदनातः समानानामैकतन्त्र्यमनुल्लेखे तु

भेदः स्याद्विधिप्रक्रमतादर्थात्तादर्थ्यं श्रुतिकालनिर्देशात् ॥ १ ॥

विशेषाग्रहाणे सहकृतत्वात्तानेकोपकारकत्वं तन्त्रत्वमुक्तं तदुपजीव्य प्र-
सङ्गो निरूप्यते । न च विशेषग्रहणादन्यार्थस्याप्यन्योपकारकत्वम् । अग्नी-
षोमीये पञ्चावप्रीषोमीयं पुरोडाशं निर्वपन्तीनि पुरोडाशोऽङ्गं, तत्र पशुरा-
लानामङ्गानां तदर्थत्वमेव ननु भाविपुरोडाशार्थत्वमन्यार्थस्यान्यार्थत्वा-
दर्शनान्न, किंच काले साङ्गस्य विधिः । अतः स्वकाले साङ्गं पुरोडाशः
कार्यः । एव प्रसङ्गाश्रयणे प्रयाजानन्तर्यस्यान्यभागाङ्गस्य तदानन्तर्यस्य
च प्रधानाङ्गस्य हानिं तस्मात्पृथगेव पुरोडाशे प्रयाजाद्यङ्गानीनि
प्राप्ते,—पाशुरन्तरेऽममाप्ते तन्मध्यगतस्य पुरोडाशस्य तदङ्गोपकारणं
निर्गमाद्वत्वात् पृथक् तदनुष्ठानं पुरोडाशप्रयोगविधिरौघयति अतः
उपकारकत्वात् प्रयाजक्रमादेरङ्गत्वमिति न वैगुण्यम् । उपकारं च न
नादप्यापेक्षा गोदेहेनेनापि प्रणयनोपकारगर्जनादिति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

पुरोडाशे आज्यभागयोः कर्तव्यत्वम् ॥ २ ॥

जैमिनेः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिपेयः स्यात् ॥ ३ ॥

आज्यभागवधानादिकमङ्गं पशौ नास्ति तन्पि पुरोडाशे न कार्यं,

विद्यमानैरुपकारलाभेनाविदेशकल्पनादिति प्राप्ते,—अतिदेशेनोपकाराणां पुरोडाशान्वयावगमौ पश्चात्प्रयोगविधिना तद्विधिः विनियोगोत्तरभावितात् तन्नातिदेशेन पदार्थोपकारेष्ववगतेषु येषां न प्रसङ्गतो लाभस्तानेव विवृते ननु प्राप्तानिति सिद्धमाज्यभागावघाताद्यनुष्ठानमिति सिद्धान्तः । अप्रयोजके न प्रयुक्तिसामर्थ्यं, प्रसङ्गी तु प्रयुक्तिसमर्थ एव लाभवादन्यार्थमुपजीवतीत्यनयोर्विशेषः ॥ २ ॥

सोमे दार्ष्टिकवेदेत्करणम् ॥ ३ ॥

नानार्थत्वात्सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां वेदिकर्म स्यात् ॥ ३ ॥

सोमे ऐष्टिककर्मार्थं महावेदेर्भेदनं प्राकृती वेदिः कार्यो, महावेदेः प्रचारार्थत्वेन हविरासादनार्थत्वाभावादिति प्राप्ते,—प्रचारार्थयापि प्रसङ्गाद्धविरासादनसिद्धेर्न पृथक् प्राकृती कार्येति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

दार्ष्टिकश्रुगादिभिः पात्रैः सोमे तद्वेष्टिषु होमः ॥ ४ ॥

पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्वोमार्थत्वात् ॥ ४ ॥

सोमाङ्गेष्विष्टिकर्मसु सौमिकैरेव पात्रैर्होमादिकार्यसिद्धिः प्रसङ्ग इति प्राप्ते,—जुह्वादिकार्याणां होमादीनां महादिभिः करणे वैगुण्यान्न नैः प्रसङ्ग इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

शामित्रे पशुपुरोडाशोपपन्नम् ॥ ५ ॥

शामित्रे च पशुपुरोडाशो न स्यादितरस्य प्रयुक्तत्वात् ॥ ५ ॥

पशौ शामित्रोऽग्निः श्रवणार्थः अतः पुरोडाशोऽपि तत्रैव श्रवयितव्यः, पशुत्वंत्रोपजीवित्वादिति शङ्कायां पशुश्रवणेन पुरोडाशस्योपकारालाभात्पृथक् श्रवणे कार्यं गार्हपत्य एव तत्कार्यमन्यथा वैगुण्यादिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

शौण्डपायिनामयनगतेऽग्निहोत्रद्वयस्य प्राग्रहिते श्रवणम् ॥ ६ ॥

श्रवणं चाग्निहोत्रस्य शालामुखीये न स्यात्प्राग्रहितस्य

विद्यमानत्वात् ॥ ६ ॥

शौण्डपायिनामयनगते मामाग्निहोत्रे हविःश्रवणं शालामुखीये स्यात् श्योतिष्टोमे शालामुखीये एव अत ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवतीति शालामुखीयस्य गार्हपत्यकार्ये विधानेन चोदकपरंपरया कुण्डपायिनामयनेऽपि तत्राग्नेरिति प्राप्ते,—नामानिदेशप्राचत्वाच्च अग्निहोत्रवन्न मुख्य-गार्हपत्य एव श्रवणमिति सिद्धान्तः । यत्तु गार्हपत्ये हवीषि श्रवयन्ती-

त्यनारभ्यविधेः सर्वार्थत्वादौपदेशिकत्वेन मुख्यगार्हपत्यस्यातिदेशिका-
प्रायस्यमिति तत्र अनारभ्याधीतस्य श्रपणद्वारकृत्वात्तस्य च प्रकृतावेव
श्रुतत्वात्तत्रैव निदेशः अन्यथा द्विरुक्ततापत्तेः । तस्मान्नामप्रायस्यादेव
सिद्धान्तः प्रसङ्गनिरासायोक्त इति संक्षेपः ॥ ६ ॥

हविषानातिरिक्तशकटे पुणेष्टाशनिर्वापः ॥ ७ ॥

हविषाने निर्वणार्थं साधयेतां प्रयुक्तत्वात् ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमे हविषानाख्ययोः शकटयोः प्रवर्तनं कृतं पुणेष्टाशनिर्वापः
प्रसङ्गात्तत्रैव कार्यः । अनसोऽधिनिर्वपतीति विधेस्ताभ्यामेव सिद्धेति
प्राप्ते,—अपरं गार्हपत्यं निर्वपतीति प्राकृतदेशस्य हविर्वाभाभ्यामसिद्धे-
रनोऽन्तर्गमुपादेयम् मन्त्ररन्महावेद्यामनस्थापिनयोर्हविर्धानयोः पत्रीशा-
लाया नयनायोगादिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

प्रायणीयादिषु दीक्षाजागरणस्याभावात् ॥ ८ ॥

तद्युक्तं च कालमेदात् ॥ ८ ॥

मांमे दीक्षाकालं जागरणमुक्तं तेनैव प्रसङ्गसिद्धेर्न प्रायणीयादिषु
चोदकप्राप्तं तत्कार्यमिति प्राप्ते,—दीक्षाकालकृतेन तदुत्तरभाविप्रायणीया-
दित्वप्रमादरूपोपकाराभावात्तदर्थं पुनर्जागरणम् । अदृष्टार्थत्वंऽपि द्वयो-
र्जागरणयोरैकादृष्टार्थत्वं मानाभावादावृत्तिर्गवेति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

विहारवेदे मन्त्रभेदः ॥ ९ ॥

मन्नाथ सन्निपातित्वात् ॥ ९ ॥

वरुणप्रघासेषु दक्षिणोत्तरविहारयोर्निर्वापादिमन्त्रा अश्वर्युप्रनिग्रह्या-
श्रोरन्यतरेण पठनीयाः तन्त्रेण स्मारकत्वसंभवादिति प्राप्ते,—निर्वपामीत्या-
देवैकप्रकाशकृत्वात्र तन्त्रतेत्यावृत्तिरेवेति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

दीक्षणीयादिष्वन्यन्वाधानस्याभावात् ॥ १० ॥

धारणार्थत्वात्सोमेऽन्यन्वाधानं न विद्यते ॥ १० ॥

सोमाद्देवैष्ट्रिकेऽन्यन्वाधानं कार्यमिति प्राप्ते,—तस्य धारणार्थत्वा-
त्सोमार्थधारणं नैव च प्रसङ्गसिद्धेर्न कर्तव्यमिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

दीक्षणीयादिषु व्रतोपायनभावः ॥ ११ ॥

तथा व्रतमुपेतत्वात् ॥ ११ ॥

एवं व्रतोपायनमपि न पुनः कार्यं सौमित्रेनैव प्रसङ्गसिद्धेरिति ॥ ११ ॥

ऐष्टिकेष्वन्यन्वाधानानुष्ठानम् ॥ ११ ॥

ग्रहणार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात् ॥ १२ ॥

अन्यन्वाधानं देवतापरिग्रहार्थमपि ममाग्रे वर्च इति पूर्वमपि गृह्णाति देवता एव तत्पूर्वेणुगृहीत्वा श्वोभूते यज्ञत इति श्रुतेः । अतः प्रायणीया-
दिष्वपि तदर्थमान्यन्वाधानं कार्यमित्युक्ताश्लेषे प्राप्ते,—अग्निधारणरूपदृष्टफ-
लसंभवे सत्यदृष्टदेवतापरिग्रहार्थत्वस्यार्थवादात्कल्पनाया असंभवात्संभवे-
ऽपि वा दीक्षणीययैव तत्सिद्धिः । अग्निरवमो देवानां विष्णुः पद्मो
देवता एव तदुभयतः परिगृह्य दीक्षत इति सद्ग्यवाद्भवणान् । यद्यपि
दीक्षा सोमस्येति वचनात्सोममात्रार्था दीक्षणीया प्रधानदेवता एव
गृह्णाति तथापि तत्र विधेदेवदेवतासत्त्वादङ्गदेवता अपि गृह्णाति अस्मिन्
पक्षे दीक्षणीयायां कर्तव्यमेवान्यन्वाधानं स्वदेवतापरिग्रहार्थं ततः परंतु
न कार्यमिति विशेष इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

सोमे प्रायणीयादिषु ऐष्टिकसन्नह्नानुष्ठानम् ॥ १३ ॥

सन्नहनं च वृत्तत्वात् ॥ १३ ॥

प्रायणीयादिषु योक्त्रेण पत्नीं संनह्यतीति सन्नहनं प्राकृतं कार्यमिति
प्राप्ते,—सोमार्थेनैव संनहनवासोभारितत्वात् पुनः कार्यं वासोधारणार्थ-
त्वाभावेऽपि वा संनह्यैव कार्याणीत्यर्थस्यान्यार्थेनापि सिद्धिरिति न
तदावृत्तिरिति ॥ १३ ॥

सोमे प्रायणीयादिषु श्वेदकप्राप्तारण्याद्यनस्य प्रसङ्गसिद्धिः ॥ १४ ॥

अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं हि वृत्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

आरण्याशनमपि सौमिकेनैव प्रयोजनादिना कार्यसिद्धेर्न पृथक् कार्य-
मिति स्पष्टम् ॥ १४ ॥

सोमे ऐष्टिकेषु इडाभयेषु यज्ञमानस्यानिष्टतिः ॥ १५ ॥

शेषभक्षस्तयेतिचेन्नान्यार्थत्वात् ॥ १५ ॥

एवं सतीडामश्रणादयोऽपि न कार्या इति प्राप्ते,—इडां भक्षयन्तीनि
द्वितीया श्रुत्या संस्कार्यत्वावगमात्कार्यमेवेति सिद्धान्तः । तदेतत्पटोक्तस्य
प्रतिपत्त्यर्थत्वस्य प्रयोजनमुक्तम् ॥ १५ ॥

सोमे ऐष्टिकेष्वन्वाहार्याभावः ॥ १६ ॥

भृतत्वाच्च परिक्रयः ॥ १६ ॥

दीक्षणीयादिषु प्राकृती अन्वाहार्यदक्षिणा देया दक्षिणा सोमस्ये-

तिरचनेन भौमिन्द्रक्षिणाया प्रधानमात्रार्थत्वादिति प्राप्ते,—अन्यार्थयापि प्रसङ्गसिद्धेर्न प्राच्यती देयेति सिद्धान्त ॥ १६ ॥

सोमे ऐष्टिक्वेऽनु शेषमश्वस्य कर्तव्यत्वम् ॥ १७ ॥

शेषमश्वस्तयेति चेत् ॥ १७ ॥

ऋत्विग्भक्षा अपि शेषप्रतिपत्त्यर्थान्नत्वानत्यर्था अतो न प्रधानद्रक्षिण्या तेषा निवृत्तिरिति सिद्धान्त ॥ १७ ॥

सोमे ऐष्टिक्वेऽनु होतृवरणसद्भावः ॥ १८ ॥

प्रवृत्तवरणत्वात्प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत ॥ १८ ॥

वीक्षणीयादिषु प्राच्यं होतृवरणं न कार्यं सौमिकेनैव तेन प्रसङ्गमिद्वेगिति सिद्धान्त ॥ १८ ॥

आतिथ्यावर्हिषं प्रतिकर्म प्रोक्षणाद्यभावः ॥ १९ ॥

यज्ञोत्पत्त्युपदेशे निष्ठितकर्मयोगभेदात्प्रतितन्त्रं क्रियेत ॥ १९ ॥

यत्प्रतिथ्याया ऋत्विगदुपसदा तदग्रीपोमीयस्येति वचनाप्रमाणमर्थनोपात्ते ऋत्विषि प्रोक्षणादिसंस्कारा अप्यातिथ्याया कृता एव न प्रसङ्गादुपसदाग्रीपोमीययोग्युपसदाका मध्यपाताभावेन प्रसङ्गायोगान् । नापि तन्त्रमानिथ्याकालत्वेन विज्ञेयप्रहणादिति प्राप्ते,—तन्त्रमध्यपाताभावेऽपि ऋत्विष साधारणत्वात्तदर्थाना संस्काराणामप्यनपवृत्तत्वात् भेदेनानुष्ठानमिति सिद्धान्त ॥ १९ ॥

आतिथ्यावर्हिषोऽग्रीपोमीयादिषु स्तरणे मन्त्रसद्भावः ॥ २० ॥

देशपृथक्त्वान्मन्त्रोऽप्यावर्तते ॥ २० ॥

अतिथ्यार्थं प्राग्वशे स्तीर्णं तत आनीयापरेणोत्तरवेदि पुनरग्रीपोमीयार्थं ऋत्विगैर्यने । तत्रोर्णं अदस त्वा स्तृणामीति स्तरणमन्त्रं पूर्ववृत्तं च प्रसज्यते ऋत्विग्भावारण्यादिति प्राप्ते,—स्तरणस्य ऋत्विषा वेदि स्तृणातीति वेद्यर्थवात्तरयाश्च भेदान्मन्त्रावृत्तिं ऋत्विग्यत्वेऽपि स्तरणावृत्तेस्तन्मन्त्रावृत्तिं अन्यथा तद्वैगुण्यापत्तेरिति सिद्धान्त ॥ २० ॥

वर्हिषो देशात्तरणयने सन्नहनहरणमन्त्रयोरप्रयोगः ॥ २१ ॥

सन्नहनहरणे तथेति चेत् ॥ २१ ॥

प्राग्वशे स्तीर्णं पुन सन्नशोत्तरवद्या नीयमाने पूषा त प्रन्धि प्रन्धात्स्विनि सन्नहनमन्त्रस्य वृद्धस्वनेर्मूर्ध्ना हगामीति हरणमन्त्रस्य च पूर्ववदावृत्तिरिति प्राप्ते,—प्रवृत्तौ ह्यनस्य वर्हिषो विहारदेशप्राप्त्यर्थं यत्सन्नहन

हरणं च तदर्थं मन्त्रौ नत्वेतयोः सज्जनहरणयोर्वेदिप्राप्त्यर्थयोरतो न मन्त्रावृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ २१ ॥

इति श्रीन्यायविन्दो द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

विहापेर्वेदिककर्ममात्रार्थत्वम् ॥ १ ॥

विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत्प्रभुत्वात् ॥ १ ॥

गार्हपत्यादिः सामर्थ्याल्लौकिकवैदिकस्मार्तानां सर्वेषां कार्याणामङ्गमिति प्राप्ते,—गार्हपत्ये हवींषि उपयन्तीत्यादिवचनोक्तप्रयोजनैरेव निराकाङ्क्षाणां न लिङ्गेन सर्वार्थत्वं स्मार्तहोमा अप्यौपासने विहिता न गार्हपत्यादिमाहका इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

सवनीयपशो पुरोडाशस्य कर्तव्यत्वम् ॥ २ ॥

सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात्पशुपुरोडाशो न
स्यादन्येषामेवमर्थत्वात् ॥ २ ॥

सवनीये पशावमीषोभीयपशोश्चोदकप्राप्तः पशुपुरोडाशो न कार्यः, तस्य मुपिरो ह वा एतर्हि पशुर्यर्हि वपामुत्किस्वदति यद्रीहिमयः पुरोडाशो निरुप्यते अपिहित्या अच्छिद्रताया इति छिद्रापिधानार्थत्वावगमात्तस्य च सवनीयपुरोडाशैरेव सिद्धेरनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरुप्यन्ते अपि-
पिहित्या अच्छिद्रताया इति वचनात् । यदि तु 'पुरोडाशेन माध्यंदिने सव-
ने' इति लिङ्गात्पशुपुरोडाशः कर्तव्यस्तर्हि सवनीयानां तस्य च विकल्पः,
एकार्थत्वादिति प्राप्ते,—अच्छिद्रतावचनस्य स्तुत्यर्थत्वादेवनासंस्कारार्थं
कर्तव्य एवेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

सवनीयपुरोडाशे हविष्पृष्टाहानाभावः ॥ ३ ॥

हविष्कृतसवनीयेषु न स्वात्मकृतौ यदि सर्वथा पशुं
प्रत्याहृता सा कुर्याद्विद्यमानत्वात् ॥ ३ ॥

हविष्पृष्टाहानस्याज्यौषसात्राय्यङ्गत्वमिति पृष्ट्वा चिन्त्यते—तदा स-
वनीयपश्वर्थतयाऽहृता हविष्कृत्यसङ्गात्तन्मध्यपातिसवनीयपुरोडाशोप-
कारकत्वान्न पृथगाहृतव्येति ॥ ३ ॥

तायाः संस्कारासिद्धेर्भेदेनाह्वानस्यैव युक्तत्वात् अतो न तदुदाहरणं, किं तु अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकाद-
शकपालं दधि मधु घृतमापो धानास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यं पशुकाम इति, तत्रा-
ग्नेयस्य धानानां चाग्नेयविकारत्वादविरोधः । ऐन्द्रस्य पुरोडाशस्य प्राजा-
पत्यस्य दध्नश्च ऐन्द्राग्निसाम्नाय्यविकारत्वादर्थधर्मत्वं मधुघृतापां तूपांशुया-
जविकारत्वात्पौर्णमासीधर्मकत्वं, तदत्र सहप्रयोगे वार्त्रन्नवृधन्वन्मन्त्रयो-
राज्यभागयोरन्यतरानुष्ठानं मुख्यत्वाद्वैन्द्रदध्नोस्तद्धर्मानुग्रह इति प्राप्ते,—
भूयसां मध्वादीनां वार्त्रन्नानुग्रहाय तावेव कार्याविति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

समसंल्लयानां धर्मविप्रतिषेधे प्रथमस्य धर्मावृणानम् ॥ ८ ॥

मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकयत् ॥ ८ ॥

अध्वरकल्पायामात्रावैणवं द्वादशकपालं निर्दपेदपराहे सरस्वतीमा-
ज्यस्य यजेतेति श्रुतं, तत्राद्यस्य द्वादशकपालत्वाद्वाह्मिकैन्द्राग्न्यविकारत्व-
माज्यस्य तूपांशुयाजविकारत्वमतः पूर्ववदाज्यभागमन्त्रविरोधे मुख्यानुग्रह
इति सिद्धान्तः । पूर्वेण सहैकाधिकरण्यं त्वन्याय्यत्वात्परमतमेवेति ॥ ८ ॥

अह्नगुणविरोधे प्रथमगुणस्यैव प्रावक्ष्यम् ॥ ९ ॥

अह्नगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ ९ ॥

दीक्षणीयायाः सोमस्य च पर्वकालत्वं यदिष्टा पशुना सोमेनेत्यादि-
वचनात्, तत्र द्वयोस्तदसंभवान्मुख्यत्वेन दीक्षणीयानुग्रहप्राप्तौ,—प्रधान
तयासोमाङ्गानुग्रह इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

परिषी विरोधिष्वधर्मानवृणानम् ॥ १० ॥

यौग्यस्तु विरोधे न स्यान्मुख्यानन्तर्यात् ॥ १० ॥

परिषी पशुं नियुञ्जीतेति वचनात्परिषिधर्मा यूपधर्माश्च संमार्जना-
दयः परिध्याणादयश्चाविरोधिनस्तत्र क्रियन्ते विरोधे तु यूपधर्मानुगोचः
हविषा पशुना संबद्धत्वेन यूपस्य प्रधानप्रत्यासत्तेरिति प्राप्ते,—परिधित्या-
नुग्रहार्थेन नियोजनविधानात्परिषिधर्मानुग्रह इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

सवनीयपशुपुरोडाशयोः पाशकं तन्त्रम् ॥ ११ ॥

पशुमवनीयेषु विकल्पः स्याद्वैकृत्येदुभयोरशुनिभूतत्वात् ॥ ११ ॥

सवनीयपशुः प्रातरारभ्य तृतीयसवने समाप्यते वपया प्रातःसवने
पुरोडाशेन माष्यन्दिने अह्नस्तृतीयसवन इति अनुमवनं च सवनीयाः
पुरोडाशाः । तत्र प्रातःसवनपुरोडाशात् प्रातःसवनेति चेत्तत्रैकत्र सवित्-

त्वमन्यस्य च प्रसङ्गित्वम् । न च पशोऽमृतवीथसवने समाप्तेस्तन्त्रित्वं पुरोडाशानां च प्रातःसवने समाप्तेः प्रसङ्गित्वमिति वाच्यम् । आग्निमाहुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्तीत्यनुयाजोत्कर्षेण पुरोडाशानामपि तृतीयसवने समाप्तेरिति प्राप्ते,—पुरोडाशानां तन्त्रित्वे मवनीयपशौ मैत्रावरुणऋक्सूक्ताकर्षेणम्याग्निमद्यहोतारमित्यादेः पाठोऽनर्थकः स्यात् तस्य पुरोडाशानङ्गत्वान् मैत्रावरुणाभावाच्च पुरोडाशानाम् । अतः पशुवैशेषिकाङ्गान्त्रा-
नेन पशुरेव तन्त्रीति निश्चीयते तदङ्गानामेव चानुयाजानामुत्कर्षः । तृतीयसवनसंबन्धस्याङ्ग्यागानुरोधेन प्राप्तौ विशेषमात्रविधौ लाघवा-
त्तत्पार्श्वार्थकालत्वात्सशोभनमन्यपातेन पुरोडाशानामेव प्रसङ्गित्वमिति मिद्वान्तः ॥ ११ ॥

समानतन्त्रयोः प्रकृतिविहृत्योर्विहृतिस्तन्त्रोपादानम् ॥ १२ ॥

अपूर्वं च विकृतौ समानतन्त्रा चेदित्यत्वादनर्थकं हि स्यात् ॥ १२ ॥

प्रकृतिविहृत्योरेकस्मिन्पर्वणि तन्त्रेण प्रयोगं कृत्वा चिन्त्यते । राक्षो-
ग्री भामिधेनीत्यादिषु विरुद्धधर्मेषु प्रकृतिधर्मानुमहः तस्याः पूर्वं प्रकृ-
त्तत्वेन तन्त्रित्वान् विरुद्धेषु प्रसङ्गित्यादिति प्राप्ते,—तथासति वैकृतवि-
शेषविधीनामानर्थक्यात्प्रतिपर्व प्रयोगभेदेन प्रकृतेः पूर्वप्रकृतत्वाभावाच्च
न तन्त्रित्वं, कित्वागन्तुकाया विरुद्धेरेव बलवत्त्वाद्देवतमेव तन्त्रं
प्रकृताविति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

आप्रयणे प्रसूतवर्हिषामेव ग्रहणम् ॥ १३ ॥

अधिकश्च गुणः साधारणेऽविरोधात्कांस्यभोजिवदमुग्येऽपि ॥ १३ ॥

आप्रयणे ऐन्द्राग्रैश्चदेवद्यावापृथिव्यानि हवींषि तत्र आयापृथिव्यै
वैश्वदेविकपर्वगतद्यावापृथिव्यविकारत्वात्पुष्पिनं वर्हिः प्राप्तमितरेषां तु
वर्हिर्मात्रं तत्र मुख्यत्वाद्ध्यस्त्वाणापुष्पितमेव वर्हिर्प्राप्तमिति प्राप्ते,—
पुष्पितवर्हिर्महणेऽयन्येषामवैगुण्यादपुष्पितग्रहणे द्यावापृथिवीयस्य वैगु-
ण्यात्पुष्पितस्यैव नियमः यथा शिष्यस्य कांस्ये गुरुच्छिष्टभोजननियमा-
नुगेधेन गुरोः कांस्यभोजननियमे न कश्चिद्विरोधस्तद्वदिति सिद्धान्तः १३

पाशपृथिव्यादीनां सर्वेषामेव तन्त्रित्वम् ॥ १४ ॥

तत्प्रकृत्या तन्त्रिनियमः स्याद्यथा पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ १४ ॥

एवं सत्यननेव लिङ्गेन द्यावापृथिवीयमव तन्त्रमन्येषां प्रसङ्गित्वमनो
विरुद्धधर्मेऽपि द्यावापृथिवीयानुमह इति प्राप्ते,—अविरोधाद् द्यावापृथिवी-

यधर्मग्रहणमुक्तं न त्वेतावता द्यावापृथिव्यं तन्त्रमिति नियमः तस्मात्सर्वेषां तन्त्रित्वाद्विरोधे मुख्यभूयस्त्वाभ्यां निर्णय इति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥
इति श्रीन्यायविन्दौ द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अष्टरात्रे वत्सस्त्वगहतवाससोः समुच्चयः ॥ १ ॥

विश्वजिति वत्सस्त्वङ्नामधेयादितरथा तन्त्रभूयस्त्वादहतं स्यात् ॥ १ ॥

अष्टरात्रे विश्वजित्प्रथममहः, ततोऽभिपृचः पडहः, ततोऽभिजित् । तत्र विश्वजिति एकाहिकविश्वजिद्धर्मो वत्सस्त्वचं परिधत्त इति । इतरंपु तु ज्योतिषोमादहतं वासः । तत्र भूयोनुग्रहायादहतं वास एवेति प्राप्ते, कौपीनाच्छादने वत्सस्त्वचोऽयोग्यत्वात्तत्राहतं वासः, उपरिधारणे वत्सस्त्वगिति भिन्नकार्यत्वात्समुच्चय इति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

अहनिर्वाप्यापुरोडाशानां पुरोडाशस्यैव तन्त्रिग्वम ॥ २ ॥

अनुनिर्वाप्येषु भूयस्त्वेन तन्त्रनियमः स्यात् ॥ २ ॥

पशुपुरोडाशानन्तरं निर्वाप्याणां देवसुवां हविषां बहुत्यात्स्वधर्मत्वमिति प्राप्ते, पुरोडाशतन्त्रमध्यविधानाद्विस्पष्टं प्रसङ्गित्वं तेषां पुरोडाशस्य च तन्त्रित्वमतः पुरोडाशस्य स्वधर्मतेति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

आगारयोर्ध्वत्वक्रद्धत्वादीनां समुच्चयः ॥ ३ ॥

एककर्मणि शिष्टत्वादृणानां सर्वकर्म स्यात् ॥ ३ ॥

आपारे ऊर्ध्वत्यसन्ततत्वादीनां सह संभवात्समुच्चय एव न विकल्प इति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

प्रयोजनैक्ये गुणानां विकल्पः ॥ ४ ॥

एकार्यास्तु विकल्पोरन्तसमुच्चये द्वाष्टतिः स्यात्प्रधानस्य ॥ ४ ॥

ग्रीहियवयोर्यागावृत्त्या परस्परमिश्रणेन वा समुच्चयप्राप्तौ अह्नानुरोधेन प्रधानावृत्तेर्योगान्निरपेक्षविधानेन च मिश्रणायोगादगत्या विकल्प एवेति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

वैगुण्यसमाधानार्थानां प्रापयित्तानां विकल्पः ॥ ५ ॥

प्रापयितेषु चैकार्थ्यानिष्पन्नेनाभिसंयोगस्तस्मात्सर्वेषु निर्घातः ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासातिपातादिरूपे पृथगेकैकस्मिन्वैगुण्ये निमित्ते तत्समाधानार्थतया विधीयमानाना पथिकृद्वैश्वानरोष्टयादीनामदृष्टार्थत्वात्ममुच्य-
प्राप्ताः,—तत्तद्वाक्येन निरपेक्षत्वेन विधानाद्विकल्प इति सिद्धान्तः ॥५॥

नैमित्तिकप्रापश्चित्ताना समुच्य ॥ ६ ॥

समुच्यस्त्वदोषनिर्यातार्थेषु ॥ ६ ॥

अदोषनिर्यातार्थाना तु भिन्ने जुहोतीत्यादिनैमित्तिकाना समुच्य
इति प्रत्युदाहरणम् ॥ ६ ॥

कर्मकाण्डेऽत्राप्यायेऽपि मन्त्राणा प्रयोगः ॥ ७ ॥

मन्त्राणां कर्मसंयोगे स्वधर्मेण प्रयोगः स्याद्धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् ७

अतध्यायवर्जनाद्यध्येयमन्त्रधर्माणामुच्चारणार्थत्वात्कर्मकालेऽपि प्रा-
प्ताः,—निर्विनाश्ययनसमाम्यर्थत्वाच्च कर्मणि तत्प्रसङ्ग । अध्ययनप्र-
रणागतत्वेन कर्मप्रकरणाभावादिति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

कर्मणि मन्त्रकाण्डस्वरंगैश्च मन्त्रौच्चारणम् ॥ ८ ॥

भाषास्वरोपदेशेऽप्यैवत्ववचनप्रतिषेधः स्यात् ॥ ८ ॥

मन्त्रकाण्डे स्वगन्तरेण पठित्वा ब्राह्मणे च स्वगन्तरेणोपात्ता ये
मन्त्रौक्तेषा वाचनिकेन ब्राह्मणस्वरंगैश्च प्रयोग इति प्राप्ताः,—ब्राह्मणस्य
मन्त्रम्वरूपमात्रविनियोगपरत्व स्वरान्तरोपादानं तु ब्राह्मणे प्रवृत्तस्य स्व-
स्याविच्छेदार्थमतो मन्त्रकाण्डस्वरंगैश्च कर्मणि प्रयोग इति सिद्धान्तः ॥८॥

त्राह्मणोत्पन्नमन्त्राणा ब्राह्मणस्वरेण प्रयोगः ॥ ९ ॥

तदध्यायस्त्वाददृष्टेऽप्येवम् ॥ ९ ॥

ब्राह्मणे एवोत्पन्नाना मन्त्राणा न ब्राह्मणस्वरेण प्रयोगः, ब्राह्मणस्य
मन्त्रविनियोगमात्रपरत्वादिति प्राप्ते,—यथाविज्ञातस्वरूपस्यैव विनियु-
क्तस्य प्रयोगाद्ब्राह्मणस्वरंगैश्च प्रयोग इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

करणमन्त्राणामन्ते पदार्थादुच्यते ॥ १० ॥

मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः स्यात्सर्वस्य
वचनार्थत्वात् ॥ १० ॥

करणमन्त्रेषु समवेनार्थाभिवायिपदानन्तरमेव कर्मानुष्ठानं तानैव
स्मरणस्य जातत्वादिति प्राप्ते,—सकलमन्त्रविनियोगात्तत्कृतं स्मरणं कर्मा-
ह्वनं सर्वान्ते कर्मादेः सन्निपातः, अन्यथा स्मरणस्य नाशे वैगुण्याप-
त्तेरिति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

वसोर्घोराणां मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातः ॥ ११ ॥

सन्ततवचनाद्वाराणामादिसंयोगः ॥ ११ ॥

सन्ततां वसोर्घां जुहोतीत्यत्र साहित्यरूपसंततत्वस्य मन्त्रकर्मसं-
ग्रन्धित्वात्तयोर्योगपक्षेन प्रयोग इति प्राप्ते,—मन्ततत्वस्याविच्छेदरूपत्वात्
साहित्यापेक्षा । तदपेक्षायामपि द्वादशैतानि जुहोतीति संख्यया कर्म-
भेदात्तेषामेवाविच्छेदः संततशब्दार्थः । जुहोतीति शब्दोपात्तत्वान्मन्त्र-
स्यानुपादानाच्च, अतोऽत्रापि पूर्ववदेवेति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

आपारेपि मन्त्रान्ते कर्म ॥ १२ ॥

आधारे च दीर्घधारत्वात् ॥ १२ ॥

एवंमाधारेऽपि सन्ततमाधारयतीति घृतवाराया अविच्छेद एवार्थ इति
न मन्त्रसाहित्यमर्थे इति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

एककार्याणां मन्त्राणां विकल्पः ॥ १३ ॥

मन्त्राणां संनिपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्यात् ॥ १३ ॥

एकार्थानां करणमन्त्राणां भगो वां विभजत्वित्यादीनां विकल्प
इति स्पष्टम् ॥ १३ ॥

संख्यायुक्तमन्त्राणां समुच्चयः ॥ १४ ॥

संख्याविहितेषु समुच्चयोऽसंनिपातित्वात् ॥ १४ ॥

चतुर्भिरभिमादत्त इत्यादौ तु संख्यावशात्समुच्चयः । तेन त्रिना
कर्माद्भ्यस्तुःसंख्याया असंभवात्तत्र मन्त्रत्रयस्य संस्कारद्वारेण करणत्वं-
चरमत्य तु साक्षादिति वचनसामर्थ्यान्निश्चीयते इति सिद्धान्तः ॥ १४ ॥

वदप्रपञ्चत्वादीनां निरपेक्षसाधनत्वावगमाद्विकल्पः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणविहितेषु च संख्यावत्सर्वेषामुपदिष्टत्वात् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणविहितानां वाचनिकत्वात्समुच्चयः, लिङ्गादेव प्रातिसंभवाद्वा
समुच्चयार्थमेव वचनमतः समुच्चय इति प्राप्ते,—वाक्यालिङ्गादपि निर-
पेक्षत्वावगमात्संख्याया अश्रवणाच्च न समुच्चयः । वचने त्वर्थवादाद्यर्थ-
मिति सिद्धान्तः ॥ १५ ॥

हौत्राख्यमन्त्राणां समुच्चयः ॥ १६ ॥

हौत्रास्तु विकल्पोरन्नेकार्थत्वात् ॥ १६ ॥

उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्यादयोऽध्वर्युक्रियमाणयूपोच्छ्रयानुवादिनो हौत्राः
पठ्यमाना एकार्थत्वाद्विकल्पन्त इति प्राप्ते,—अध्वर्युणा क्रियमाणस्य कर्मणः

स्मृत्यविच्छेदार्थत्वात्तस्य चात्रापेक्षितत्वात्सर्वेषां समुच्चयः, करणानां तु कर्मारम्भार्थस्मृतिजनकत्वाद्विकल्प इति भेद इति सिद्धान्तः ॥१६॥

इति श्रीन्यायविन्दौ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

जपस्तुत्याशीरभिधानानां समुच्चयः ॥ १ ॥

जपाश्चाकर्मयुक्तास्तुत्याशीरभिधानाश्च याजमानेषु
समुच्चयः स्यादाशीःपृथक्त्वात् ॥ १ ॥

जपस्तुत्याशीरुपाणामन्येषां चाट्टार्थानां समुच्चय इति सिद्धान्तः ॥१॥

ऐन्द्रावाहस्पत्ये द्विविधयाज्यानुवाक्ययोरित्यत्र ॥ २ ॥

याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्यादेवतोपलक्षणार्थत्वात् ॥ २ ॥

ऐन्द्रावाहस्पत्ये कर्मणि इदं वामास्ये हविः, अयं वां परिपिच्यत इत्येकं याज्यानुवाक्यायुग्मम्, अस्मे इन्द्रावृहस्पती, वृहस्पतिर्नः परिपात्वित्य-
परं तयोः समुच्चयो याज्यानुवाक्यावदिति प्राप्ते,—देवतास्मरणार्थत्वाद्वि-
कल्प एव पुरोनुवाक्यासमाख्यवशात्तु अनुवाक्यायाः समुच्चय इति भेद
इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

सोमजपसाधनानां समुच्चयः ॥ ३ ॥

क्रपणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात् ॥ ३ ॥

एकहायन्यादिदशद्रव्यविशिष्टा दश क्रयाः उत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरुद्धे
द्रव्यान्तर्मात्रप्रिधेरयोगात्, तेषां चैकसोमप्राप्त्यर्थत्वाद्विकल्पे प्राप्ते,—स-
मुच्चये सत्यानतिमौ क्र्यात्तदनुरोधेन समुच्चय एव ग्रीहियवादौ तु नैव-
मिति वैयर्थ्यमिति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

उपपजनाशीनां प्रतिपत्तिकर्मणां समुच्चयः ॥ ४ ॥

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ४ ॥

पशौ गुदेनोपयजतीति श्रुतं, पशुगणे अनेकगुदसन्निपाते गुदसाधन-
कयागस्यैवैव सिद्धेर्विकल्पप्राप्तौ प्रयाजदोषवद्गुदप्रतिपत्त्यर्थत्वात्समुच्चय
इति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

आधाने संख्यावतीनां दक्षिणानां विकल्पः ॥ ५ ॥

संख्यासु तु विकल्पः स्याच्छ्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

एका देया पद् देयेत्यादीनामाधानदक्षिणानामानतिसौकर्यात्क्रयवत्स-
मुच्चयप्राप्तौ संख्याश्रुतिविरोधाद्विकल्पः समुच्चये श्रुतसंख्याहानिप्रसङ्गा-
दिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

पशुगणे आपनीनां विकल्पः ॥ ६ ॥

द्रव्यविकारात्तु पूर्ववदर्थकर्म स्यात्तथा विकल्पे

नियमः प्रधानत्वात् ॥ ६ ॥

आधन्या पत्नीः संयाजयन्तीति प्रकृताश्रयेन सह वैकल्पिकी
जाघनी पशौ प्राप्ता । तत्र पुनर्जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति श्रुतं;
ततः पशुगणे चोदकेन प्राप्तानां बह्वीनां जाघनीनां समुच्चयः दर्शपूर्णमा-
सयोगुणत्वेऽपि पशौ प्रतिपत्त्यपेक्षत्वेन प्राधान्यात् । एतदर्थमेव पुनर्वच-
नमिति प्राप्ते,—पुनर्वचनस्याज्येन वैकल्पिक्या नियमार्थत्वात् प्रतिपत्य-
र्थत्वमतः पशुगणे विकल्प एवेति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

उखायां काम्येन निरुपाग्रेर्विकल्पः ॥ ७ ॥

उखायां काम्यनित्ययोः समुच्चयो नियोगे कामदर्शनात् ॥ ७ ॥

अमावुखायां स्थाप्यमग्निं प्रकृत्य श्रुतं वृक्षाप्राग्ज्वलतो ब्रह्मवर्चसका-
मस्याहत्यावध्याद्वाष्ट्रादन्नाद्यकाम्येति । तत्र नित्यकाम्ययोः समु-
च्चयो नित्यस्य होमार्थत्वात्, काम्यस्यावधानमात्रश्रवणेन होमार्थत्वाभावा-
दिति प्राप्ते,—होमार्थावधानमाश्रित्याग्न्यन्तरमात्रस्य फले विधिः, अतः
काम्येन नित्यस्य बाध इति सिद्धान्तः ॥ ७ ॥

वैकारिकाग्रेराहवनीयत्वाभावः ॥ ८ ॥

स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ ८ ॥

सोऽयं काम्योऽय्याहवनीयः आहूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । तेन आह-
वनीयधर्मा गतश्रीधारणादयोऽत्र कर्तव्या इति प्राप्ते,—आधानजन्यसं-
स्कारविशेषस्याहवनीयपदार्थत्वात्तत्र तद्धर्मा इति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

वैकारिकाग्रेराधानिकसंस्कारभावः ॥ ९ ॥

तस्मिन्संस्कारकर्माविशिष्टत्वात् ॥ ९ ॥

एवं सति तत्राधानादिसंस्काराः कार्याः होमार्थत्वात्तेषामिति प्राप्ते,—

होमसाधनत्वेऽपि वृद्धादाहृतस्य मन्यनादिसंस्काराशक्तेर्नात्र संस्कारा
इति सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

नित्यम्पोरूपस्याग्रेरधारणम् ॥ १० ॥

नित्यधारणे विकल्पो नद्यकस्मात्प्रतिषेधः स्यात् ॥ १० ॥

वक्ष्यस्य विकल्पेन नित्यधारणं न प्रतिसंदध्यादिति धारणनिषेधस्य
प्राप्तिपूर्वकत्वेन धारणविध्यनुमानादिति प्राप्ते,—आहवनीयस्थापनान्तात्-
द्वद्वतश्रियो धारणमुख्येऽपि प्राप्तमनेन प्रतिषिध्यत इति नाश्रुतविध्यनु-
मानं तस्मादधार्य एवोक्त्य इति सिद्धान्तः ॥ १० ॥

तत्रेव औदुम्बरीसंमानादीनामेक्ययजमानकर्तृकरम् ॥ ११ ॥

परार्थान्येको यजमानगणे ॥ ११ ॥

अनेकयजमानकेषु यजमानगुणान्यादौदुम्बरीसंमानादीन्येकैव केन-
चित्कार्याणीति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

तत्रापि गृहपतिर्नृत्स्वम् ॥ १२ ॥

मुख्यो वा विप्रतिषेधात् ॥ १२ ॥

तत्रेव तु गृहपतिरेवैकः कुर्यान् इतरेषामात्विज्याजरोद्यादिति
सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

तत्रेवाजगारीनां सर्वकर्तृत्वम् ॥ १३ ॥

सत्रे गृहपतिरसंयोगाद्धौत्रवत् ॥ १३ ॥

सत्रे यजमानसंस्कारा अज्जनादयो गृहपतरेव समारण्याविजेरान् ।
गृहशब्देन कर्मान्यने तस्य पतिर्गृहपतिः । सर्वेषा तथात्वेऽपि कस्यचिदियं
समारया फलभूयस्त्वानिमित्ता । तच्च संस्काराभिभ्यादिति तस्यैव संस्का-
रो नेतरंपामिति प्राप्ते,—फलसंस्काराः सर्वेषा कार्यास्तदभावे फलानुद-
यात् । गृहपतिसमारया तु केवल्याजमानकृणान् । फलभूयस्त्वं तु स
हि भूयिष्ठाभृद्धिमृधोतीति वचनान्, नतु संस्काराभिभ्यात् । यत्र तु
आत्विज्ययाजमानयोर्विगेहस्तत्रात्विज्यमेव कुर्युः कर्मणः । प्राधान्यात्कर्तृ-
गुणत्वात्तद्गुणत्वाच्च संस्काराणां ये यजमानास्त आत्विज इति चात्विज्यस्य
प्रत्यक्षविहितत्वाद्याजमानस्य चातिदेशितत्वादिनि सिद्धान्तः ॥ १३ ॥

प्राप्यणस्यैवात्विज्येप्रविहार ॥ १४ ॥

प्रभुत्वादात्विज्यं सर्ववर्णानां स्यात् ॥ १४ ॥

आर्त्विज्यं च त्रयाणामपि वर्णानां विद्वत्त्वाविज्ञेयान् याजनं ब्राह्मणस्यैवेति स्मृत्युक्तेस्तु नियमः पुरुषार्थ इति न तदतिक्रमे ऋतुवैगुण्यमिति प्राप्ते,—यत्नं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य ब्राह्मणानामार्त्विज्यमिति यज्ञसूत्रकारस्मरणं ऋत्वर्थत्वेनैव नियमबोधकम् । अत एव रामायणे—‘क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः ॥ कयं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्पयः’ इति सुरादेवताभूताः ऋषयश्चार्त्विग्भूता इत्यर्थः । देवताया अभोक्तृत्वात्ऋतुवैगुण्य एव सात्पर्यं, तथा ‘राजयाजकयाज्यस्य विनश्यति यथा हविः’ इत्यपि वचनं ऋतुवैगुण्यबोधकमेव । एवं वैदिकलिङ्गान्यपि ब्राह्मणानामिदं हविरित्येवमादीनि द्रष्टव्यानि । तस्माद्ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यमिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमत्तत्त्वद्रामचन्द्रान्मज्जहर्षयनायकृते न्यायविन्दौ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १२ ॥

समाप्तमिदं पूर्वमीमांसादर्शनम् ।

‘गुजराती’ मुद्रणालयस्थानि क्रत्यसंस्कृतपुस्तकानि ।

१ श्रीमद्भगवद्गीता प्रथमो गुच्छः Bhagav. at-Geeta with 7 commentaries—आनन्दगिरिकृतटीकासवलिनर्शकरभाष्य—जय-
तीर्थविरचितटीकासवलितानन्दतीर्थीय (भाष्य) भाष्य-
रामानुजभाष्य— पुरुषोत्तमजीप्रकाशितामृततरङ्गिणी—
नीलकण्ठोसमेता । मञ्जुलैरायमाक्षरैर्मुद्रिता । पृष्ठान्वट-
शतपरिमितानि सुचिह्नानि । मूल्यम् रु. ... ६-०-० ०-४-०

२ श्रीमद्भगवद्गीता द्वितीयो गुच्छः Bhagav. at-Geeta with 8 other com-
mentaries—निम्बार्कमनानुषायित्रीकेशवका-
म्भीरिमद्यचार्यपादप्रणीता—‘तत्त्वप्रकाशिका,’ श्रीम-
धुमूदनमरस्वतीहृता—‘गूढार्थदीपिका,’ श्रीराह-
नन्दप्रणीता—‘तात्पर्यबोधिनी,’ श्रीपरस्वामिहृता—
‘सुबोधिनी,’ श्रीमदानन्दविरचित.—‘भावप्रकाशः,’
श्रीधनपतिमूरिविरचिता—‘भाष्योत्कर्षदीपिका,’ देव-
नपण्डितश्रीमूर्खविरचिता—‘परमार्थप्रपा,’ पूर्णप्रदमता-
नुमारिश्रीराधवेन्द्रकृत—‘अर्थसंग्रहः,’ इयेताभिर्द्व्य-
ग्यामिः सहिता । अत्र श्लोकाः स्थूलतमाक्षरैर्दोषाश्च
स्थूलाक्षरैर्मुद्रिता., वृद्धा मा क्लेशपतेति । मू. रु. १०-०-० ०-१५-०

३ उत्तरगीता Uttara-Geeta with a
commentary—गौडपाद्वीरदीपिकास्यव्या-
ख्यायुता । भगवद्गीताश्रुतचार्याणां परमगुरुभिः श्री-
शुकाचार्याणां ३ दिव्यैः श्रीगौडपादाचार्यैः प्रणीतेषु
व्याख्येयैस्तावन्मलमस्या महिमानमवगमयितुम् ।
मूल्यम् रु. ... ०-१-० ०-०-६

४ श्रीमहाल्मीकिरामायणम् । Valmiki Ra-
mayana with 3 well-known
commentaries, सर्वतन्त्रस्वनन्दप्रतिभेन
रावेन्दुशेखरादिनानानिबन्धप्रणेता श्रीमन्नागेशभट्टेन
स्वदोषमय सतो जीविकाप्रदानः शूद्रवेरपुराधीशस्य

धीरमणेः धीरामराजस्य नाग्रा प्रणीतया रामायण- मूल्यं मार्गव्ययः
तिलकाख्यया टीकया, पण्डितश्रीवंशीधर-शिवसहा-
याभ्यां प्रणीतया रामायणशिरोमण्याख्यया टीकया,
श्रीगोविन्दराजप्रणीतया भूषणाख्यया टीकया च सह
मुद्रयितुमारब्धमस्माभिः श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।
तच्च सप्तभिः खण्डैः समापयिष्यामः ।

बालकाण्डम् । प्रथमं खण्डम् **Bal Kanda**
उपरिनिर्दिष्टटीकाप्रयोपेतम् । मूल्यम् रु. ... ३-०-० ०-५-०
अयोध्याकाण्डम् । द्वितीयखण्डम् **Ayodhya**
Kanda,—उर्ध्वनिर्दिष्टटीकाप्रयोपेतम् । मू. रु. ५-०-० ०-४-०
अरण्यकाण्डम् । तृतीयखण्डम् । **Aranya**
Kanda उपरिनिर्दिष्टटीकाप्रयोपेतम् । मूल्यम् रु. २-१२-० ०-४-०
किष्किन्ध्याकाण्डम् । चतुर्थे खण्डम् **Kishki-**
ndha Kanda उपरिनिर्दिष्टटीकाप्रयोपेतम् ।
मूल्यम् रु. ... २-१०-० ०-४-०

६ स्तोत्रमुक्ताहारः—**Stotra-muktahar**
containing 256 Stotras अस्मिन्
२५६ स्तोत्राणि सङ्गृहीतानि । यद्यपि सन्ति भूरीणि
स्तोत्रगुणकानि मुद्रितानि भूरिभिलषापि न तेष्विष्यतां
स्तोत्रान्नाना समूहः । अस्माभिः पूर्वमुद्रिताना
स्तोत्राणां पुनरुक्तानि वारवादिश्रेष्ठेभ्यो भूयसा प्रयासेन
इतिव्ययेन च समाग्राय तस्यैव प्रसारगुणयुक्तानि
स्तोत्राणि संकल्प्य सङ्गोप्य च तानि भाषिजनानां
हृत्तेऽत्र समावेशितानि तदाद्याम्हं भद्राकन्तो जनाः
सकलविषयान्ति प्रयत्नमात्मानममुमिति । मूल्यम् रु. ०-८-० ०-२-०

७ संस्कारमयूतः—**Samskar Mayu-**
kha मीमांसकनीलकण्ठमहागुरुसंस्कारभाट्टतः । अत्र
संस्काराणां स्वस्व कातः इतिवर्तव्यता कर्मधर्मा आधन-
धर्माश्च विस्तरतो मूलवचनोपन्यासपुरःसरं निरूपिताः ।
मूलवचनानि चाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिर्माधनारण्येभ्यु
क्रमेण पञ्चायनन्दप्रवर्तनेन मीमांसकामिमन्यायानुसर-
णेन च व्याख्यातानि । अन्ते वागीयमूत्रानुगारिप्रयो-
गाय दत्ताः । पूर्वं वाराणस्यासिन्धु मुद्रितोऽयं कर्म-
वृत्तान्नभ्रंशविर्यवादिदोषप्रचुरव्याप्यविनिरुक्तवशा

च भृश दुर्बाधो विपरीतबोधकरश्चासीत् । अस्मानिस्तु मूल्य मागव्यः
ग्रन्थद्वयैव पुन शोधितस्य वर्धितस्य चास्य ग्रन्थस्य
पुस्तकमासाद्य विषयाद्य प्रविमज्य शोधने च महान्तमा-
याममास्थाय मुद्रितः । मू. रू. ... ०-१२-० ०-१-०

७ आचारमयूखः—*Acharya Mayukha*
नीलकण्ठभट्टकृत । शत स्मरणादिशयनान्तस्याद्विक्रि-
याकलापस्य निरूपणपरो ग्रन्थ । मूल्यम् ... ०-८-० ०-१-०

८ मनुस्मृतिः—*Manu Smriti* दुष्कर्मकृत-
टीकया, ग्रन्थान्तरेषु मनुनामोद्धितैरिदानींतनमनुस्मृ-
तिपुस्तकेषु अनुपलभ्यमाने श्लोके, पद्याना वर्णानुक्रमको-
शेन, विषयानुक्रमेण च सहिता । सूत्रमंक्षिकया सशो-
धिता च । मू. रू. ... १-८-० ०-३-०

९ विदुरनीतिः—*Vidura-Niti* with a
commentary ससृत्तदीकोपेता नीतिशास्त्रा-
भ्यासिना विद्यार्थिनामतीकोपयोगिनी । मू. रू. ... ०-४-० ०-१-०

१० वेदान्तरहस्यम्—*Vedanta Rahasya*
वेदान्तनामीशमहाचार्यविरचितम् । अत्राद्वैतमतमि-
द्वान्तो निरूपित । उपनिषद् प्रदर्शिता । आपादन्ति
सरला प्रौढा च । मूल्यम् रू. ... ०-१-० ०-०-६

११ विशिष्टाद्वैतमतविजयवादः—*Vishisht*
advaita - Mata - Vijaya - Vada
नरहरिपण्डितकृत । अत्र विशिष्टाद्वैतमते परंपरामाशे
पात्रिरावृत्त्य विशिष्टाद्वैत एवोपनिषदा तात्पर्य व्यवस्था-
पितम् । मूल्यम् रू. ... ०-१-० ०-६-०

१२ रघुवंशमहाकाव्यम्—*Raghuvamsha*
With Mallinatha's commen-
tary श्रीमालिदासकृतम् । मन्त्रिणकृतमनीविन्द्या-
रयणीकासहितम् । मू. रू. ... ०-१०-० ०-३-०

१३ रघुवंशमहाकाव्यम्—*Only First Five Sargas*
of the Same with Commentary मन्त्रिणकृ-
तटीकोपेतम् । सर्गा १-५ मूल्यम् रू. ... ०-६-० ०-१-०

१४ कुमारसंमर्ग महाकाव्यम्—*Kumar Sa-*
mbhav with 3 known comm-
entaries कविवरश्रीमालिदासविरचितमिदं

सप्तमसर्गपर्यन्तं मङ्गिनायकनसंजीविन्या चारिभ्यवर्धन- मूल्यं मार्गव्ययः
 कृतशिष्टुहितैषिण्या च संवलित तत आसमाप्ति
 मीतारामकृतमंजीविन्याल्लंकृतं मुललितैरायसाक्षैर्मुद्रि-
 तमतीव दर्शनीयमस्ति । मूल्यम् रु. ... १-४-० ०-२-०

१९ कारिकावली सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता—
Karikavalee with Siddhanta-

Muktavali and other notes

न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्बुत्पित्मूनां कृते प्रणीतेषु प्रकरण-
 ग्रन्थेषु सिद्धान्तमुक्तावलीममुद्रासिता कारिकावली
 मूर्धाभिधिनेत्यत्र न विदुषां कैमत्यं किंतु तत्र दीधि-
 निदुपमृतया विवेकमरण्या मक्षेपतः सूक्ष्मतमानाम-
 र्थानामुपनिबद्धतया प्रायः खिद्यन्ति नव्यादलात्राः,
 इति तेषामुपकारायास्वामिः प्रायः सर्वेषु विषयस्थले-
 ष्वतिविस्तृता सरलां मुबोधां च टिप्पणीं पण्डित-जी-
 वरामसाक्षिभिः कारयित्वा तया सहैव दृढतरेषु मुद्रि-
 तेषु पत्रेषु स्मृताभैर्मुद्रिता । मार्गशताभ्यधिकपत्र-
 युतामपीमा सर्वमूलभ्यावाप्नीयमा मूल्यान वितरामः ।

मू. रु. ०-७-० ०-१-३

२० वैशेषिकदर्शनम्—**Vaisheshika Da-**
rahana with several comm.
entaries धीशंकरमिश्रकृत-वैशेषिकसूत्रोप-
स्कार—जयनारायणनरूपबाननमहाचार्यप्रणीत—
 चिब्रुति—चन्द्रकान्तमहाचार्यप्रणीत—भाष्यमहितम् ।

मू. रु. २-०-० ०-३-०

२१ यादार्थसंग्रहः (प्रथमो भागः)—**Vadārtha**

Samgraha First Part अथ योप-
 णकृत एषोडशत्त्वनिष्कर्षणं, धीहृण्मौनिहृता एषोडश-

न्द्रिका, गोडबोलेकृतः प्रातिपदिकशिवारः, बाक्यवारः,
 हरियसोमिश्रकृता बाक्यदीपिकेति पञ्च ग्रन्थाः सह-
 लिताः । पण्डितानां प्रौढच्छात्राणां च बहुतमुप-
 कारकः । मू. रु. ... ०-१-० ०-०-१

२२ यादार्थसंग्रहः (द्वितीयो भागः)—**Second Part**

अथ भवानन्दमिश्रकृतवागीशकृतं पदार्थविवेचनम्,

जगराममशचायकृतः कारकपादः समामवादः, एव- मूयं मार्गव्ययः
कारवादधेनि चचारो ग्रन्थाः सन्ति । मू. ६... ०-६-० ०-०-६

- १९ वादार्थसंग्रहः (तृतीयोभागः)—Third Part
अत्र कृष्णाचार्यकृत 'वादसुधाकरः' सौमित्रीकृत
'लघुविभक्त्यर्थनिर्णयः' समस्त्रिशोरकृत-'शान्द-
योगप्रकाशिका' चेति शास्त्रिकानां त्रयो ग्रन्थाः
सन्ति । मू. ८ ०-८-० ०-१-०
- २० महाभागवतम्—Maha Bhagavata
देवीपुराणम् । अस्मिन् भगवत्या ब्रह्मत्वरूपिण्या महा-
कान्या दासायणी—गङ्गा—पार्वती—श्रीकृष्णेत्यवना-
रचतुष्टयचरितानि, महाकाल्या मूलस्थान च प्रधानतयो-
पवर्णिनानि । प्रमत्ताद्रामचरित स्कन्दचरितं पाण्डवचरित
गणेशात्मतिर्गतावतरण भगवत्तर्णिना ललितासहस्र-
नाम शिवसहस्रनामादयश्च विपदा निरूपिता । सार्ध-
पञ्चसादसी सहितंयम् मू. ६... .. २-५-० ०-३-०
- २१ तैत्तिरीयोपनिषत्—Taittiriya-Upa-
nishat श्रीमच्छ्वरभगवत्पादकृतभाष्येणानन्दगि-
रिहृतटीकायुतेन तैत्तिरीयविद्याप्रकाशेन च सहित ।
मू. ६... .. १-५-० ०-२-०
- २२ दशरूपकम्—Dasha Rupaka नाट्य-
शास्त्र घनअयविरचिनमवशेकसहित पञ्चनदीयसङ्घित-
मुदर्शनाचार्यप्रणीतप्रभाष्यव्याख्यासहित च । मू. ६ १-५-० ०-३-०
- २३ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—Brahma Sutra Vri-
tti लट्टैतमञ्जरी । भगवत्पाद(आयशङ्कराचार्य)शिष्य-
कृता । मू. ६. ०-१२-० ०-२-०
- २४ चन्द्रालोकः—Chandraloka with
a commentary श्रीरामपर्वजयदेवकवि-
विरचितोज्ज्वलप्रन्थः । पायगुणोपाह्वेयनाय (बाळमठ)
विरचित्रमाख्यव्याख्यासहितः मू. ६. ०-८-० ०-१-५
- २५ महाभारतविराटपर्व—Mahabharata-
Virata Parvan with eight
commentaries नीलकण्ठकृतभारतभावदीप-
भर्तृनमिधृतदीपिका—चतुर्भुजमिधृतप्रकाश—सर्व-

इनायतनहृदयभारतार्थप्रकाश-मिमलमोघहृन्तुर्धर्मार्थप्रकाश-मूल्य मार्गव्ययः
 शिनी-रामहृन्तुनिरोधार्थमञ्जरी-विमलदिवरण-
 वादिगन्तार्थविरचितलब्धाभरणेत्यष्टीकोपेतं विपुलवा-
 टमेदमहित च । मू. रु. ... ३-८-० ०-६-०

१६ चन्द्रकान्त Chandrakanta (Hindi)

(वेदान्त ज्ञानका मुद्राग्रन्थ) प्रथम भाग. यह यह
 ग्रन्थ है कि, जो नितान्त निग्रान्त वेदान्त सिद्धान्तका
 एकात प्रतिपादक "चन्द्रकान्त" मणि कम्बई प्रान्तके
 प्रसिद्ध सामाहिक 'गुजराती' पत्रके मुख्य-आय
 संपादक गुजराती भाषाके सुविख्यात लेखक, अनेक
 ग्रन्थोंके निर्माता देशभक्तपुत्रीण, सारासारविवेकप्रवीण,
 वैद्यकुलभूषण धीमान् जेठ इच्छाराम सुर्यराम
 देगाईके द्वारा हृदयमें दैदीप्यमान प्रबोधरत्न-
 भाण्डागारका चमचमाता हुआ एक अमूल्य रत्न है.
 कि. रु. ... २-८-० ०-४-०

१७ युक्तिप्रकाश-Yukti Prakasha (Hi-

ndi) विचारणागरका कर्ता साधु धीनिधनदागजीने
 किया हुआ यह ग्रन्थ हिन्दुस्तानी भाषामें है. इसमें
 वेदान्तका ३९ सिद्धान्त बहुत अच्छीतरहसे निद्व
 दिये गये हैं. निधनदागजी बागी मय जिज्ञासुलो-
 कोको ज्ञान देनेसे शिष्टांग निरूपणकी कुछ जरूरत है
 नहीं. और जिज्ञासुओंकी वे ग्रन्थ बहुत उपयुक्त है
 जहाँ जिन्द और अच्छा बागज. ... १-०-० ०-२-०

नोट—डॉ. पी. गुरुच नृदा पड़ेगा.

‘गुजराती’ मुद्रालयाधिन. ।

जेठ सचें: सागून विनिग-मुद्रां.

